

LOOMING

VEEBRUAR 1966

EESTI NSV KIRJANIKE LIIDU HÄALEKANDJA

2

E. Okas

Friedebert Tuglas 1906. a. Toompea vanglas (Ofort) 1965

LOOMING

KIRJANDUSLIK-
JA ÜHISKONDLIK-
POLIITILINE
AJAKIRI

Eesti NSV Kirjanike Liidu häälehandja

2 VEEBRUAR

TOOMING

KIRIANDUSIK
KIRIANDUSIK
POLITINE
AJAKIRI

East NSW Kujunika Lida hahabandha

2. VEERBIAIR

Tundmatule sõdurile

Kõrvuti seistes tõmbasime selga
 meie meelest romantilise sõjamehesineli
 ja vastastikku olime lõbusad selle üle,
 et sõja ajal saavat saabastega

teki all magada.

Aga varsti ma käisin sinuga kõrvuti
 rindeteede nätskes savis,
 mis kleepus saabastele nagu sõdurileib
 hammaste külge,
 ja seda esimest oli hirmus palju,
 kuna teist oli kole vähe.

Kõrvuti tukkusime lumevetest ligunenult
 kaevikupäras

ja nägime emadest und,
 sest naisevõtuks olime aasta tagasi
 veel noored,

kuid nüüd olime juba sõdimiseks küpsed.
 Kõrvuti tundsimme mahorkamõru kaotusvalu,
 kui loeti linnu, mida olime ära andnud;
 kõrvuti tundsimme lahingsõprussiiirast
 leidmisrõõmu,

kui nimetati asustatud punkte,
 mida olime tagasi võtnud.

Kõrvuti kõndides nägime purustatud linnu
 ja põletatud külasid,
 mis põletasid meie südamesse otsuse
 olla iga vaenlase suhtes halastamatu
 nagu välikohus.

Kõrvuti me kuulsime pikeerivate lennukite
 vaimutapvat mõirgamist ja haavatute oigeid,
 mis tegid meid kurdiks hiljem alistuva

vastase lalisevale hüüdele:

«Meie ei ole süüdi!»

Kõrvuti sumasime sinuga lumes ja tuisus,
 turjal kolmekordne varustuskindam,
 sest kõik hobused ei pidanud koormusele vastu
 ja ülejäänud loomi tuli seepärast hoida.

Kõrvuti astusime üle sünnimaa piiri,
 tõstes üheaegselt huulte juurde
 kallist maamulda,

mis ei olnud näolt sugugi teisem
 kui paljud teised mullad,

aga ometi püham.

Kõrvuti roomasime vaenlase kaevikute poole,
ja meis mõlemas oli võrdselt sõdurikohustust
ning ka hirmu Suure Teadmatuse ees,
et ma ei mäleta enam,

kumb tõusis meist esimesena rünnakule,
või tõusime koguni korraga.

Ainult ilma sinuta astusin ma oma kodulinna,
sest sa ei saanud minuga kaasa tulla.

See poleks olnud õigus,

kui oleksime mõlemad siia jõudnud.

Ent sina andsid mulle selle eesõiguse,

ja seda ma pean meeles nagu oma nime.

Ma tahan õigustada seda, tundmatu sõdur.

Katkeid „Felix Ormussoni“ teisest osast

urvamoelise rüütlil Felix Ormussoni tüüp hakkas mind juba 60 aasta eest huvitama. Nõnda kirjutades vestet «Kahel pool seina» (1906) ja novelli «Midia» (1907). Samuti olin juba «Pühajärve» romaani visandis (1908) avastanud tulevase teose tegevuskoha ja skitseerinud peaaegu kõigi kõrvaltegelaste kujud. Kui aga 1912. a. selle ammuse kavatsuse lõplikule teostamisele asusin, siis olid ka mu enese kogemused hoopis varjundirikkamaks kasvanud. Nüüd pidi teos võtma juba kolmeköitelise romaani ulatuse. Esimene osa, pealkirjaga «Puu-hobu ratsanik», pidi käsitlema peategelase idüllitsetavat suvituselü kodumaal. Teine osa — «Prantsuse daam» — oleks kirjeldanud Ormussoni ja eesti boheemkonna elu Pariisis ühe talve jooksul. Kolmas aga — «Vabade kunstnike kodu» — sama boheemlaskamba päevi Tartus, kus keegi pudupoodnikust «metseen» oli pärandanud mingi agulilobudiku kunstnike ja kirjanike ühiselamuks ning kuhu need siis ka kogunesid...

Kui esimene osa oli mõeldud idüllitsetava suvituspäevikuna, siis järgnevad juba objektiivsemas vormis. Triloogia kogu ulatuses oleks pidanud tähendama arvepidamist nii ümbritseva maailma kui ka autori enesega. Lõplikuks tulemuseks seniste esteeditsevate illusioonide purunemine.

Esiälgu töötasin kõigi kolme osa kallal paralleelselt, kirjutades tüki siit, teise sealt. Hiljem keskendusin üha rohkem ja rohkem tööle esimese osa kallal ja jõudsin sellega ka lõpule — juba Esimese maailmasõja oludes. Need olud aga ja mu enese äärmiselt heitlikuks muutunud elutingimused tegid töö jätkamise võimatuks. Liiatigi näis käsitusel olev probleemistik kogu inimkonda tabanud traagilise saatuse kõrval hoopis tühisena. Ja nii ilmuski 1915. a. ainult romaani esimene osa, pealkirjaks lihtsalt «Felix Ormusson». Pärastsõjalises põhjalikult muutunud olustikus ei leidunud aga enam mahti ega huvigi selle enamvähem iganud ainekuga tegelemiseks. Avaldasin ainult romaani teisest osast novelleti «Õnne saar» (1914) ja hiljem kolmandast osast hoopis põhjalikumalt väljatöötatud novelli «Poeet ja idioot» (1924).

Siin ilmuvad mõned katked triloogia teisest osast.

*

Rong saabus Gare du Nord'i varahommikul. Ta kihutas läbi räpakas-uduste eeslinnade, viskus kõrvulukustava metalliraginaga üle rööpavahetuste, tormas tuhmunud klaaskatuse alla ja peatus siis järsku

suitsu- ja aurupilvis. See toimus nii äkki, et hetkeks säilis veel edasilendamise tunne. Kuid siis läbistas unise keha teadmine: seisak, päral, kõigil edasikihutamistel sedapuhku lõpp!

Ormusson sirutas roidunud jäsemeid, võttis oma kohvri ja astus välja. Ning samal hetkel ümbritses teda suurlinna vaksali lärm. See koosnes vedurite ähkimisest, pakikandjate ja kaubitsejate karjumisest, inimmassi häälitsemisest ning tohutu klaaslöövi vastukajast. Kahvatutõmmusid nägusid, sinakat, musta ja kõrbenud värvi tööriivaid, siba-vaid jalgu, pakikärusid, jaamameeste narmendavaid pükse. Siin-seal mõne härrasmehe siluett või tume naistualett ereda õiega... Kogu see mass vajus läbi vaksalikäikude, et uutele hulkadele maad anda.

Ormusson jättis kohvri hoiule, surus tühjad käed mantlitaskuisse ja astus tänavale.

Siin võttis teda veel suurem kisa vastu. Ragistasid trammid, bussid, tohutud aedviljakoormad, ees niisama tohutud ardenni hobused, undasid autopasunad, karjusid ja plaksutasid piitsa koormamehed, aga üle kõige käis hommikulehti pakkuvate sonimütsides meeste röökimine.

Ormusson heitis pilgu metrooluugile ja bussidele, kõhkles hetke ning hakkas siis astuma mööda Boulevard de Magenta'd.

Alles äsja oli sadu lõppenud, tänav läikis lompidest ja tahmased majaseinad ning raagus puud olid märjad. Õhk tundus rōskena ja hommikūseltil viluna. Tänavate perspektiivid kadusid udu ning suitsu vinetuse sompu.

Kōikjal liikus ametisseruttavaid inimesi. Avati ārisid, ja siniste kitlitega mehed kōūrisid redeleil rippudes suuri vitriine. Ūle mõne kunnise kühveldati porist pōrandapesuvett ja rentsliid kōbrutasid. Kohvikugarssoonid lohistasid marmorlauakesi ja loorberipotte uste ette. Pulstunud eided sūūtasid tänavanurkadel tuld kastanipadade alla ning poisikesed vāntasid möōda, kolmikrattail sūllapikkused saia-roikad.

Õhk oli tās naturalistlikke lõhnu: bensini, aedviljade, veinide, ūriini ja loetlematute muude haisuallikate vastukajasid. Ning kōige ūle ikka suma, kisa ja kāra!

Ormusson peatus Boulevard de Strasbourg'i nurgal ja tōmbas sūgavalt hinge. Neis hāältes ja lõhnades oli nii palju minevikku meenu-tavat. Jah, see oli Pariis, jālle Pariis!

*

Ta kohtas neid kōiki veel sama pāeva õhtul. Oli otsinud esiti St.-Micheli kandi kohvikuis, ūhtki leidmata. Ja see pani mōtlema. Pidid niisiis olema kōik koos kuskil ūhisel ūritusel. Lōpuks lāks «Olympiasse» ja leidis nad seal tagumises saalis. Oli Homunculus, Sarap, Sammal, Ūlp, Vāstrik ja keegi nirgināoga poiss, alles haljas ning āsja

Münchenist saabunud. Vist sellele tutvustasidki nüüd seda suurlinna au ja ilu. Ning tõenäoliselt selle enese kehva kukru kulul.

Oli üllatust ja jällenägemisrõõmu! Olid nad enamasti kõik suvegi Pariisis istunud, vaid paar meest oli lühikeseks ajaks Bretagne'i pääsenud. Lisaks Homunculuse Hispaania-avantüür, mis lõppes aga juba Orléans'is. Ja nüüd ootamatult tuli Ormusson kodumaalt! Nagu tema siia kippus, nii kibelesid nemad kodumaa järele. Kehv ja kauge maa, sappi ja nurinat täis, — siiski kodumaa. Ometi ainus toestuspunkt keset seda hälbivat juuretust. Ning nad haakusid Ormussonisse oma pisut juba purjus sentimentaalsusega.

Suured narmalised tuulelehvitajad liikusid mingis mürgises taktis lae all edasi-tagasi. Peegelseinad kajastasid uduseid kaugusi. Summutatud muusika kostis nagu džunglist. Ja kõik oli juba haiglase une sarnane. Ammu tuntud, kuid ikka jälle üllatav õhkkond, ühes selle inimeste ning nende käitumisega.

Ulp seletas kes teab mis rahvusest mehele kiusliku visadusega, mis on eesti rahvas ja kus asub sihuke maa. Joonistas kogu laua täis kaarti, mis pidi osutama, kustkaudu tema arvates see rahvas on kord Euroopasse tulnud. Täpselt iga jaamavahe, Altaist kuni Sörve sääreni, nagu oleks ta ise tol reisiril kaasas olnud. Olid teinud just niisuguse nõksu Uraali kohal, pööranud just seal ringi ümber Moskva ja jätkanud marssi Peipsi poole. Oli koos ühes kuulajaga röötsakil üle laua. Ning võõras kordas juhmilt: yes, yes...

Müncheni nooruk istus vastamisi meelepealillelises kleidis tütarlapsega. Näisid teineteisele väga meeldivat, kuid ei osanud mingit ühist keelt. Avaldasid oma tundmusi ainult näoilmega ja see aina tõstis nende kiindumust. Pilt oli peaaegu pisarateni liigutav ses mürgises õhkkonnas.

Ainult Sammal istus üksi — raske, liikumatu, sünge. Polnud ta kunagi vaimukusejumala lemmik. Ikka hall, mossier, kinnine. Nüüd aga näis ta nürimeelne nägu otse mingit saatuslikkuse pitsarit kandvat. Paistis, nagu võiks ta praegu ootamatult üles hüpata ja söösta — kuid kuhu?...

Ja Ormusson võpatas äkki, nagu ärgates. Heitis imestava pilgu ringi. Kuhu sööstavad kõik need näod ses peegellabürindis narmaliste lehvikute all? Igas sekundis on traagikat ja igavikku. Kes olen mina ja kes on need teised? Oleme eelistatud, et võime vahel nii teravalt seda tragismi ja igavikku tunda? Või on see vaid purjus pea ning rikutud närvikava saavutus?...

*

Raske busside rida vajus Boulevard Montparnasse'ilt Luxembourg'i aia poole ja majad lühikese Rue Vavini ääres vappusid. Seal väljas vohas elu, kuid üleval Ormussoni toas oli suhteliselt vaikne.

Ta istus külgeina ääres ja nägi oma ähmast pilti kaminapeeglis. Tal olid tumedad, peaaegu mustad tihedad juuksed, kuid sinihallid väheilmekad silmad. Tema habe ja vurrud olid aetud, nii et ta väga noor näis. Kuid ometi leidis kummalgi meelekohal täitsa valgeid juuskarvu. Ja kokkuvõttes oli see talle eneselegi üllatavalt võõras nägu.

Kiusatud sest tähelepanekust, liigutas ta korraks pead edasi-tagasi, tõstis käe ja laskis taas langeda. Ning peaaegu hämmastus, kui vastupeegeldus samu mõttetuid liigutusi tegi!

Veider, mõtles ta, et me, hoolimata kõigist maailma peegleist, ometi ei tea, millised tõeliselt oleme. Kõik asjad uurid sa ära, aga seda ei saa iial teada. Oleks piinlik seisund, kui kohtaksid kuskil iseennast. Oleks tegemist hoopis võõra härraga. Oleksid iseene mõistatus!...

*

Sammal jõudis koju.

Ta kobas läve taga, otsides posti. Kuid seal polnud midagi. Või kunas olekski seal midagi olnud! Talle polnud enam kaua aega kirju tulnud, nagu oleks juba ammu igasugune side maailmaga kadunud. Ja otsiski ta ainult ajast ning arust läinud harjumuse tõttu.

Siis süütas ta lambi. See valgustas nukralt seda sünget urgast. Kuid ta kojutulekud olid ikka samasugused olnud. Ja see masendav pilt ei äratanud ta tõmbivõitu ajus enam mingit erilist muljet.

Ta laskus toolile, mantlit seljast võtmata. Toetas pea kätele ja ohkas. Kulus mõni hetk.

Kuid siis meenus talle midagi nii äkki, et ta üles hüppas. Ta käed löid vabisema ja suus tekkis vastik maitse. Ta taganes hetkeks näoga pimedusse, avas ja sulges suu. Tulepaiste hallile seljale tegi nagu kehalist valu.

Siis aga toimis ta jälle nagu kuutõbine. Võttis mantlitaskust habemenoa ja asetaski kehva peegli enese ette lauale. Paistis hetkeks nõnda, nagu oleks tõesti tahtnud habet ajada. Ja olekski võinud hajameelsusest selle kallale asuda.

Ta tõmbas esiti ometi nagu katseks, kuid et ta peeglist vaadates õiget kaugust ei tabanud, läks nuga mööda. See katse aga ärritas teda ootamatult, ta süda hakkas vasardama ja käed hüplema. Äkki pidi ruttama, nagu oleks keegi selja tagant kallale kippumas. Oli paaniline hirmusööst.

Ta sulges silmad ja tõmbas uuesti. Ta ootas suuremat vastupanu, kuid nuga läbib kergesti krõmpsluu. Nagu oleks koerputke pooleks lõiganud. Ta silmad avanesid. Ta nägi hetkeks verist joont kaelal ja võõrast nägu peeglis.

Siis tundis lākastust ja kohutavat paanikat. Ning oleks tahtnud elada!

*

Nad tõusid vaikides mööda tolmuseid treppe. Ormusson kuulis ainult Homunculuse jalgade kobinat enese ees pimedas.

Eeskoja kõrge kupli all oli hämar. Kuskil tilkus veekraan. Seitseteistkümmend ust seisid ringis kui vangikambri luugid. Kõigi uste taga magati — rahutut, näljast und.

Homunculus pööras ukse lahti. Toas lõhnas niiskus. Läbi klaaskatuse hõõgus vähe valgust. Väljas akna all mustas madal puuehitus.

«Oota, ma süütan lambi,» ütles Homunculus. Ta kobas lambi kallel, raputas seda ja lausus siis: «Õli on otsas. Istume pimedas. — Tahad sa süüa?»

«Anna,» vastas Ormusson.

Homunculusel oli külma teed ja saia. Nad sõid mõne minuti vaikselt, väsinult ja isutult.

Toas oli peaaegu pime. Ainult suurte raudraamidega akna ees, mis täitis kogu seina, õhetas videv, piimane valgus ja üle aia raagus puude kumas Pariisi eha.

Ormusson istus pimedas seina ääres ja vaatas roosa taeva poole, mida puude oksad poolitasid. Kitsa kiilutaolise toa seintel mustasid siin seal maalide nelinurgad.

Kunstnik näis olevat tinaraskelt madalale toolile vajunud, hoides kondiste sõrmede vahel klaasi. Vaevu nägi Ormusson ta kükloobipead teispool lauda.

Mingi surmatarretus oli mehe üllatanud. Ta nägu mustas otsekui raudne mask laiade õlgade kohal.

Ormussoni painas see liikumatus ja hääletus nagu võigas uni. Näis, nagu oleksid nad täna aastatepikkuse rännaku järel oma teekonna kõrgeima punktini jõudnud.

Mäeharjal, igaveses lumes seisavad nad ja neile avaneb jääkülmade aastate perspektiiv — nii taga kui ees. Milline tühjus ja tardumus — nii ümber kui eneseki!

Ormusson tõusis närviliselt. Ta astus mõned sammud toas, põrgates vastu esemeid. Kui pime siin oli! Siis toetus ta vastu treppi, mis viis üles lae alla magamiskongi.

Homunculus istus üha liikumata. Ta näis nagu magavat, suure joonistuslaua taga väike ja raske.

Ormusson sirutas käe, ja ta sõrmed puudutasid seina vastu toetatud alusraamile tõmmatud lõuendit. Ta tõstis selle üles.

«Maalid sa midagi uut?» küsis ta, et pääseda sest tarretusest.

Homunculus ärkas nagu unest.

«Jah,» vastas ta, kähku tõustes. «Fantastilist kompositsiooni. Näed sa, ma olen juba algust teinud! See on Kütera saar, kollased, kuldsed puud, ultramariinsed veed, õrnad, roosad taevad ning õrnad, roosad naised. — Näed sa?»

Ormusson nägi ainult hahetavat lõuendikandikut, millel looklesid mingid hallid viirud.

«Jah, ma näen —» vastas ta kõheldes.

«Ei, sa ei näe. Pööra akna poole. Vaat nii.»

Homunculus tõstis pildi peaaegu vastu ruutu. Kuid videvik oli seevõrra ebamäärane ja petlik, et ühestki joonest ega värvist ei võinud midagi usaldatavat tabada.

«Näed sa? Ei, sa ei näe. Vaata nii. Näed sa nüüd taevast?»

«Jah —»

«Ei, sa ei näe. Vaata siit kõrvalt. Näed sa naiste silmi?»

«Pisut — On need siin?»

Ormusson osutas sõrmega.

«Ei, need on siin. Seal on nende jalad.»

«Ja mis on nende taga?»

«Need on puuladvad. Näed sa, need on punased, need ladvad? Punased puud pärlnutriste vete rannal roosa taeva all. Siin lähenevad kaelkirjakud rannale, väikesed lihased sarved nagu pungad peas. Ja siin tõuseb parv paabulindusid lendu. Sinisel rannal lindude parve all seisavad naised — moonpunaste huultega, pikkade läbipaistvate sõrmedega ja sirgete roosiliste säärttega. Näed sa nende roosilisi sääri?»

«Jah, need on siin.»

«Ei, siin on need. Seal on nende käsivarred.» Kuid siis peatus ta isegi kahklevalt. «Ei, oota, ma arvan, et mul enesel on pilt tagurpidi käes.»

Nad uurisid, mõlemad pildi üle kummaras, selle halle, pimedas hajuvaid jooni. Kuid tuba oli veelgi pimedamaks läinud, ja nende silmad ei seletanud enam midagi.

Homunculus raputas kurvalt pead:

«Oh, et tuld ei ole! Seda pilti peaksid sa nägema! See on parem kui kõik mu senised. Oh, kõik endine on ainult praht sellega võrreldes! Nüüd, nüüd olen ma leidnud õige sünteesi. Nüüd mõistan ma ühendada suurt impressiooni äärmise kergusega. See oleks realiteet ja ühtlasi sümbol. Nagu teemandi joon, nii oleks kontuur, ja nagu sula metall, nii oleks iga värv.»

Kuid öelnud sõna «värv», vaikis ta äkki, nagu oleks vaimustushoog silmapilkselt kustunud.

«Kahjuks pole mul praegu värve,» ütles ta kuivalt ja laskis lõuendi seinä äärde põrandale.

Siis istus ta hääletult endisele kohale laua taha.

Ormussoni nägu tõmbus virilaks naeratuseks. Kuid ta tardus, nägu pööratud raudsete raamide poole. Ta nägi, kuidas kaks prantslast aia raagus puude all läksid, laiad kaabud peas, mustad mantlid õlgadel ja põlevad küünlad käes.

*

Ormusson oli juba mitu tundi teel olnud. Oli sattunud hommikul Boulogne'i, näinud tõelise kevade saabunud olevat ja siis rännakut jätkanud. Ilma sihita ja otstarbeta, ainult oma masendusmeeleolust ning kevadetundest kantuna. Oli ekselnud St.-Cloud's, Sèvre'is, Meudonis. Vaheldumisi vanade linnakeste tolmavaid tänavaid, künklikke teid valgete majade ja õitsvate aedade vahel, igilopsakaid kastanislusid. Aeg-ajalt avardus kõrgustikelt ümbrus: kuskil tükk jõepinda, mõni lõik Pariisi vaadet ja udutsevat kaugust. Kui kevadrammetusest ja alalisest tõusust-laskumisest väga väsis, siis peatus mõne agulikohviku ees. Jõi klaasi veini, mille asetaskardlauakesele pulstunud peaga eit või sinise põllega taat. Naabritena istusid seal voorimehed, mõni kunstnik-veidrik või veelgi veidrikum hobuhammastega inglanna. Eesleid komberdas mööda, kepsutas ponisid, veeres lapsevankreid, kolises söekärusid. Ja igas näos, liikumises ja hüüatuses ikka vastukaja sellest sinisest taevast, mille viil paistis majaräästa ning jändriku puusalga vahelt. Õhk ühel hoobil täis vanade linnakeste lõhnu ja kevade auranguid.

Nüüd oli jõudnud Bellevue' terrassile ja peatus. Ning valdav panoraam avanes äkki ta ees udust pisut looritud päikese paistel. Seal rinnaku all välgatasid Seine'i katkendid ühes pisitillukestena paistvate aurikutega, mis ronisid nagu putukad jõe sinist paela mööda. Siin-seal veel mõni vöödike rohelust, kuid selle järel kogu parempoolne taevarand üksainus ähmaselt-hall majademer. Sellest vaevalt eraldatavast katusterägast tõusid selgemini vaid üksikud ehitused: Etoile'i võiduvärv, Trocadéro, Invaliidide toomi kuldne kuppel, Panthéon. Kõigest üle kaks kõrgeimat tippu: Eiffeli torn ja Sacré-Coeuri siluett Montmartre'i harjal. Kuid viimase tagant ei eraldanud silmad enam midagi üksikasjalikku. Võis ainult kujutleda seal kuskil taevarannal linna äärt, kuid tegelikult sulas kõik sinakashalli vinetusse. See oli nagu meri, mille lained kaugemal ikka madalamad ja madalamad paistavad ning siis veevärvi taeva enesega ühte sulavad.

See oli ühel hoobil rahustav, kuid ka igavese liikumise tundega küllastatud pilt. Kõik näis paigal seisvat, kuid ühtlasi niisama elavat, nagu elab mesipuu. Jah, kas ei kostnud sealt isegi hiigellinna summutatud häämitsus? See oli madal, ilma tõusu ja languseta, kuid lakka-matu koha, nagu kauge mere müha. Sellest ei saanud eraldada ühtki häält omaette, nagu ei saa eraldada üksikute veepiiskade häält ookea-

nis. See mõjus valdava, ürgse kogujõuga. Hiigelorganismi vereringjooksu hääl.

Ja äkki meenus Ormussonile, kuidas kirjeldab Felix Gras oma romaanis «Punased lõunast» Pariisi kauget häälistsust. Revolutsiooniväed marssisid päevi ja nädalaid, räbalais, väsinud, näljas. Kuid nende igatsustelinn paistis olevat ikka veel kaugel. Siis surusid nad ühel öhtul kõrva vastu maad ja kuulatasid. Jah, seal põhja pool kumises äkki maa: nad kuulsid Pariisi südametukset paljude kilomeetrite taha!

1912—1914

Algelamusi

Sattusin poisina kord oma kodukandi ainsale mäele
 — väikesele voorele ainult, ent ümber kõik maa on madal —
 ja olin rabatud, nähes enda all laiuvat rabamännikut
 ja selle taga kerkivaid kaugeid maju ja põlde
 ja eemal helendavat suurt järve
 ja silmapiiril sinetavaid metsi.
 Esmakordselt haaras mind Mäel-olemise joovastav rõõm
 ja meelitav Kauguste ilu
 ja elu Rikkus.

Siitpeale rändan ja ronin kogu elu,
 kuhu aga iialgi pääsen.
 Aga ei Karpaadid, ei Kaukasus,
 ei Alpide harjad, ei Tjan-Šan ega Kuuba mäed
 ole kustutand mu janu
 veelgi kaugema ja kõrgema järele.

*

Lugesin esimest korda raamatut kosmosest,
 istudes kihelkonnakooli kõrgel kevadepoolsel aknal.
 Püüdsin kujutleda üha uusi keerlevaid kuusid ja planeete
 ja päikesi
 ja linnuteid ja udukogusid ja ääretuid, ääretuid avarusi
 — ja tundsin peapööritust.
 Tundsin esmakordselt kõige Muu kohutavat suurust
 ja enda valusat väiksust, masendavat mannetust.
 Kirjutasin sest oma esimese koolipoisipoeemi «Väiksuse hullus».
 Pödesin seda hullust kogu oma noorpõlve.

Ja vahel hommikööl ärgates ahistab see veelgi mu rinda,
 nii et ma oigan.

*

Kogusin materjale koolikirjandiks «Kadakluse ajalugu Eestis».
 Lugesin ja kirjutasin keskööl, kuni kadusid seinad mu ümbert.
 Nägin aastasadasid oma rahva ajaloost,
 nägin ta viletsust, alandust ja ahastust,
 kuid ka visadust, ülespüüdu ja ilujanu,
 nägin ta eluvõitlust kui ühtainust voogavat lahinguvälja,
 kus vehkisid Võllamäe Päärn ja Tasuja ja Kalevipoeg.

Nägin, kuidas nad langesid, kõik, üksteise järele, ja uppusid.
Sest nägin seda välja kui määratud laukasood,
kuhu võitlejad vajusid,
üks sugupõlv teise järele,
sest need, kes olid «arukamad ja agaramad»,
need ronisid oma kaaslaste kukile,
lipitsesid ülespoole, kubjatsesid ja kärkisid allapoole,
aitasid vaenlast, kurnasid ja kägistasid oma kandjaid,
nii et need ei pääsnud ega pääsnudki sest soost.
Nii et nad ei pääsnud ega pääsnudki kõrgemale — mu isad ja emad
ja õed...

Tundsin nagu oleks nõõritud mu enda kõri,
tundsin viha ja valu ja võitlusjanu,
tundsin esmakordselt, et olen üks nende soosrühmajatega.
«Nii avanes noorukile Kodumaa kannatav emapale
ja värbas ta oma sõduriks.»

*

Käisin noore tudengina esimest korda Põhjas.
Astusin esimest korda kivile, mis ei olnudki ainult kivi,
vaid oli ühtlasi maa, terve kaljumägi, terve kaljumaa.
See tajumus oli nii kummaline ja uus, et otse jahmusin.
Tundsin esimest korda M a a k e r a oma jalgade all:
Tuhat kilomeetrit graniiti sügavuti!
Tuhat kilomeetrit graniiti laiuti!
See oli nii kindel ja karm ja püsiv.
See oli nii suur. Ja uhke. Ja usaldatav.
Ja olin ta poeg:
Määratu kaljukera vuhiseb läbi kosmose,
seisan temal, harkisjalu,
silmad pärani uudishimust
ja sõidan!

*

Kuulsin meeskoori laulu ma kauges põhjamaa linnas,
kuulsin ja nägin, kuidas kümneist võimsaist rinnust tungis hääl,
mürisev, hõiskav, vallutav hääl — läbi saali, läbi maailma,
nagu jumalate hääl, võidurõõmus ja äge.
Elu juhtijate, armastajate, töötajate, loojate hääl...
Kuulasin ja olin tumm imestusest
ja imetlusest Inimese ees.

Kaevupeegel¹

9

kendest sirendab sisse kevadine taevas. Seinadki nagu ei suudaks kinni pidada valguse kiirgavat tulva, tuba on õhuline ja hele.

Mirjam, mu külaline, istub kõssis, nagu tusane, ning koksib kandadega toolijalgu.

«Kuidas läheb?» küsin temalt.

«Koolis jagatakse häid numbraid, tuba soe, süüa antakse,» ohkab ta.

«Aga mis siis muret teeb? Kas saad mõnikord naha peale või?»

Mirjam kehitab õlgu ja kallutab end nii, et tukkade joonlaualikult sirge triip takerdub sakiliseks. Tumedast topilisest kampsunist on plika vähekesese välja kasvanud ning sellepärast tunduvad ta käed tööinimeselikult suurtena.

«Ma arvasin, et punased keelavad viina ära,» toriseb ta.

«Jälle?»

Mirjam vahib ainiti põrandat. Virutab veel paar korda vihaselt kandadega, tool nõksatab tahapoole. Mirjam kohmetub ning jätab jalad paigale.

«Keretäisi kannataks rohkemgi, kui aga viina poleks,» seletab Mirjam vastumeelselt.

«Kui ma veel laps olin,» lisab ta hetk hiljem, «arvasin, et president on kõiges süüdi.»

«Vaata, üks viin võib ju olla,» püüan talle selgitada, «kuidas sa ilma, noh, pulmapidu pead?»

«Aga mõnel juhtub nõrk iseloom,» ohkab elumuredest vaevatud väike inimene ja noogutab.

Samas meenub talle mingi viisikatkend. Mirjam peab kohe, huuled torus, selle maha vilistama.

«Onu Ruudi tuli tagasi!» prahvatab ta äkki, tõmbab pea õlgade vahele ja vaatab mulle teraselt otsa.

«Kuidas tagasi?»

«Päriselt.»

«Päriselt? Ei või olla!»

«Ma tean,» kostab Mirjam kindlalt.

«Millal?»

«Eile õhtul.»

«Ta võis niisamuti.»

«Ei. Mamma nuttis.»

Kaks tuvi kröbistavad aknaplekil ja vaatavad päid kallutades sisse.

¹ Algus «Loomingus» nr. 1.

Mirjam elavneb, ajab end toolilt püsti ja loivab lindudele lähemale
 «Sa neile ikka süüa annad?»
 «Ja-jah,» vastan hajameelselt ja sean töölauda korda.
 «Me panime talvel tihastele akna taha nõöri otsa pekitüki,» jutustab Mirjam. «Must kass Nurr ei saanud rahu. Ropsti laua peale, esimesed käpad vastu klaasi, kõht pikk ja pingul, muudkui naksutab hambaid!»
 «Ja-jah.»
 «Aga sul ju kassi pole. Seda nalja ei näe. Kui Nurr pojad toob, saad ühe endale. Mina kingin.»
 Märgates, et seisan ukse juures, mantel seljas, küsib Mirjam:
 «Kas lähme?»
 Mirjam sõidab kõhuli trepikäsipuud-pidi alla.
 «Maja nüüd on rahva vara, mamma ei saa keelata!» laulab ta alumise koridori põrandale laskudes.
 «Kust sa need poisijõmpsikate kombes võtad, ise suur tüdruk!» noomin teda.
 «Mis need poisid paremad on, et võivad? Ma tahan ka!» kuulutab tüdruk. «Oleks papa elanud,» jätkab ta nukralt, «oleks mul pussnuga taskus nagu inimestel.»
 «Sul terve hulk nukuväntsakaid.»
 «Nojah, eks need käi ka,» nõustub ta ja silkab üle hoovi.
 «Sa ei tule ju praegu onu Ruudi juurde,» peatan Mirjami, kes seisab Juuli korteri ukse taga, käsi lingile vajutamata.
 Ta tõmbub tagasi, noogutab ja ütleb hooletult:
 «Jah, on parajasti muud teha.»
 Ruudi istub puhtas toas plüüšsohval, metall-lukuga must piibel põlvedel, ning sorib matusepilte ja laululehti. Nagu ootamatu külaline, kellele ajaviiteks midagi pihku pistetud.
 «Mitte üks raas ei lõhna enam,» ütleb Ruudi elupuuoksakest nina juures hoides. «Imelik, kas pole?»
 «Miks sa tagasi tulid?»
 «Mul meelen kuldne kodukotus, nii sagedast näen und veel sest...» ümiseb Ruudi.
 «Kus su naine on?» küsin otse, murega — minagi õhutasin Ruudit abielluma.
 «Ah,» lööb Ruudi piibli plaksuga kokku, «milleks sorida asjades, mis ammugi kaotanud lõhna ja kuju.»
 Puudutan peoga ahju leiget külge, kõnnin söögitoas ringi ja vaatan kööki, kus Juuli juurvilja hakib.
 «Tere. Ütle sinagi, mis Ruudiga lahti on?»
 «Või ma tean,» vastab Juuli raugelt. «Hing sees, meel paistab ka rõõmus olevat, aga kes temast aru saab. Ehk avaldab sulle.»
 Pole püsi pikemalt Juuli kõrval seista.
 Ruudi lamab rahulikult lühikese sohva peal, käed risti kukla all, jalad põlvest saati üle otsa rippu. Tume ülikond, mida ta kannab, on tublisti kortsunud, püksisääred poripritsmeis.
 «Mis sa mind vaatad?» küsib Ruudi. «Ah, et särk on must, lips võidunud ja püksid nagu torud?» Ruudi naerab. «Tead, üks joodik näitleja ütles ükskord, et armastus kaob kiiremini kui kulub pulmaülikond. Vä-äga tark inimene! Näitleja!» Ruudi kisub parema käe kukla alt välja ning sirutab kondise nimetissõrme valge krohvlae poole.
 «Komödiant! Kas ei kõla uhkelt? Kõva pump oli, ainult ära suri.»
 «Mida sa veel vahepeal juurde õppisid?»

«Uhuu-uu!» huikab Ruudi. «Ega mina midagi, öökull seinä peal sai viimaks ometi elu sisse.»

Ruudi kallutab kätt ja osutab pungissilmsele topisele, mis krõnksus küüntega haralisest oksast kinni hoiab.

«Aina tembutad,» pomisen pahurana.

«Aga tead, metsas õitsevad ülased,» kohmab Ruudi nagu vabanduseks. «Niisugused haledalt õrnukesed, valgepäised vettinud kulu vahel. Mets ja meri on väärt värk, eks ole? Ainult et merest ei oska nagu lugu pidada, kui talle nii lähedal elad ja iga päev soolast niiskust sisse hingad.»

«Kust sa tuled?»

«Müüri-Mihkli juurest. Kaebas sinu peale. Et hommikul tormasid kohale, päev otsa ajasid mingit vana tutvust taga — ma mõistagi ei pärinud, keda, — ja litsusid järgmisel hommikul jällegi varvast, ilma et oleksid suvatsenud vaese vanamehega pikemalt rääkida. Oi, südametu proua! *Vox populi, vox Dei!*»

Naeran kergendatult. Kui Müüri-Mihkli juurest, pole väga viga.

«Kuidas Mihklil läheb? Kaua sa seal?» püüan kaudseid radu pidi Ruudi eksirännakute jälile saada.

«Seda ma sulle ütlen, et Mihkli pead sikkude hulka arvama, tema ei rõomusta nõukogude võimu üle põrmugi,» muheleb Ruudi.

«Kas vennal-kapitalistil läks rohkesti varandust kaotsi?»

«Hoopis tundelisemad motiivid. Graupneri-härraseid nutab taga.»

«Ja-ah?»

«Oh, madaam, midagi te ei taipä! Kuidas saab inimene veel rõomustada, kui köögiukse-pension vastu taevast lendas!»

«Mis paganama köögiukse-pension?»

«Näed nüüd,» ohkab Ruudi. «Kõik, mis vahepeal sündinud, seleta sulle aast ja beest peale.»

«Sul suuvärk jahvatab ju õige reipalt, nii et lase käia!»

Ruudi ajab end istukile ja süütab paberossi. Lööpiv ilme kaob. Korraga torkab silma, et Ruudi pole enam ammugi noor.

«Mihkel jäi hea ports aastaid tagasi töötuks. Käru klaasivabrik ei pidanud konkurentsis vastu, Järvakandi ja Lorup tõusid võimsamaks. Aga noh, vabriku põhivara, klaasiahjumeistrite kohaliku dünastia viimane kuldne käsi — ega Graupnerid talle heast südamest kakssada krooni kuus maksnud!»

«Jumaluke, kui suurt raha Mihkel üksvahe sai!» täiendab Juuli ukse vahelt, kartulikooremisnuga püsti peos. «Üksik inime, kulusid vähe, aga sõbrad! Kui Mihkel sendi teenis, läks trall lahti. Mäletan, sõitsin Kärusse. Papa tehti kriisi ajal arsenalist lahti, et kinnisvaraga inime või nii, ja meil läks üksvahe päris kitsaks. Ootasin jaamas ilmatu aeg, kuni klaasivooriga vabrikust tulli. Saingi tagasiteel otsa peale, süda lootust täis, et Mihkel aitab. Pold tal punast krossigi. Pakkus, et näe, õunapuu oksad murduvad vilja all, vii või kartulikutiga. Tuba pudeleid täis, vist magaski nende otsas. Ei mõistnud ta inimese kombel juua. Teenis kõva raha, aga salvedes ainult hiiresitt.»

Ruudi tunneb viimasest lausest suurt lõbu. Juuli volksatab poja poole pahase pilgu ja eemaldub.

«Poleks isa talle ametit õpetand,» hüüab Juuli köögist, «mis ta, sant, oleks teind!»

«Eks õpetas joomagi!» hõikan vastu.

«Kus ikka mees,» tuleb Juuli uuesti uksevahesse. «Kas sina, Anna, mäletad ka, kuidas ema talle mitmel korral kõrtsu sooja toitu järele viis? Polnd tal mahti tagumikku pingi küljest lahti kergitada, et koju sööma tulla.»

«Joomisetraditsioonid on meie perekonnal vägevad. Haruta neid sugupuu oksakesi kuidas tahad, peaaegu igale nimele lisa tiitel: alkohoolik. Ja-haa,» ironiseerib Ruudi edasi, «vähemalt selle poolest pais-tame silma!»

Juuli suu kisub muhedale naerule.

«Sa heldus, küll meie isa rabas tööd teha! Klaasiahjud tema ehitada, lubi tema põletada, tõmbe ja temperatuuri värk klaasivannides täie-likult tema monopol! Pühapäeviti rassis moonakatele kellereid ehitada. See ka raske — põllukivid soontpidi katki lüüa, müüri vinnata ja sät-tida nii, et sein sile jääks.»

«Kõik keldrid seisavad nagu midagi,» lisab Ruudi.

Aga mina otsisin ainult Vatikeri, ajasin nuhi jälgi! Et isa-ema haul ei käinud — see veel, mis seal talvel ikka, kõik paksu lume all. Keld-reid pidanuks vaatama. Elus läheb ikka nii, et kahtlastega sahmer-dame, väärtinimestega pole aega tegelda ja kadunute kätetööst käime ükskõikselt mööda.

«Katsun suvel sinnakanti minna,» kohman süüdlasena.

«Ilusasti tegi tööd ja kivi hinge tundis,» jätkab Juuli. «Mõtles, kah mul asi, moonakate kartulikellerid, enamasti viina eest said üles aetud, aga tema valis ränipõrakaid ja sättis neid värvi järgi. Mäletan, et Pipra Paula keller tuli üleni roosa. Teised käisid vaatamas ja narrisid, et kui sa, Paula, nii ilusa roosa kaasavaraga kah mehele ei saa, pole õigust maa peal. Aga Paula kolis sealt hoopis Järvakanti ja keller jäi maha.»

«Lubjajuukidesse toppis tumedaid kivikilde, põllukivid istuvad nagu pitsi sees,» räägib Ruudi heldimusega. «Olen ennegi sealkandis lonki-nud, pole osanud märgata, nüüd Müüri-Mihkel näitas. Ütles, et vaata, mis meistrimees su vanaisa oli.»

«Jah,» ohkab Juuli, «rügas ja rügas, kui raha sai, kadus kõrtsu. Mul oli teinekord päris tegemist, kui juba õmblustööga teenisin, et vana-mees minu veeringuid üles ei leiaks ja sirgeks ei teeks.»

Uksepiidale toetunud Juuli silmad on mõtlikult vidukil.

«Võib-olla elas õigesti, kõik läks oma mõnuks, ei kraapinud, ei halet-senud nagu mõni,» salvab Ruudi.

«Ei keegi tea, kas elab õigesti või valesti,» kostab Juuli leplikult ja taandub vastumeelselt kööki toimetama.

«Aga Mihkli köögiukse-pajuk?» pärin Ruudilt.

«Haa! Ütle mata hea lugu,» lubab Ruudi.

«Noh, klaasivabrik likvideeriti, Mihklil polnud pealehakkamist, et mujale asuda, majaloks ja aiamaa õunapuudega kah kinni hoidmas. Kuidas raha teenida? Mis jaksu vigasel põllutööks, muud peale klaasi-ahjude värgi ei oska — noh, täitsa abitu.» Ruudi kõhib ja kiirustab edasi rääkima: «Siis Graupnerid näitasid suuremeelsust: olgu Mihklile eluaegne pajuk! Graupnerite köögiuks jääb talle igavesti avatuks, nälga karta pole, prii lobi. Noh, et mingi töö ka selle eest tehtud saaks, määrati ta sakste jahimajanduse ülemaks. Nii ütles Müüri-Mihkel ise. Tegelikult pidi kolme hurdakoera söötma ja jalutama. Mõnikord, kui härrastel tuju tuli, käis nendega jänese- või rebasejahil. Kui Graup-nerid Saksamaale kadusid...» Ruudi vakatab, krimpsutab otsmikku ja kobab suitsupaki järele.

«Tähendab, köögiukse-pension langes ära ning Mihklil pole millestki elada,» lõpetan tema eest.

«Ja-jah,» noogutab Ruudi hajameelselt. Viskab end pikali ja riputab jalad üle sohvaotsa.

«Noh,» ütleb ta korruga kaledalt, «eks sa muidugi kibeled. Uudis-himu teeb naistest naised.»

Kuuldub, et Müüri-Mihkli muredega pole Ruudil enam pistmist.

«Tulin Relli juurest ära. Hõbekellukestega muinasjutt sai otsa.»

Vanaeitede emotsionaalne rutiin on paganama otstarbekas. Kui lihtne: masendavate teadete puhul lüüa peod plaksuga kokku ja õhata — mu jumal küll, kes võis seda arvata! Ehk jällegi esitada totakaid kaastundeküsimusi, et sul vist väga raske?...

Ruudi ei ootagi minult reageerimist. Ta suitsetab keskendunult, viibutab loiuult üle sohvaotsa rippuvaid jalgu, küllap käsipuud soonivad põlveõnnaldesse.

«Tahad ehk puhata?» pomisen.

«Ole, ole.»

Juuli tegi tule pliidi alla, puude praksumine kostab siiani. Pann koliseb, liha lööb säriseма. Juuli suleb köögiukse.

«Nii kui kümnendal jaanuaril Nõukogude—Saksa kokkulepe kehtestati, hakkas midagi lagunema. Relli jäi murelikuks, tõmbus endasse, kärkis poisiga üleliia tihti, öösiti vähkres ja käis köögis külma vett joomas. Algul arvasin, et tervis kehv, või peavalud, või kurat teab mis. Aga ta nagu aimas ja ootas midagi. Märtsi algul saadetigi talle Saksa saatkonnast väljakutse, mille ta mulle vaikides nina alla torkas. Mitte sõnagi ei seletanud. Noh, avanes võimalus, tuli härrale troonipärija meelde, hakkaski mahaununenud pere Saksamaale päästmist taotlema.»

«Ja ta sõitis?» imestan.

«Kust mina tean! Tulin ära, las proua otsustab. Väljamaa toob eestlasele sülje suhu...»

Ruudi kõrisõlm liigub, neelatab, et kõhahoogu tagasi hoida.

«Mis ikka viriseda. Olin prouale väike vahepala. Romantiline kokku-saamine talvisel surnuaial, kogu see veiderdamine — elevust kui palju. Pealegi armastavad naised pulmakleite kanda. Oli jälle kord põhjust.»

Ruudi naer kõlab rohkem luksumisena.

«Ei oska sind lohutada,» tunnistan Ruudile.

«Pole vaja,» vastab ta soojalt. «Kõige paremad on need, kes oskavad vaikides ära kuulata. Seesuguseid tuleb harva ette.»

«Eks püüan edaspidigi su kiitust teenida,» ütlen naerda üritades.

«Äkki armastas veel oma meest? Piisas tolle käeviipest, et kõik sin-napaika jätta...»

«Võib-olla tahtis Relli nõukogude võimu eest plehku panna?»

«Selle peale pole ma tulnud.»

«Neid tuli ette, kes ennast sakslasteks sokutasid, kibekiiresti saksa soost inimestega abielluda püüdsid, igasugu muid sidemeid välja mõtlesid, et ainult siit ajama panna. Kõikvõimalikud poolintelligendid, tuulenuusutajad, paanikatekitajad. Eriti need, kellel raja taga mingi jõukusejärjeke ootamas,» seletan Ruudile, kuigi Rellit seesuguste hulka arvata ei sõandaks.

«Oh jaa, kolmekümne üheksandal kord juba nägime kadakasakslasi ja saksik-kadakaid. Veidi kannatust, õige pea hakkavad ka pajuvenelased vohama. Mõnel kohe kipitab end suure rahva hulka arvata,» irvi-tab Ruudi sapiselt.

«Kas sinu hinge ei kosutaks, kui oleksid prantslasena sündinud? Palju peenem kui näiteks moonakamaja tööhärja järglane!» naeran.

«Näed, tappisimegi kindla ettekujutuse kokku. Üks kapike pealkirjaga: sünnimaa salgajad. Torkad Relli sinna sisse, keerad ukse lukku, viskad võtme minema ja hõiskad: pole viga, poisid, elame veel!» rõkatab Ruudi.

«Sinnapoole tulebki püüda,» muigan. «Aga üldse vist teeme Rellile ülekohut. Ma ei usu, et ta ära sõitis.»

Ruudi hüppab püsti, astub pika sammuga akna juurde ja sõnab paatiliselt: «Vend, ära noruta! Kevad, kurat, murrab sisse.»

«Ja veel üks kevad neile anti...» deklameerin.

Puude all õõtsuvad hõredad varjuraod, valgete lumikellukeste puhmas õitseb saarena keset pondunud mulda.

«Kesk õitsvaid lilli ma leidsin sinu,» üritab Ruudi laulda. Jääb tujutuna vait ja tähendab kurvalt: «Viimasedki mesilased said hukka. Keegi rüüstas neilt talvevarud. Läbi. Papaga koos suri ka tema aed. Eks sellepärast maakera ongi nii söötis veel, et aiad surevad koos nende loojatega.»

Ruudi loendab midagi sõrme viibutades.

«Võimalik, et Relli siiski pani lapse pärast ajama. Mis sina arvad verekutsest, sugulustungidest ja muust sellisest kraamist?»

«Ei tea. Ei julgeks hukka mõista. Mul pole lapsi olnud.»

Ruudi noogutab ja loendab edasi:

«Viisteist marjapõõsast. Kaheksa tikrit. Õunapuudega tuleb veel raskem.»

«Millest sa?»

«Täna hommikul sädistasid naised akna all. Mõõtsid kuuekesi maad. Jagama hakkavad. Igavene jama, kõik tahavad võrdselt saada. Papa ei näinud ette, kui istutas. Vasakul teest on rohkem põõsaid, paremal jälle õunapuid.» Ruudi itsitab kahjurõõmsalt. «Aga noh,» manab ta näole asjalik-mureliku ilme, «selle eest saab põõsaste vahele vaod tõmmata, kartuleid panna. Puude all jälle sihukene kraam ei kasva. Küllap kaevavad lilledki teeveerest välja, jagavad ära. Igaühel põõsa kõrval oma lilletutsakas. Peremehetunne, ah kui magus tunne! Viimaks ometi! Kas või kümme ruutmeetrit, aga oma!»

«Nad pole nii juhmid, et aeda rikkuma hakkaksid,» vaidlen loiult vastu, ise mõtetega Relli juures.

«Küll näed, küll näed,» parastab Ruudi. «Maa sai rahva omaks. Kõik peavad oma siilud otsemaid kätte saama. Täielik õiglus, kas pole?»

«Kes neil ninamees oli?»

«Kes? Muidugi Helmi! Taevale tänu, mamma ei juhtunud kuulma. Poleks me täna taevasina näinud! Läkastaksime musta söimupilve sees.»

«Pole naised nii rumalad.»

«Tuleb võtta inimesi, nagu nad on. Illusioonideta.»

«Ära hinda kõike oma nurjumiste möödupuuga.»

«Ah,» heidab Ruudi käega. Liigub talda talla ette seades, nagu tuleks vaibagi suurust määrata, endal käed küünarnukini taskutes. Hakkab äkki mõnusasti puksuma, tõstab nimetissõrme lae poole ja kuulutab: «Küll on kahju, et ajalehed enam seltskonnakroonikat ei trüki. Saaks vesihaleda loo: «Hoop rindu tõbisele!» On sihuke liik härdaid vana-piigasid — patakate kaupa tormaksid lohutama.»

Ruudi naerab täie rinnaga.

«Oled üks traagikamekutaja! Võib-olla Relli istub tänase päevani kodus ja ootab sind tagasi. Noorhärja põgenes Müüri-Mihkli tiiva alla, selle asemel et vahekorda klaarida.»

«Mina ei lähe paluma. Ei himusta haletsusepajukit,» viskab Ruudi ärritatult.

«Hea küll, aga mis sa kavatsed peale hakata? Võib-olla proovid vahelduseks tööle minna?»

«Tööle?» kergitab Ruudi kulme. «Ma pole sada aastat oma sõpru ja pruute näinud. Kõik unarusse jäänud!»

«Puudub parajasti mõni vaimukus sellest laadist, et töö on lollide ajaviide ja nii edasi.»

«Mamma, pane raud sooja,» üürgab Ruudi kööki, «püksid tahavad pressimist!»

«Head aega,» ütlen talle varjamatu pahameelega.

«Head aega,» vastab Ruudi hooletult, kuid tuleb siiski mind esikusse saatma. Jääb toalävel viivitama, minagi seisan oodates, käsi lingil, ja vaatan talle otsa.

Ruudi pruunis silmas läigatab nukrus, sinises vilgub poisikeselik lust kordaläinud koeruse üle. Kahvatud huuled vormivad kuulmatuid sõnu, umbes nii, et ole lahke, katsu mind mõista.

Mingi roiutav tüdimus valdab mind. Avan järsu liigutusega ukse jaherõskesse koridori.

Eesmäja hoovitrepil põntsutan päkki, ja nagu kiuste näen Helmit kojakappide kõrval akna juures. Ta seisab, käed rinna all vaheliti, ning vaatab tuules pekslevaid pesutükke üle õue tõmmatud nõõril.

«Helmi, sa kavatsed aeda tükeldama hakata?» küsin sissejuhatusega.

«Mina jah, teised naised ka,» kuulutab ta rõõmsalt.

«Rikute ju aia ära, kui lappideks lõigute,» ütlen kõheldes, sest ennatlik õpetlikkus on üldiselt solvav.

«Sooh?» tõsineb Helmi, surub käed tugevasti rinna alla ja õõtsutab riiakana ülakeha.

«Kas kommunistiproua muretseb õe varanduse pärast? Kas tema lehti ei loe või mis?» Helmi hääl kõrgeneb kiledaks. «Kas tema ei tea siis, kuidas riik suurtest taludest tükke lõikab ja vaestele maatameestele jagab? Kas tema läheb partei poliitika vastu?»

Helmi tõmbub minu muiet nähes pettunult mossi.

«Kuule, Helmi,» ütlen äärmiselt leebelt, et võtta talt võimalus meie juttu banaalseks kojatüliks paisutada. «Kõiki asju tuleb mõistusega lahendada. Aeda võib ühiselt pidada. Koos harida, pärast jagate saagi. Inimeste kombel. Ainult natuke üksmeelt!»

«Ei lähe läbi!» kuulutab Helmi mu kaela ees kätega vehkides. «Mina teen tööd, kaevan maad ja rohin. Mina armastan maad! Teine ei oska labidatki käes hoida, ei tee põõsa ja puu vahet, aga saaki võtma on meister. Igale tema vaeva järgi!» lõpetab Helmi võidukalt.

«Sa räägid kenasti nagu väike peremees. Ka nemad väidavad, et tööorjus on omandi alus! Kui tõesti piiritama hakkate, kaotab aed iga-suguse ilu. Viljapuude alla peenrad kuidagi ei klapi.»

Minu pilkesõnad jättis Helmi tähelepanuta, sest tema huvi on kindlalt mullaruutmeetritesse klammerdunud.

«Tohoh pime! Miks maad raisata! Ega ma ilmaasjata porgandiseemet ostnud! Ka tilli peab omast käest võtta olema. Ja suhkruherned saavad maha pandud. Mis tähendab ilu? Ilu ei sünni patta panna. Teeme, ja lool lõpp!»

«Ja naised on päri?»

«Kes nõusse ei jää, pühkigu suu puhtaks. Saavad need, kes maad tahavad. Mõni kardab siinamaani perenaist,» virildub Helmi, «eluaeg harjunud tema ees kummardama, nüüd kah ei oska teisiti. Ei taipa, et võim läks töörahva kätte.» Helmi tõmbab sügavasti hinge ja lisab haledalt: «Kas minu lastel polegi õigust oma käega põosa küljest marja võtta?»

«Tohivad, tohivad,» kordan kannatlikult. «Aga mis marju sa enam loodad, kui põosajuured läbi kaevad? Aed rajati asjatundliku inimese poolt...»

«Kas sa näed!» hüüatab Helmi üsna sõjakalt minu sõnadele otsa. «Ise punane ja kaitseb kodanlasi! Mis tähendab, et peremees rajas. Oli võimu juures, sellepärast rajaski. Aga kas tema teab ka,» torkab Helmi sõrme mulle nina juurde, «et meie täpilise Tilde sõnnik maeti puha selle aia mulla sisse! Oleks puud-põõsad siin liivas muidu kandnud? Tilde, ja teiste hobuste oma kah. Peremees võttis sõnnikut talliüüriks. Vaat kuidas, kommunistiproua.»

«Puud võivad kergesti hukkuda,» püüan kannatlikkust säilitada.

«Küll teeme nii, et hundid söönud ja lambad terved. Meie tahame igal sügisel ubinaid saada,» rahustab Helmi suuremeelselt.

Poolde treppi jõudnud, kuulen Helmit mulle pilkavalt järele hüüemas:

«Eks oma pere särk ikka ihule ligemal!» Talle paistab sellest vähe ning ta põlastab valju häälega lisaks: «Venemaa eestlane!»

Enesekindlad ja ilmeksimatud võrsuvad enamasti rumaluse rabast. Need, kellel mõttekanalid umbes ning loogika kiratseb, püüavad vastast valju häälega võita. Ega ilmaaegu sisemise kultuuri tunnuseks peeta oskust kuulata. Ent selgitamine? Suhteline abinõu: vastuvõtu-võimelised seda ei vaja, tuimade puhul saab veenmisest pähetuupimine, mis teinekord üpris kentsakat vilja kannab.

Parem istuda töölaua taha, võtta ette artiklid ja brošüürid, mis ümberpanemist ootavad. Siin suudan ma kõige rohkem. Ilusad mõtted, parimad taotlused. Liiga üldised, võib-olla... Saab siis võngelda madalate ja kõrgete silmapiiride vahel, mingile oletatavale keskmi-sele on kombeks orienteeruda. Mõni tõde, mis ühele esmaavastuseks, kisub teisel muige suunurka. Aga üldse, võib-olla on vääri sukelduda üksikasjadesse, mis loosungitel jalus ning pilti moonutavad?

Lõpuks — hävib üks, hävib kümme, hävib tuhat aguliaeda, selle eest said Helmi-taolistest lühikese ajaga revolutsioonilise meelsusega inimesed, kes kindlalt omandanud hüüdlauseste lapidaarsed tõed. Et kõik kuulub rahvale. Maareformigi üllastest printsiipidest taipasid üht-teist, mille kohaldamine — mis parata — aia puhul naeruväärne!

Äsjane leplikkus paraku ängistab. Et see jõuetus poleks, mis mind juhib!

Ah, rumalus, Helmi pole vaenlane.

Ent ettevõtlikkus ja otsustavus, ekspressiivne sekkumine käivad ometi noorusega käsikäes. Nende omaduste hääbudes pole vaja imestada, nagu ei tasu üllatuda esimeste kortside puhul silmanurkades. Lihtsalt korruga läks midagi kaotsi, mis enne igavene ning loomulik näis. Eelurka kivikaevus karglesime ja hullasime. Ei suudetud meid sundida hanereas tuima ringi pidi tammuma. Ei lasknud me juurduda vangipsüühikal, ei jäänud norgu, iga hetk leidsime võimalusi protes-tiks. Kas koerustüki tasemel või tõsine poliitiline väljaastumine, üks-

kõik. Enamasti saavad just nendest äraandjad või vähemalt selgrootud kaasanoojutajad, kes ei oska trotsida vabadusekaotuse piina.

Elurõõm vanglas? Kõlab kentsakalt. Ent ülendavalt ja meelitervendavalt mõjus «Internatsionaali» laulmine, kui hingeviilija koridoris altarisse astus ja meid pöörama hakkas. Kõik väljakutsuv oli parim palsam, see kinnitas enesetunnet, rõhutas üleolekut. Punane pluus, mis ülekuulamise puhul seljast selga rändas, punane riidehilp, mis uuri-jaid marru ajas, oli meile tähtsam igapäevasest leivaviilust.

Sul hea öde, meie inimene, ütlesid kaaslased tunnustavalt, kui Juuli minu nõudmise peale punase riide saatis. See päev omandas piduliku sära — meid ei unustata väljas, mõistetakse, abistatakse.

Kes teab, missuguselt Vatikeri pummelungilt taarudes Juuli ülejoomisest värisevate kätega ettejuhtuva agulipoe leti taga rahakoti avas ja punast sitsi nõudis. Veel öösel laulis joovastunult, et «Der Mai ist gekommen», hommikul seisis silm silma vastu iiveldusega ning tülika kohustusega.

See Ruudi oma Relliga... Pidi just neil luhtuma. Kõik omamoodi tõrksad, mitte ainult Helmi. Inimesed pole vanglakoridor, mis otsast otsani läbivaadatav.

Käed klammerdusid raudvarbade külge ja meeter minust eemal hoidis raudvarbadest kinni Ruudi. Külma võlvlaega tunnel jahutas mõlemal selga. Meie vahel kui puuris istus valvur. Rõske hämarus, traatvõredest lambisilmad. Ruudi kissitas, ta tuli maikuu pillavast päikesepaistest, mina ahmisin laienuvad pupillidega poisi kõhetut kogu. Peenikesed sääred, nukilised põlvekondid, lühikesed püksid, madrusekraega särk, mis õlgadest taha kiskus. Keskkohal lai puldanist rihm kidalise pandlaga — eks vist ilmasõja «trofee», vanemalt vennalt endale noritud. Juuksed maha püüatud — Juuli kurtis ikka, et Ruudil pole mitte ainult tervis nigel, vaid ka karvakasv. Kulmud nii pleekinud juba, tunda, et poiss rannas jäätükkidel ulpimas käinud, rääkimata põõsa varjus peesitamisest, mõistagi märjal liival. Põsed nii lapselikult siledad, peened huuled ohatanud, kõrvalestad erutusest hõõgumas.

Vaatasin teda, ja kurgus hakkas kipitama. Ka Ruudi nuttis häbenedes, vargsi käisega põski riivates. Mis võis tema mõelda? Vesistamine ennast kergemaks. Kui jälle suutsin talle silma pilgutada — see meil vanast, ühiste saladuste ajast —, naeratas ta.

Valvur näis tukkuvat — või oli ehk piinlik meie tumma kurbust nuhkiva pilguga rüvetada —, näitas näpuga kellale, eelnevalt mu tähelepanu võtmekimbu põgusa kõlistamisega endale tõmmanud.

Ruudi kohkus, ta ilme muutus abituks.

«Mis sul tarvis on?» sosistas ta.

«Las mamma toob punast riiet. Punast riiet, tingimata.»

«Punast riiet, tingimata,» kordas Ruudi.

Ta ei püüdnudki kätt läbi trellide sirutada, taganes, kergitas kandadega paeplaatidelt tolmu ja hoidis pilgu minus kinni. Poolles koridoris pööras ta järsult ringi, et joosta välisukseni. Ukse avanedes neelas ta pimestavalt hele tänav.

Imelik, et see niimoodi on: mõned suured lõigud minevikust ununevad, tühine pooltund sööbib mällu piasjadeni ning tuleb ühtelugu meelde. Surmaotsuse kuulmisel peaks inimene tuhandekordistunud eluahnusega imema endasse nägusid, sõnu, keskkonda. Kas või läbi aknakaasi hardunult taevast vahtima, või kuulatama südame eel-

aimuslikku vakatamist — minult võttis silmanägemise ja kõrvakuulmise üksainus edasilükkamatu tahtmine: väljakäiku. Talumatu heietamine. Ütleks ometi lühidalt: mõisteti surma, ja kõik. Pärast, kummaline küll, tundsin ennast hetke vältel imehästi. Kuni võttis võimust põletikuliste silmade valu, kuni hakkasin taipama minu kohta loetud sõnade täit sisu, kuni tuli Juuli advokaadiga ja igatsesin soolast, leevendavat merevett.

Noh, eeloleval suvel igatahes ujun nii palju kui jaksan. Rohkem kui kunagi elus. Pole palju kannatada jäänud, kevadlilled õitsevad alati imekiiresti ära.

Olemine läks kergeks, otsekui kohiseks juba meri kõrvus ning soojendaks külge rannaliiv.

Merd ülistatakse nii ja teisiti, mina hindan seda algelist õndsust, mis ta pakub. Veeseistes saavutan täieliku rahu, varbaotstest juustejuurteni. Täielik, sügav rahu. Aeg jääb seisma. Kõik inimesed, maailm — kirev laot — on kuskil kaugel kaldal, võib-olla seda kallast polegi üldse. Nagu puuduvad mõtted, piinad, kahtlused. Suures meres üks öötsutatav kübemeke.

Ka kaduda tahaksin kunagi merre, vajuda tummrohelistesse sügavusse.

Inimene püüab kohutavat lõppjaama vähemalt kujutlustes romantilise säbruga kaunistada. Võluv on milleski suuta jääda lapseks ja näha mõndagi nii, nagu polekski elukogemuste kurnavat koormat.

Kusagil, kõige varjatumas sopis olla *tabula rasa*.

Eelurka-aegne tarmukus ja must-valges süsteemis hinnangud päriselid ehk infantiilsest kergeusklikkusest, olin vist oma ea kohta liiga vähese kirjaga valge leht. Nüüd tundub viimnegi valge laiguke tiheidalt kaetuna. Aga seegi vist näib vaid niiviisi. Võib-olla juba kuu või paari pärast, või aasta möödudes imestan endamisi, et kuidas küll enne seda või teist asja ette ei näinud ega taibanud.

Mälestused on nagu kaev, kuhu elupäevad-allikad kokku voolanud. Selgepiirilisest tänasest sügavusse vaadates näed tumedal veepeegil ennast, kes nagu olekski päriselt sina. Ent meenutusteanumaga kaevupeeglit puudutades laguneb su kujutis mitmeks, sul polegi see nagu, mis arvasid olevat. Keegi sinu suuga naine naerab pead kuklasse kallutades, keegi, kel on sinu kulmud, raevutseb, keegi tõstis sinu juuksed silmadele ja nuttis need märjaks. Missugune õieti olin — tahad ahnelt teada ning sunnid end meenutusteanumat sügavamalt ammutama. Hakkab virvendama, kaevupeegel voolab kildudena laiali. Kahmad pihkudega, jood jahedat vett, kuid südant ei sunni enam põksuma nii nagu ühel või teisel korral minevikus.

Minu rusuvamaid pettumusi inimestes sugenes Kristjani vendade tüli puhul. Aga kui praegu peoga vasakule rinnale vajutan, kuulen ühetasast tuksumist. Ent ka üks suurimaid rõõme inimese üle seostub sama looga — kas tasakaal tegi oma töö?

Ometi sundis just see sündmus hellaks ülekohtu suhtes. Kristjan heidab mulle ette lubamatut leebust, liigset andestamist — tema vendade tülist peale kardan vägivalda, pelgan lõplikke otsuseid, eelistan oodata, järele mõelda. Kas pole see mугanemine? Et mitte sekkuda?

Kolmekümne seitsmendal aastal püüdsin end uskuma sundida, et kõik need, kes areteeriti, kes kadusid jäljetult, on vaenlased.

Ülekohtu ja õigluse piir on nii tabamatu. Samas ei suutnud endale sisendada ettekujutust Liina Vassilist kui reeturist. Paljude teistegi hukkamõistmine tundus ebaloomulik.

Äkki arvan asjadest nii nagu mugavam?

Kristjan toonitab, et inimesi näeb enamasti läbi.

«Aga Ludvig?» küsisin, kui viimati ta vendadest kõnelesime.

«Mis Ludvig?» kehitas Kristjan õlgu. «Jaagup ammu vaba, juhtub sekeldusi. Sinagi, tundub mulle, eksid kõige rohkem sugulaste puhul, erapooletus kaob ära.»

Kristjan tõi näiteks Juuli ja maalis temast üpris koleda portree.

Aga Jaagup ja Ludvig, Kristjani vennad, olid ometi kommunistid!

«Kui Ludvig lennuõnnetusel hukkus,» nentis Kristjan, «käis ka Jaagup matustel. Andestas, tähendab. Surnud astusid ringist välja — miks sina küll ühtepuhku Ludvigit meenutad?»

Kadunuid on inetu hukka mõista, veel enam vihata. Teine asi — nähtused. Olgu Kristjanil Ludvigi puhul unustuse kergendus. Ka tema sugulustunnetest peab lugu pidama.

Ometi põimub minevik nii tihedasti tänasega, üllatavalt palju kor-
dub, aja uuenevas koes haakuvad vastsed rakud hääbuvate külge.

«Tulevikule peab mõtlema, mitte minevikus soprama. Elavatel pilku peal hoidma, et hoiduda eksimast,» lõpetas Kristjan jutu.

Jälle noogutasin talle kaasa, kuigi teisiti arvan.

Kristjani vend Jaagup ja ta naine Veera, just nende järele tunnen siin Tallinnas teinekord igatsust. Mõlemad omamoodi muserdatud inimesed — nagu oleks mul otsatult suur ja helde süda, et arvan neile kinnitust ja tuge pakkuda võivat!

Oh ei!

Arg, heitunud muganeja — tantsib mu turjal siiani liigitamata nähtuste piits. Pole ma küll üksinda ajaloo pendli küljes kaasa kõlknud — nii võib ennast vabandada.

Tuleks alati nõutada fakte, täpseid fakte, et orienteerumisele alusmüüri ehitada. Mitte loopida ähvardavaid sõnu, et inimhulkadele kuulekuse tallesaba külge kasvaks ja keegi ei julgeks seletust nõuda.

Faktide alusmüüri seistes teaks õigel ajal särinaga põleda, oskaks vajalikul momendil tarduda paigale, et põhjalikult olukorda vaagida.

Kolmekümne seitsmenda sündmuste ajal, kui Liinat pimesi kannatama ja ära ootama vaigistasin, polnud nagu aega mõelda sügavamalt Ludvigi ja Jaagupi loole, et kui vähesest aitab, ka poolest sõnast...

Vist tõmbusin kõrvale ja mätsisin sellepärast, et olin Kristjani vendade loost hellaks tehtud.

Võib-olla üleliia hellaks.

Inimene muutub kohutavalt abituks, kui talle ei tõestata ja kui tema ei saa tõestada.

Oot-oot, kusagil pidi olema Jaagupi pilt. Album vedeleb siiaamaani vineerkohvris, meie tulekust saadik.

Võtan foto kätte ja viin selle peopesal akna alla. Pilt katab Jaan Havi porised kartulivaod ning niiskelt läikivad tõrvapappkatused.

Valveseisang, lambanahkse kasuka käisel punane lint. Papaaha kuklas, lõug püstakil, püss kõrval.

Smolnõi valvemeeskonna komandör.

Tere, Jaagup!

Tere, punakaartlane, tere, legendaarne revolutsiooni sõdur, kellele isegi Lenini kaitsmist usaldati!

Jaagup nagu muigaks nukralt.

«Ja sina, Anna, mõtled ikka veel veneetsia peegli loole? Ma võin võtta mütsi peast ja näidata sulle halle juukseid. Varavõitu, seda jah.

Näe, sinu Kristjan veel päris tume, mina temast vaid mõni aasta vanem. Oo, see pilt on koledasti aegunud. Eks me sellepärast sirvigi mälestustes ja vaata vanu fotosid, et salamisi kahetseme noorust taga. Ega seda naljalt keegi tunnista! Veera, mu naine, laskis just selle pildi suurendada, pani raami sisse ja riputas nurka kummuti kohale. Fotograaf, naljamees, värvis tausta metsaroheliseks, põsed roosaks ja silmad pruuniks. Poiss ei anna rahu, ikka küsib: isa, kas sul enne polnudki sinised silmad? Tegelikult on nad mul ammu hallid. Ei, ei, mitte terasevärvi, lihtsalt hallid. Sa tahad jälle kuulda peeglist? Küll naised armastavad kuulata lugusid asjadest! Igavene nõrkus. Ära mossita! Peab teile ju midagi jääma kah. Niikuinii kannate vatipükse ja kohmakaid kuubesid, kärutate mulda, külmetate välitöödel pakases jalgu. Kas kunagi enne tegi naine niisuguse innuga rasket tööd, mehetööd kui meie noore võimu ajal? See tundub mulle lubamatu. Aga vaesusest tuleb võimalikult kiiresti jagu saada. Saabub kord aeg, kus pole teil vaja kange ja labidaid kanda ja käheda häälega ropusti rääkida. Küll tuleb, küll tuleb. Kaldun kõrvale? No aga ma puutun ju sellega iga päev kokku! Ja-jah.

Hea küll. Kui mind Judenitši rindelt haavatuna tagasi Petrogradi toimetati... Ah soo, kuidas mu kallis eesti rahvas seda nimetabki? Oigus: Eesti Vabadussõda... Olen kindel, et mõlemad sõnad suure tähega. Ha-ha-haa! Einoh, mõni asi ajalooos kukub kole naljakalt välja. Noh, pakuti mulle kahte tuba Jussupovi palees. Sa valge vaenlane, sa kontrakoletis! Mõlemad ruumid justkui tantsusaalid, ühel valge kamin nurgas, igasuguseid kuldsete taksijalgadega sohvasid ja toole musttuhat. No paarkümmend tükki vähemasti. Parkett eriline, pöögist ja karjala kasest, ja tammest, ja saarest, ja kes teab veel millest kokku nikerdatud, mustad puuroosid seas — vaata, et kõnni seintel, või nagu kärbes jalgupidi laes. Ma ei julgenud naise poole vaadata, nii kole peenike värk, — no käsi seisis ju lahas, ega ma siis oma noorikut lubanud jalarantse pesta! Mina püüan ikka naisterahvast hoida. Tammusime uksevahes, komandant, vana muhe vuntsiga soldat, vist Vene-Jaapani sõjast puujalaga tulnud, muudkui julgustab, et seadke sisse, et annab veel ühe siidpadja, mis sakstel koera all käis, aga päris kõlblik ja puhas. Naine sosistab mulle kõrva, et ei, jumal hoidku, siin me küll elama ei hakka, vaat et kukub veel hirmu pärast risti ette taguma. Ma võtsin tal kaenla alt kinni ja kisun edasi, et noh, viskame pilgu peale, ega uisapäisa saa niisuguseid asju otsustada!

Lähme siis tasahilju kamina juurde, tuleasemel tuhk. Naine ütleb jälle, et näe, nagu oleksid Jussupovid veel eile siin ümber istunud ja taldu tuliseks ajanud. Korraga vaatasime üles ja leidsime oma näod peeglist. Nii ilusad, nii noored! Naisel valge sall peas, no nii armas kohe, et andsin talle musi. Taganeme peegli juurest, ei saa silmi ära pöörata. Kus sa muidu ennast niiviisi koos näed? Oli ju üks kild habet ajada, aga sealt mahtus ainult poolt lõuga nägema. Noh? nõudis puujalaga komandant. Ei, ei, keeldusime kooris. Ju teil endal uhkemad saalid, jäi ta nõusse, aga peeglit teil küll ei paista olevat. Ega pole jah, kinnitasime. Viipas käega, ise ees kõps, kõps otse üle väärispuulillede ja hakkas peeglit konksu otsast maha võtma. Mälestuseks, lohutas ta meie ehmatanud nägusid nähes. Üks asjatundja rääkinud, seletas ta, et see puha ehtne veneetsia peegel, hõbe maha ei koori. Nii nagu teie õnn ei tohi tuhmuda, lisas ta pahklikku näppu viibutades.

Noh, läksimegi libedale. Noorpaari asi, heldisime ära. Vaatan, naisel silmad säravad. Nii kaunisti nagu romansilaulus.

Andis meil seda peegliplaati koju kanda. Oli ju naisel üks toakene keldrikorrusel, üks sein parajasti nii pikk, et ovaalne veneetslane koiku kohale ära mahtus. Kullatud raam siras nii, et hakka või pet-rooli kokku hoidma ja jäta tattnina õhtul riulisse.

Tuleb ükskord Ludvig kaasaga meile, mõlemad rõõmsad. Ludvig saanud admiraliteeditehaste kaudu kesklinna korraliku korteri. Nagu naljaks räägivad, et nüüd võite oma ilusa peegli meile kinkida. Nad tegid ennegi sellesarnaseid vihjeid, aga siis lõõpisime vastu, et ega teie kitsas ruumis tal parem pole. Nojah, sinnapaika see jutt ka nüüd jäi. Ah edasi? Niikuinii kukkusin lobisema. Näe, selle pildi peal, vaata, kus mokad nagu triip, kes sel ajal ülearu sõnu loopis! Valvel, siis valvel. Käies marss, siis käies marss! Polnud aega suud kulutada. Kontraid immitses igast praost nagu lutikaid, ole mees ja passi peale.

Nojah, kurrat!

Kahekümne kaheksanda aasta suvel sõitsime Peterhofi puhkusele. Naine ajab peale, et mis me võtmest kaasa võtame, viime aga Ludvigi juurde, nii on kindlam tunne. Jõuame siis tagasi, ilm juhtus kena, päevitanud, meres supelnud, nagu kord ja kohus. Ludvig kaasaga lahkesti sadamas vastas, pisteti võti pihku ja öeldi kurva näoga, et kõik muidu korras, ainult see peegel varastati ära. Valevõtmega olla üks lahti tehtud ja ära viidud. Minu naine kukkus näost ära, nagu oleks sellepärast suur õnnetus tulemas. Koduski veel nuttis ja ütles, et kas mäletad, mis puujalaga soldat rääkis! Mina pahane, et mis ta ikka nii kangesti rääkis, naine aga vastu, et kui veneetsia peegel kaob, kaob ka õnn meie majast. Tema jälle jõudis need sõnad juba niiviisi ära keerata. Need naised! Ebausk istub sees, olgu ise või kõige kangem kommunist.

Ega midagi, elasime ka ilma peeglita.

Tuli talv, ja ükskord kõva pakasega satun Ludvigi maja juurde. Mõtlen, et lähen õige veidi sooja. Vaata, need vanad haavad kipuvad külmaga kole õrnaks ja pakitsevad. Ei kõlba mundripluusi alla midagi soojenduseks kokku kohmida. Ei sobi pataljoni ees kaltsukubuna käia.

Nojah, lähen trepist üles, annan kella. Ludvigi kaasa teeb lahti, näost hall, ja seletab, et meest pole kodus. Ega midagi, vastan mina, ma ainult vähekeseks sooja. Laseb siis vastu tahtmist sisse. Ludvig istub rahumeeles laua taga ja joob teed moosiga. Mul läks olemine na imelikuks, vaatan ringi — ja mis ma näen! Sa valge vaenlane, sa kontrakoletis! Veneetslane ripub kummuti kohal seinal. Ah, sa tuline kurat, kus läks silmade ees mustaks! Rebisin nagaani kabuurist ja lajatasin peegli kildudeks. Panin ise parinal minema — ei võind jääda, et juhtub veel mõni hullem tükk, vaata et klohmi vanem vend läbi. Kindad jäid sootuks maha, käed külmetasin ära.

Nojah. Ei läindki palju aega, nädalat paar, kui mul öösel püssimehed järel ja otsemaid torni. Aasta läks nagu niuhti. Einoh, nüüd ütled küll kahe sõnaga ja lähed kergelt üle! Ma võin mütsi kergitada, ise näed. Sellest ajast peale ongi hallid. Juustest kaob värv, kui hingest jõud lahtub. Küll mind selles, ja teises, ja kolmandas süüdistati, mööda uurijaid veeti. Oleksingi kadunud, kui mitte pataljoni mehed poleks asja oma kätte võtnud. Kus ikka pealehakkamine! Kirjutasid seletusi ja palvekirju, suuri inimesi tüütasid, aga tegid mu lahti. No mis sest, et mind pärast enam nende juurde tagasi ei võetud, et tür-

miga määritud. Ega mul raudtee pealgi halb ole. See töö tahab ka käsi. Vanad semud, kes ei tea, tulevad vastu ja imestavad, et sul, mees, ammu aeg kõrgema koha peal istuda. Aga ega koht pole oluline, tähtis on, kui kõrge inimene ise. Mul terve hulk mankasid ja marusjasid käe all — paneme aga uued rööpmed õigel ajal paika ja kõik mutrid hoiame pingul. Labidat ei pelga, kirkat ega kangki samuti. Mis inimene veel tahab? Kuni tööriista käes hoiab, jääb inimene alles.

Kuidas see Kristjan ütleski? Ah, et ei võinud arvata, et Ludvig lurjus on. Ludvigi käega kirjutatud kaebust nägin. Ei uskunud oma silmi. Aga kuidas ütled põrmu kohta, et lurjus...»

Peidan Jaagupi pildi vanale kohale albumisse.

Seisan jälle vastamisi katusesakkidega, nende kulmudele tõmmatud nokatsmütsidega, mille kohal löi kevadtaevas õhetama.

Näe, ikka kisub mõtted kaugetele asjadele. Ikka tuleb ette viirasuslik Vassili, kelle Liina ise võib-olla juba unustas, või Ludvigi valekaebus, mida tõsiselt võeti. Mingisugused arusaamatud sündmused — Lisettegi areteerimine kuulub nende hulka — vaevavad, takerduvad tänaste tegemiste jalus. Kuidas näha tulevikku ja elavatel pilku peal hoida, nagu Kristjan soovitab, kui minevikul puudub kuskil punktis faktide vundament? Ja iga uus päev kuhjab õlgadele uued mured, mis nõuavad pakilist sekkumist: kas või seegi, et aidata sakstepajukist ilmajäänud Müüri-Mihklit ja sundida Ruudit minnalaskmise reelt maha hüppama.

10

Meri?

Et maailm, see kirev laat, jääks kaldale?

Vaikuses, kübemena kerge ja mõtetest puhas!

Armetud õhulossid.

Tänavune suvi juhtus kummaline. Nagu oleks karge Soome lahe kalas sattunud troopikavööndisse, kus vohavad katk, rõuged ja kollane palavik. Ning inimesed läksid sellest ootamatusest tuimaks või hoopis keevaliseks, mõnikord nagu arulagedakski.

Tunnen end segilööduna ning laastatuna. Mu kollakad käsivarred lasuvad laiali voodilinal. Kuumus mühiseb otsmiku taga. Lahtisest aknast paistavad kauged valged pilvetombud, mis ujuvad sirelilõhna kohal.

Inimene loodab, et kord kogetud rängad sündmused jäävad tema elus viimasteks. Olin kindel, et kolmekümne seitsmenda mõistatused ei kordu. Liina Vassili loostki sai mõeldud ning räägitud kui millestki kindlalt minevikku vajunust.

Ei saaks elada, kui aina kardaks, kardaks ega usuks tõe ja õigluse olemasolusse.

Erutusest tundub nahk nagu marraskil ja kipitab.

«Miks te nii kindel olete?»

Nii ta just küsis.

«Ma tunnen ja tean teda plikapõlvest peale. Kõik soovijad võisid ta elamisse-olemisse pilku visata nagu ajalehte.»

«Seal, kus vaja, teatakse rohkem. Te ilmutate poliitilist lühinägelikkust, et uurite siin ja kaitsete.»

Helmi — klassivaenlane?

Mu kähe naer kõlab ebaloomulikuna. Tapeet imeb selle siinsamas voodi taga endasse.

Alles reedel kuulutas Helmi koridori peal oma pedagoogilisi tõekspidamisi:

«Nüüd tegin jonnile lõpu peale. Siiri muudkui viskab pikali maha ja üürgab. Püsti ei tõuse. Noh, võtsin naelad ja haamri, lõin plika kleitipidi põranda külge kinni. Ütlesin talle, ole siruli, me ei tahagi enam, et sa püsti tõused. Astume üle ega pane sind tähelegi. Kohkus ära, vait jäi. Ei teinud mina temast väljagi. Las mõtleb ja võtab õppust. Siiri juba neljane, kus mina temaga jahtida jõuan, aeg endal aru pähe võtta, aitab mulle väiksema pillist ja mähkmete harimisest.»

Naised hurjutasid Helmit.

«Mina tahan, et minu lastest inimesed kasvaksid,» kuulutas ta. «Noh, oli see Siiri kaks tundi sedasi põranda küljes. Kui lahti võtsin, siis ära paremat last otsigi.»

Kõik ta koja peal ära seletas. Palju mees Ants palka saab, missuguse kleidiriide endale ostis, kuidas Ants kord jooma läks ja Helmi talle pärast kolm päeva midagi peale leiva ja vee ette ei andnud... Olime selle perekonna ellu segatud rohkem, kui kuulda tahtsime; kuulsime rohkem, kui sobiv teada.

See Helmi, kes talvel tõi roosamanna kausiga trepi peale lume sisse ja vehkis kloppida, punetavad käsivarred paljad! Seesama Helmi, kes lapsevankri aeda lükkas, kärarikkalt kamandas ning esimesena labida lumest vabanenud pinnasesse surus! Juuli vaatas lööduna kardina varjust ta sarnakat nägu, iseteadvat ja jumekat.

Naabri-Liisa ja kojainaine, isegi arglik artistiproua, kõik näost otsa jäänud, nagu raputaks neid vappekülm — nad tuljd täna hommikul minu juurde ja nõudsid, et läheksin selgitama, juhtus ülekohus.

Niigi oleksin läinud.

Teist korda ei tohi käed rüpes ootama jääda.

Kui tagasi tulin, ootasid nad mind, ahned pilgud mu näolt häid märke lootmas.

«Kontrollitakse,» vastasin neile.

Mu väsinud sammud selgitasid neile vist niigi kõik.

Naised taipasid ning pudenesid kiiresti tubadesse. Otsekui põgenesid laiali, nagu võiks arusaamatu stiihia iga hetk haarata ka neid. Läbi seina kuulsin naabri-Liisat arvatavasti iseendale valju häälega ütlevat:

«Eks Helmi ole ju talle liiga teinud...»

Rohkem ei julgenud. Surusin ennast alandades kõrva vastu tapeeti, lootes sõimu läbi kergendust.

Rohkem ei julgenud.

Tunnen end süüdlasena naiste ees.

Tahtsin juua, kuid ei söandanud ämbriga kotta minna. Kopsik kõlksatas kumedalt vastu kuiva pangepõhja.

Käsivarte kollakas nahk vajub lödvemaks ja lödvemaks. Ei taha ennast näha.

Et ainult Kristjan ka täna veel koju ei tuleks!

Kui ta läks, tundsin end rahulikuna.

«Vaata, Anna,» ütles ta raskelt, «kutsuti kokku kõik mehed-kommunistid. Ei öeldud, mis, kuidas ja milleks. Ei tea, kauaks jään. Ära muretse.»

Ega muretsenudki. Oletasin ning aimasin, et mingi puhastus seisab ees. Teadagi, härrased igasugused, kurnajad ja kõrilõikajad. Eestimaa valgetel vaenlastel tuleb käia vene kulakute teed.

Mis puutub siia Helmi?

«Te räägite sellest naisest,» ütles mulle linnakomitee instruktor, «ja tema lastest. Heakene küll, aga te ei saa midagi konkreetset öelda mehest. Võib-olla löi vapsidega kaasa? Võib-olla tulistas meie seltsimeeste pihta kahekümne neljandal aastal? Võib-olla tema nuhkis kommunistide salakortereid? Võib-olla just tema reetis ja hukutas nii mõnegi meie inimese?»

«Kahekümne neljandal ei käinud ta veel mehe eest,» vastasin tõredalt.

«On asju, millesse ei sobi ennast segada,» ütles instruktor ükskõikse õpetlikkusega. «Seal,» — ta viiubatas nimetissõrme, oskamata seda kuhugi kindlasse punkti suunata — «teatakse meist teiega paremini.»

Korraga näis, et ta ise kartis. Ta otsekui püüdis juttu iga hinna eest kiiremini lõpetada, andis mitmel korral närvlike liigutustega märku, et lahkuksin, kuid jäin kangekaelselt toolile istuma.

«Teile on kõik selge ja kindel,» pöördusin ta poole jäise viisakusega, «aga ma ootan siiski sekretäri ära.»

«Kuidas soovite,» kehtas instruktor õlgu ja ohkas, «aga teil tuleb kaua oodata. Kes teab, millal ta tuleb ja kas ta üldse täna tulebki.»

Instruktori huulterõngas ahenes ja laienes paberossi muljutud otsa ümber, ta kõhis taskurätti suule surudes, põsed tõmbusid plekiliseks, silmanurgad niiskeks. Vaevalt õhku ahminud, süütas uue suitsu ning seda mehe kombel hammaste vahel hõõrutades õngitses kõhu vastu tõmmatud sahtlist mingeid pabereid.

Istusin teda silmitsedes ja mulle näis, et olen võib-olla instruktori suhtes ülekohtune, et lasen endas kerkida vaenu tema isiku vastu. Tema see oli, kes talvel palus mind tõlkida brošüüre, alati lahkelt vastu võttis ja minuga pikalt jooksvaid sündmusi arutas, kui linnakomiteesse tulin. Isegi imetlesin vargi tema mehelikku pealehakkamist ja otsustavust, kui keegi ta poole pöördus. Rääkisime tol ajal teineteisele «sina». Nüüd on korraga nagu sein vahele kasvanud. Kuulsin tollal üht-teist ta eluloostki. Põrandaalune töö, vangla, vabastati amnestiaga kolmekümne kaheksandal aastal. Keegi rääkis, ta mehel ei olevat jätkunud kannatust oodata eluks ajaks sunnitööle mõistetud naist, ning tema last kasvatanud keegi usklik vanainimene.

Küllap ma täna ise peletasin oma järsu sissejuhatusega ta sõbralikkuse, ka «teie» ütlesin esimesena.

«Ma näen küll, et viidan teie aega.» Viivitamisi öeldud sõnad ei kõlanud kuigi lepitavalt, sest instruktor vaid noogutas nende peale põgusalt.

«Saage aru, olen samuti parteilane, vana kommunist. Ma ei saa leppida sellega, et parteis luuakse võrdsete vahele barjääre. Ma ei saa nõustuda, et on asju, mida ühtedel lubatakse teada, teistel aga mitte. Kõik peab tehtama ausalt. Kui juhtub viga, tuleb seda parandada.»

Instruktor naeratas piinatult ja veidi üleolevalt.

«Vigu ei tehta,» kostis ta kindlalt.

Vaikisime veidi aega ja minus hakkas taas kobrutama sallimatus.

«Kas näiteks teie ei tee kunagi ühtki viga?» pärisin pilkega.

«Ei, ei,» pomises ta mulle heitunud silma vaadates. «Vigu ei tohi teha.»

Helises telefon. Instruktor kõneles minuti vältel, samal ajal mind uurivalt mõõtes.

Tundsin end ta pilgu tulipunktis ebamugavalt, kahtlusalusena. Kui

ta kõne lõppes, tahtsin soovitada, et vaataks minu toimikusse, veenduks, et olen üldiselt tema moodi, vigadeta, kuid ta jõudis minust ette.

«Ja-ah,» lausus ta raskelt, «teie huvi nimetatud perekonna vastu tundub ebaterve.» Alandas hääle sosinaks ja lisis: «Ma luban, et see jutt jääb meie vahele. Soovitan teile heast südamest mitte kuhugi rohkem pöörduda.»

Tõusin. Tegin kandadel demonstratiivse täispöörde ja viskasin talle üle öla: «Kas te ei karda sellega viga teha?»

Instruktor jäi lõkendavana istuma oma laua taha.

Tulin treppidest jooksuga alla, otsekui tahtes raskusetunnet maha raputada, ja vandusin endamisi, et selle hobusenäoga naise juurde ma enam iialgi ei lähe. Vanasti, kui ta mind tõlkida palus, nagu ei märganudki ta kandilist lõuga ja suurt kahvatut suud.

Läksin ju lootusega leida eest osavõtlik inimene, kes ei põlga vaeva kaasa lüüa, et järele kuulata, selgitada, vaielda kellega vaja.

Tundsin end koduteel üpris halvasti.

Läksin ju, et mitte käed rüpes istuma jääda. Meeleheide ja õiglusejani kihutasid mind tagant. Aga instruktor tabas kindlakäeliselt nõrga koha — ma ju tõepoolest ei tea, millega Helmi mees võis kodanlikul ajal hakkama saada.

Töetsija, kellel endal pole selget ettekujutust tõest?

Võib-olla on Helmi perekond jätnud mulle lihtsalt väära mulje?

Nii nagu mina võisin jätta omal ajal imeliku mulje linnakomitee sekretärile. Vaatas ta ju mind peaaegu nagu väejooksikut, kes pöördeisel ajal kapseldub nelja seina vahele, et tegelda abstraktsete filosoofiliste kategooriatega.

Tee peal helistasin telefonikapist linnakomiteesse, sekretär polnud välja ilmunud. Sisemuses nagu rabeles raske tomp ning oleksin ka tahtnud kummutada sekretäri muljet minust.

«Kontrollitakse,» ütlesin naistele koridoris.

Nüüd tunnen, et instruktor mind mingil määral kahtlustab, majanaised aga peavad väiklaseks kättemaksjaks.

Olen suletud oma toa sumbunud ringi, tilgatu veeämber ukse kõrval taburetil.

Kujutlen Juuli kahjurõõmsat itsitamist, kui teda äraviimine riivamata jätab.

Iialgi ei lähe ma enam tolle kandilise lõuga ilmeksimatu naise jutule, lohutan end trotsliku mõttega.

Erand, ta on erand, vasardab mul peas.

Paraku ei lähe ma enam ka kellegi teise juurde.

Sest ma ju tõepoolest ei tea, millesse võis Helmi mees kodanlikul ajal segatud olla.

Kui Kristjan juhtub tulema, ütlen talle, et jäin haigeks. Niiviisi saan omaette vaikselt lamada. Ei suudaks praegu uudiseid pärida, jõuetus surub liikmed tinastena aluskotile. Südame all püsib tühjus, nagu ripuks kuristiku kohal.

Ainult vaikust.

Kui Kristjan tuleb...

Kes teab, missuguseid kortereid pidi tema käis? Kas ta jäeti ukse taha valvesse või teostas ruumides läbiotsimist? Või andis tema korralduse kolme tunni jooksul kõik vajalik kokku panna ning vaatas pealt, kuidas mingi naine, käed värisemas, siit-sealt asju kohvritesse kahmas...

Ei, ukse taha teda ei jäetud.

See post anti püssimehele.

Naabri-Liisa äratas mind päikesetõusu eel, aovalguse õrnroosa kuma läitis parajasti päeva. Tuuleõhkugi polnud. Kardinal avatud akna ees rippusid liikumatutena. Seisime Liisaga üleval koridoris, kuhu altpoolt läbi põrandalaudade immitses lapse halin.

«Helmit viiakse,» sosistas Liisa.

«Ah, mis,» ei uskunud mina, sest näis võimatuna, et inimesed oskavad sündmusi, mis pole veel jõudnud teoks saada, nii täpselt määratleda.

«Kaks meest on toas sees, üks püssiga ukse taga valves. Auto seisab paraadnas,» selgitas Liisa.

Laskusime trepist alla. Astmed nagisesid valjemini kui kunagi varem. Ehkki koridoris polnud hingelist, võis aimata, et hämarates soppides paotasid ärganud inimesed ettevaatlikult uksi.

Astusin pikkade sammudega Helmi ukse juurde.

«Mis siin toimub?» küsisin sõdurilt, kes liikumatuna seisis.

Ta ei vastanud.

Tumedasilmaline sõdur vaatas minust läbi. Sirutasin kätt lingi poole. Sõdur kergitas aeglase rahuga püssi.

Kostis lapse nuttu.

Istusime Liisaga trepiastmele. Koridori soppides hakati sahistama. Logistati võtmeid kojakappide lukkudes, sosistati, latusid mahatallatud kandadega toatuhvlid. Hoovipoolse välisukse paukudes tuli kojainaine, kahe sangaga korv käeotsas. Heledad käed sirutasid trepi-aluste kojakappide poolt moosi- ja meepurke. Kojainaine pani korvi põrandale ja seisis selle ette. Käed põlle all, vaatas ta ust valvava sõduri poole, kes toimetamisele ei paistnud mingit tähelepanu pööravat. Heledad käed poetasid korvi toidumooni. Keegi pelglikumatest heitis eemalt vorstirõnga, mis ühele purkidest kaela kukkus.

Liisa vaatas mulle pikalt otsa. Nii pikalt, et ma ei kannatanud välja ja kummardusin kohmitsema hommikumantli hõlmade kallal. Trepi-alusest pimedusest kostis nuuksatus, keegi häälitseis hoiatavalt:

«Šš-šš...»

Toetasin peo käsipuu tugipostile. Libistasin sõrmi mööda ookriga võõbatud puud ja tundsin sellel mingisuguseid sisselõikeid. Aeglaselt kompasin noavagusid — oli kergendav millegagi oma tähelepanu hõivata. Mitmel korral vedasin sõrmega piki õnarusi, kuni taipasin: H ja A, süda ning nool neist läbi. Kohatu naeruvirvendus kiskus põski. Surusin peopesa naiivsele armumärgile.

Võib-olla siinsamas trepi-aluses hämaruses musitas Ants oma Helmit? Võib-olla surusid nad end südame põksudes kaugemasse nurka, kui keegi naistest ukse avas, et tühja ämbriga kraani juurde minna? Võib-olla tabas neid keegi, kes kojakapist piimamannergut võttis, ning pärast sosistati ja itsitati mitu aega.

Kojainaine tatsas seelikut kergitades kivitrepi järske astmeid pidi välisukse juurde, et seda haagi peale lahti tõmmata.

Suvehommiku kargus kergitas läppunud õhu lae alla ja Liisa mu kõrval hingas sügavasti. Kojamutt kukkus paraadukse ees luuaga tuuseldama. Üks naistest tuli oma toast ämbriga ja läks seda nurkade vastu kolksuda lastes kraani juurde.

Kah omamoodi trots ja enesejulgestus.

Ei saa uinuda. Saaks selle kõik unne unustada! Vastikult täpse jär-

jestusega pildirida kerib ennast silmade ees lahti, lõppedes auto kadumiselega Osvaldi tänava nurga taha, ning valmis jällegi algama sellest momendist, kui naabri-Liisa mind päikesetõusu eel äratas.

Kojanaine ulatas toidumoonakorvi üle kastiserva. Ants aitas naise kohvrile istuma. Kolm meest hüppasid viimastena autokasti, üks astus ette, et kabiinikatusele koputada. Pleekinud sitskleidis Helmi, villane rätik peas, hoidis teki sisse mähitud last rinna vastas. Kahvatu Siiri toetus ema õlale, palmitsemata juuksesalgud talvemantli jänesekrael. Ants seisis harkisjalu, maigutas, vandus ropusti, vaatas maja aken-desse, kus unised lapsed ninasid klaasi vastu litsusid, ja vandus jälle. Helmi silmitses ainiti paraaduksele kogunenud inimesi.

«Noh, naised,» kuuldus ta pundunud huulte vahelt ning ta puhkes lõtvunult nutma. Unustas last hoida, tekki mähitud pundar vajus põlvedele ning Helmi surus kuidagi imelikult paksud käed silmadele.

Automootor turtsatas. Koorem nõksatas. Ants kükitas Helmi ette, et väikest kinni hoida.

«Mirjam?»

«Uks polnud lukus, ma koputasin küll, aga sa ei kuulnud.»

«Mis lahti?»

Tõredast toonist heitunud Mirjam silmitseb kinganinasid, käed tagumikul.

«Helmi on Kopli kaubajaamas. Seal seisab jube hulk vaguneid, ma päris õnnekombel juhtusin teda ühe ukse vahelt nägema. Ta ütles, et vääksul on kõht haige ja mähkmed otsas. Mis nüüd teha?»

«Mis teha?»

«Kõik on tööol, ma ei julgenud omapead midagi võtta.»

«Mähkmeid?»

«Jah.»

Kargan püsti.

Kapis on tervelt viis lina, seitse käterätikut. Neli poolkardinat, need käivad kah. Linad käristab Helmi katki, saab hulga lappe.

Seome Mirjamiga pesu kimpu ja asume teele.

«Mirjam,» püsin vaevalt ta kannul, «kust kohast me ligi pääseme?»

«Küll ma viin,» rahustab ta, «ma tean.»

Renibella tänav lõpeb punase raudteeplanguga. Ega ta ometi üle tara kavatse ronida?

Ei. Mirjam keerab vasakule, sukeldub ühele märkamatu rajale takjate vahel ning tõttab tulistvalu edasi. Ta peab enesestmõistetavaks, et talle järgnen.

«Kohe käänu taga on üks koht, kus plank katki. Talvel sõitsin sealt kelguga alla. Kuidas ma nii koba olin, mitte ei tea, aga käisin kântsti vastu posti! Kelgu nina läks lõmmi. Sain päris paraja nahatäie,» jutustab Mirjam.

Hoiian kompsu kõrgel, et see tolmuse umbrohu vastu ei määrduks.

«Siinsamas,» sosistab Mirjam; me ronime raudteevallist üles.

Tühjad kaubavagunid tõkestavad tee. Kükitame maha ja näeme rataste vahelt mitmeid rööpapaare ning nende taga kõige kaugemal harul pikka rootsipunaste vagunite rivi, igauhe juures püssimees val-ves. Avatud lükanduste vahel seisavad naised. Mõned küünituvad piki rongi ettepoole vaatama. Vedurit pole ees. Kaugus summutab hääled. Aga mis hääli peakski nii väga olema? Kui ehk ainult laste virisemine ja vaikne, loiid kõne.

«Me ei pääse ju sinna ligi,» ütlen Mirjamile.

«Sa jää siia,» kamandab ta. Samas ronib väkkiirelt rataste vahelt teisele poole vagunit ja hüüab:

«Viska komps!»

Toetun ühe käega liiprile ja sirutan Mirjamile pesukimbu. Ta eemaldub pooljoostes, rööpaid hüpetega ületades. Sõdurile lähenedes aeglustab käiku, peidab pambu selja taha ja niheleb. Vahimees keerab end Mirjami poole küljega ja kobab taskust suitsupakki. Mirjam tõstab pesukimbu pea kohale ja astub väikeste sammudega kaubavagunile lähemale. Naised, kes ukse vahel seisavad, pööravad pead vaguni sisemusse, küllap hüüavad Helmit. Ta ilmubki nähtavale, võtab kompsu vastu. Nüüd laskub Helmi kükakile ja räägib midagi Mirjamiga. Laps noogutab. Helmi kaob uksevahest, aga tüdruk ei rutta tagasi tulema. Ta ristab käed tagumikul ja kõnnib vaguni ees edasitagasi. Valvemees pöördub lapse poole ja näitab käega, et ta lahkuks. Mirjam keerab ühe öla ette, sikutab näppudega kleiti rinnalt ja näitab midagi sõdurile. Mees tammub jalalt jalale, tõmbab pika mahvi suitsu. Mirjam näitab näpuga sõduri mütsi peale ja koputab seejärel sõrmeotsaga endale rinna pihta.

Mitte ei näe, kas sõdur naerab või mis. Vaguniuksel küll, seal tungleb nüüd naisi rohkem kui ennist, tagantpoolt trügitakse peale. Esirida on survest läbi paindumas, üks poisike pistab naiste seelikute vahelt pea välja ning seab end vagunipõrandale istuma, jalad üle läve rippu. Vahimees teeb paar otsustavat sammu Mirjami poole. Mirjam taganeb veidi, naisi sunnitakse käte vehkimisega vaguni sisemusse taanduma, Mirjam noogutab kuulekalt sõdurile.

Mingi pamp kukub Mirjami jalgade ette. Laps kahmab selle kätte ja pistab jooksu. Sõdur vehib käega ja hüüab midagi Mirjamile järele.

Oh halastus küll!

Nüüd kostavad hääled vaguni uksevahest siiani — mingi läbilõikav kiljumine, kiledahäälne sõim.

Sõdur tammub rahutult edasi-tagasi, seletab midagi naabervagunite juurest appitõtanud vahimeestega, lööb käega, astub vaguni lükandukse juurde, sikutab seda koomale ning sunnib peanõksatusega naisi taanduma.

Mirjam lippab üle rööpmete minu poole, komistab, kuid saavutab samas siiski tasakaalu. Kostab manööverdava veduri huile. Liipriotsad mu kätte all hakkavad põksuma, sääri riivab allapoole rabisev kruus. Rong, mille alt Mirjamil tuleb läbi ronida, hakkab liikuma. Libistan end raudteetammil allapoole, tolm tõuseb näkku. Silmade ees vilksatavad rattad, nende taga seisab Mirjam, kahe käega kinni pambus, mida ta põlvede vastu toetab.

Rong jääb nõksatades seisma.

«Ära tule!» karjun Mirjamile, kes tahab rataste vahele sukelduda.

Ta jääb läbematuna ootama ja pendeldab kompsuga põlvede ees.

Vagunid hakkavadki tagasi veerema. Raudteetammil külge tuksuselusana mu külje all. Susinaga läheneb vedur. Ajan pea kuklasse ja näen vedurijuhti, kes küünarnukile toetudes välja vaatab. Nüüd jõudis ta päris minu kohale. Näen ta sorakil kulme ja kotjaid põski. Raudteelane seirab mind tähelepanelikult, küllap tundub kahtlane mu kruusale litsunud kogu. Ei saa tõusta — pean silmas Mirjamit, et ta, pöörane, rataste alla ei roniks.

Vedur peatub.

«Mis lahti on?» hüüab sorakil kulmudega mees läbi pahina.

«Mul laps teispool rongi,» vastan end põlvele kergitades.

«Las tuleb, ma pean kinni!» hüüab mees.

«Mirjam, tule!» hüüan kuumade õlihaisuste rataste vahelt.

Mirjam lippab veduri eest läbi ja sumab hoolimatult kruusas. Tal pahur ilme vist sellest, et kingad said liiva täis. Laps kahmab mul käest kinni. Tajun, et nüüd on tal mind hädasti vaja, mitte minul tema otsustavust ja pealehakkamist nagu ennist.

«Suur tänu!»

Vedurijuht tõstab käe vormimütsi juurde.

Vagunid hakkavad jälle kolisedes veerema.

Mu käe külge klammerdunud Mirjam kukutab end istuma. Laskun ta kõrvale. Mirjam hingeldab erutatult, nutt varuks.

«Ma kartsin, et laseb kõmaka pihta!» karjub ta puhvrite kolksatusse. «Ta vist hüüdis, et seisa, vana sul, ja käed üles!» — need sõnad on pärit ühest Mirjami kamba mängust. «Ma ei saanud ju käsi tõsta, mul olid Helmi tite sitased lapid käes. Helmi ütles, et pesku ära ja toogu tagasi.»

Silitan Mirjami juukseid ja piilun, et mida ta küll sõdurile näitas.

Sinise-valgerombilise sitskleidi rinnaesisel on tilluke Lenini piltmärk.

«Sa oled ju punane?» pinnib Mirjam korraga.

Noogutan.

«Tähendab, sinu käes on võim,» lausub ta mõtlikult.

Jään ootama ega vasta.

Rataste lõkkadi-lõkk valjeneb, vedurijuht viipab tuttavlikult meie kohale jõudes.

Naeratan võõrale raudteelasele mingi ootamatu kergendustunde ajal.

«Püssimees ka punane, viisnurk mütsi ees. Miks sa teda kartsid, kui te ühesugused olete?» nõuab Mirjam.

«Kuule,» tõusen ning tõmban ka Mirjami püsti, «kui me siin nüüd targutama hakkame, ei jõua me Helmi tite lappe ära pesta ja täna tagasi tuua.»

Astun takjate vahele.

Mirjam loivab nohisedes järele.

Mähkmeid nühkides, neid kuivatades ning triikides, abivalmis Mirjam käeulatuses askeldamas, ründasid mind igasugused mõtteotsad. Katkendlikud, otsekui veepiisad, mis pritsivad näkku, jõudmata tötuõhetust jahutada, sest kuivavad samas. Kord igatsesin Liinat, et temaga koos kõik asjad selgeks arutada, samas painas mind rumal uudishimu, et mismoodi siis Helmi õieti Juuli aias maa, põõsad, puud ning lilled jaotas. Vilksatasid mälestustevirvendused ja lõpuks vallutasid vaevahigina mu meeli Juuli mehe raudsaapad. Kuumaveepottidega kolistades, triikrauda poolkuivadel mähkmetel viristades — ikka kriiksusid kõrvus raudjalatsite liigendhinged.

Mirjam tõmbas pesukompsule sõlme peale, seisis kärsituna ukse all ja kiirustas mind pilguga.

Jälle oskas Mirjam õiges kohas takjate vahele astuda. Ta sirutas mulle kuuma käe, et koos raudteevallile tõusta. Ennelõunal siin manööverdanud rong lahke vedurijuhiga oli kadunud. Öhtusse kalduv päike helkis rööppaaridel, meie teel polnud tõkkeid. Jäime käsikäes liipriotstele seisma ja hingasime ronimise väsimust välja. Mirjam surus äkitselt mulle küüned käeselga.

Rootsipunaseid kaubavaguneid inimestega polnud enam.

Ühelgi teeharul ei seisnud üldse mingeid vaguneid.

Mirjam rebis end minu küljest lahti. Ta komberdas ettepoole, tagus kinganinasid vastu rööpaid. Jäi seisma, puuris pilguga igasse ilma-kaarde, kuigi juba minu juurest avanev vaade välistas võimaluse midagi kahe silma vahele jätta.

Mirjam tuli jalgu lohistades tagasi ja purskas nutma. Hõõrus rusi-katega silmi ja ma märkasin, et pesuvees solistamisest on tal käed randmeni roosad.

«Kurat, kurat, kurat!» pressis ta läbi hammaste.

Las vannub ahastusesaasta pealegi välja.

Mirjam võttis peoga kruusa ja virutas rööpmete pihta. Raevukivi-kesed põrkasid metalli vastu armetu kõlksatusega.

«Mirjam!»

«Ma ei taha sinuga rääkida!» trampis ta jalgu.

«Ei taha, ega ma sunni. Aga mul tuli meelde üks lugu papast.»

«Noh?» huvitus ta umbusuga pooleks, kuid nuuksused harvenesid.

«Papa tegi endale raudtaldadega saapad, liigendhingedega. Käis ikka kriuks ja kriuks. Munakividel kolisesid tallad koledasti, ja trepi peal ka.»

«Miks ta need tegi?» huvitub Mirjam lähemale nihkudes.

«Polnud midagi jalga panna.»

«Miks?»

«Sakslased vallutasid Eestimaa. Kõik rüüstati lagedaks, poed tühjad. Aga papa tahtis liikuda, ta ikka muretses, et kuidas edasi elada saaks.»

«See vist oli valus, nendega käia.»

«Eks muidugi.»

Mirjam nuuskab nina ja lükkab tukad otsmikult kõrvale.

«Aga papa ei teinud valust välja, rügas aina edasi, raudsaapad jalas.»

«Ma ei teadnudki seda,» ütleb Mirjam elukogenud inimese üllatusega.

«Ma olin ka päris ära unustanud,» vastan talle.

«See on hea, et sul meelde tuli,» kiidab Mirjam.

Minu muige peale selgitab ta:

«Kaod ka sina ära, kes mulle siis rääkinud oleks?»

«Jah.»

Mirjam poetab taas usalduslikult mulle käe pihku, pikkamööda las-kume raudteevallist alla.

«Aga papa silmadel kasvavad sinililled ja kulmudei kullerkupud,» ohkab Mirjam.

«Kes sulle seda ütles?»

«Onu Ruudi.»

Me läheme piki Renibellat, kaugel ees seisab roheline puumaja, pea-aegu samasugune nagu kõik siin agulis. Ainult need täävide sarnased erkerid ja tõrvapapiga löödud tornikesed ning tuulelipud, mis tormistel öödel kriiksuvad.

Madal päike kipub silmi pimestama.

Otsmikku rõhub raskusepitsitus, nagu oleks mulle keegi raudmütsi pähe surunud.

«Mis me nende lappidega nüüd teeme?» tuleb Mirjam asjaliku mu-rega lagedale.

«Ei tea.»

«Suured inimesed peavad kõike teadma,» toriseb plika.

Aga ma ei suuda mõelda. Nagu oleks keegi mulle tõesti raudmütsi pähe surunud.

Tunnen ainult Mirjami kätt, mille soojus aegamööda minulegi üle kandub.

11

«Oled otsustanud, Kristjan?»

«Jah.»

Ta võtab üle laua mu käed oma pihkudesse.

«Anna...»

«Jah?»

«Ma tahan kuulata, mis sa mõtled.»

«Vesi oli siiski veel külm,» alustan kobamisi, sest mõtted nagu kohkusid mu häälest laiali. «Sa ju ütlesid, et ega enne jaanipäeva merre ei minda. Jäidki kaldale. Eks kardad vanade tõbede taassündi. Kunagi lamasid nädalaid liikumatuna.»

«Esimest korda lubati surma juba kakskümmend aastat tagasi,» ühmatab Kristjan ja naerab lühidalt.

«Astusin sügavamale ja sügavamale. Karge vesi loksus vastu põlvi, jõudis puusadeni, tõusis südame alla ning peatas hetkeks hingamise. Soonipidi hargnes magus surin. Läksin edasi. Vesi embas õlgu. Venitasin kaela pikemaks. Veel pelgasid ettesirutatud käed jahedat puudutust. Korruga hakkas ütle mata soe. Tõukasin jalad põhjast lahti. Libisesin kergena, vaevalt jäs emeid liigutades kaugemale ja kaugemale rannast.»

«Nägin vaid su kollast rätti sinisel silmapiiril,» noogutab Kristjan hajameelselt.

«Olin hetke vältel kohutavalt õnnelik. Pärast raskeid päevi leidsin jälle sisemise tasakaalu. Surusin näo vette, nägin päikesest valgustatud merepõhja, mille veevoolus puhtaks riisunud. Kompasini varvas tega mereliiva. Vesi ulatus lõuani. Puristasin, naersin, sest teadsin, et keegi mind ei kuule. Maailm, see kirev laat, jäi ju kaugemale kaldale. Otsatult kaugemale, nagu polekski midagi peale vee ja kõrge taeva. Sulistasin, naersin, hüppasin nagu delfiini veest välja ja sukeldusin. Kollane rätik sai märjaks, kleepus kaelale. Tundsini end lapsena ja muigasini selle ülakorraliku, üliettevaatliku keskealise naise üle, kes kaldal rätti sättis, et juuksed märjaks ei saaks. See seal kaldal näis äkki naeruväärne oma hirmude ja südamevaludega. Veed nagu lahus tus aastate ning kogemuste koorem. Ma olin tõesti õnnelik.»

«Kui vähe on üldse vaja,» pomiseb Kristjan.

«Vees tantsides nägin märgade ripsmete vahelt kallast virvendamas. Miskipärast ennist nii loiid päevitajad sagisid. Punased, sinised, rohelised värvid muutsid asukohta justkui kaleidoskoobis. Kas keegi on uppumas? sähvas rahutu mõte. Lükkasin sõrmedega kulmudest ja ripsmetelt veepiisad. Sa seisid põlvini vees, käed toruna suu ees, ja hüüdsid merele. Vastu tahtmist vedasin jalgu ranna poole. Tuuleõhk puhus selja tagant, kuidas ma ka ei pingutanud, ei kuulnud ma sinu sõnu. Mingid nagu seosetud häälikud kandusid minuni.

— da! — daa!

Madalamale jõudes, vee toll-tollilt alanedes tõusis uuesti ümber

kahtluste ja hirmude koorik, mis pitsitas. Sa ei karjunud enam. Seisid põlvini vees, käed rippu. Sinu taga sagisid kirevalt riietatud suvitajad, vehkisid kätega, tammusid tuimadena või sebisid abitult ning pühkisid otsmikult higi, kuigi ilm polnudki nii hirmus kuum. Jõudsin lähemale, nägin su huulte liikumist, mis vormisid mingit hirmsat sõna, kuid su hääel tahtis mind veel hetke säästa. Kuulsin alles siis, kui jõudsin nii ligi, et nägin su silmi otsekui suurendusklaasis:

SÕDA!»

Kristjan pigistab mu sõrmi. See pole võimalik, et ta käed väriseksid, pole kunagi märganud, küllap ainult praegu surumise pingest.

«Bussipeatuses restorani ees lookles jutukära pilves kannatamatute inimeste saba. Mõttetu näis ootama jääda, poleks jätkunud läbemist. Tuli kuhugi joosta. Milleks? Kuhu? Tagasi linna. Nagu rivistuksid seal juba inimesed püsside alla ja me võiksime hiljaks jääda. Tõttasime mereäärset teed pidi. Kiskusin kingad jalast, et samm saaks pikem. Tallad ei tundnudki graniidikillustiku teravaid servi. Meid kiirustas hilinev hirm. Ainult et millest me kartsime maha jääda? Kõik otsused said niikuinii mitmekümne tunni pärast tehtud.»

«Ega me palju viivitanud,» noogutab Kristjan.

«Kamp päikesepruune poisse ja plikasid kõõlus kaldareelingul. Nii rõõmsanäolised, taipamata, kui lähedale jõudis nende laulule tege-
likkus.»

«... homme sõda kui on, homme võitlus ja vaen,
täna koonda seks jõud, koonda tarm!»

ümiseb Kristjan.

«Sõda käib juba! Sõda!» karjusime neile.

«Sõda! — hüüdsime,» toonitab Kristjan.

«Nad vaatasid meile kohkunult otsa, tahtsid meid nagu peatada, aga me ei aeglustanud sammu. Kui üle õla neid veel korra seirasin, seisid nad tihedasse ringi koondunult. Üks poiss ajas pead kuklasse, justkui peaksid otsekohe pommitajad ilmuma.»

Russalka juures lükkasin kingad jalga. Keegi daam tuli, kannikese-kimbuga kübar peas, valge koer paela otsas. Sõda, sõnasin vaikselt, kui ta meist möödus. Daam eemaldus kohmetult naeratades, nagu tule-taks meelde, kas olen temaga tuttav. Talle näis vist, et tervitasin teda.»

«Maaailma erilised rassid vajavad erilisi olukordi oma geniaalsuse avaldamiseks. Mitte kuskil mujal kui sõjas ei esine võimalust vaadelda neid nähtusi!» sekkub Kristjan valjuhäälselt minu vaiksesse juttu.

«Sa võiksid Hitleri tsiteerimise asemel rääkida temast parem mõne anekdoodi,» torisen häirituna.

«Loomulikult lähen vabatahtlikuna. Juba homme,» kinnitab Kristjan.

«Juba homme?»

«Anna, räägitakse, et sa ei teinud traagilist nägu isegi siis, kui sind surma mõisteti,» ütleb Kristjan etteheitel.

«Ja-jah,» nõustun taltunult.

«Pole siin mingit kaksipidi mõtlemist,» poriseb Kristjan.

Algavast sireenijorinast tundub põrand võpatavat, toolid vibreerivad, meie niheleme. Vile kriiskavamaks muutudes tõuseme, mu käed ikka Kristjani pihkudes. Näib võimatu viimaseid ühiseid tunde teineteise soojust tajumata veeta.

«Võigas muusika!» karjun jätkuvasse undamisse.

«Sõda alles ees, Anna. Tuleb närve karastada.»

Peidan näo Kristjani kaela juurde. Olen ta kõrval ikka imestusväärselt lühike küll.

«Kas lähme, või jääme tuppa?» küsib Kristjan, sest sireenijärgne vaikus, mis tiksus meeleskohtades, otsekui käsib liikuda, kiirustada, kuhugi jõuda.

«Vaatame pööningult,» ütlen.

«Olgu pealegi.»

Koridoris pole hingelist. Kraan tilgub ja torudes mulksus vesi. Pööninguuks, mida Juuli aegadel hoolega lukus hoiti, seisab pärani lahti. Astume järsust tolmusest trepist üles, Kristjan ees, mina kannul. Läheme talapidi, mis liivatolmusest põrandast välja ulatub, pigitunud korstnajalast mööda, kummardume longuvajunud pesunööride all ja liigume akna poole. Tõmbetuule voog litsub juuksed kuklast näole.

Mustade katusesakkide kohal virvendab sügavsinine taevas. Tänavad tunduvad kui hallid põuaaja kraavid, pervedel rohututid koltumas. Ainsateks inimesteks vaateväljas on kaks valges kitlis müüjat toidu-poest, kes keldrisügavusse suubuval trepil seisavad ja ülespoole vahivad. Kaugemal konutab hobune, tühi platvormvanker taga, ja näsib kaelariputatud heinamärsist. Veoloom on länguvajunud telefoniposti külge seotud; kui ehmatusest hooga taganema juhtuks, oleksid vist traadid maas.

Kristjani hingamine kostab ainsa häälena kõrva.

Taamal, mere pool kerkivad pilvitule taevale valged suitsupallid. Need näivad seal kauguses lumepeotäitena, mis suvisesse taevasse heidetult sulavad ebamääraseks, kuni haihtuvad.

«Ohutõrje,» pomiseb Kristjan, nagu tahtes sõjas kogenematule inimesele anda esimesi orientiire.

«Annavad pihta, löövad tagasi!» hüüatan kuivast kurgust.

Miski võõras hasarditaoline erutus väristab selga.

Ragin ja mütsatus — ukse vastukaal potsas tolmu kergitades pööningupõrandale; keegi tuli majja või läks hoovi.

Nüüd tabab kõrv undamist.

Kas ehk herilased on kuhugi katuse alla pesa ehitanud?

Muidugi lennukid. Lennukid!

Kristjan küünitab pea piklikust aknapilust välja.

«Kas näed?» Kuidagi ei mahu kõrvalt vaatama.

«Jah. Väga kõrgel.»

Silman üle Kristjani öla suitsupallide kobaraid, mille hajudes prak-satavad järgmised linna õhukuplisse.

Hoian Kristjanil randmest.

Lennukite undamine valjeneb. Lainetav jõuramine surub kuulme-nahkadele, pitsitab pead, ja ainus tahtmine on — näha! Iga hinna eest jälgida, kuhu nad lendavad.

Korruga immitseb kusagilt teadmine, et siitpeale iga minut, iga hetk, öösel ja päeval varitseb inimesi vägivaldne surm.

Kohe, minuti, või kümne pärast võib meid mitte enam olla.

Ja meil Kristjaniga kõik jutud veel päris pooleli.

Närviline erutus kuivatab suu, huuled ponduvad. Kisun Kristjanit aknast eemale ning karjun undamise survesse, mis iga lihast ja vere-soont ahistab:

«Ütle, kas sina ka süütuid inimesi ära viisid?»

Näen Kristjani pingul näomuskleid, mis põski vagudeks kurrutavad. Kristjan sikutab ämblike pudenedes tuhmi ruudu koomale. Lennukite eemaldumisest sigenenud suhteline vaikus lõdvestab.

Kandiline tala juhhib meid pigiviirulise korstnajala juurde, kus toetume lääbakil kirstule, mis õhukaitse korra kohaselt liivakasti ülesandeid täidab.

«Ühes kohas leidsime diivanikastist relvi,» ütleb Kristjan karmilt. «Roosikrantsi tänavalt viisime ära ühe kaitseliidu ülema. Kolmas juhtus rantjee, kellel Suure-Jaani all kaks renditalu. Mees ei suutnud otsustada, mida kaasa võtta — kas massiivsetes raamidest pildid, portselanist lamburid või oma kaks taksikoera. Pärast esimest ehmatus tuli arukale mõttele ning kraamis esikunurgast lagedale lambanahkse jopi, niisuguse ehtsa, maamehe oma.»

«Kristjan, ega sina Helmi-taolisi viinud?» küsin areldi.

«Kas pole sa märganud, kuidas mõned sõja alates avalikult paras-tama kukkusid? Kas sa ei näe, missuguse mõnuga sosistatakse sakslaste kiirest pealetungist? Kuidas niisugust elementi mitte raputada? Või ei taha sa taibata, et haletsemine võib viia kurat teab kuhu?» pahvatab Kristjan pahameelega.

Ma tajun, et ka temal on raske.

«Vaata,» pomiseb Kristjan, «mulle tundub, et seda, mis korda saadeti, võiks võrrelda uudismaa tegemisega. Me kujutleme lõppsihina viljakandvat põldu ja selle nimel juurime välja vanu puid, mis kündi takistavad, mis kõvasti juurtega maakamarast kinni hoiavad, jõu endasse imevad ning oma ümbrust varjuga katavad. Mis aga puutub Helmiss... võib ju olla, et tema suhtes juhtus eksitus. Võib-olla...»

«Lenin rääkis, et olemasolev inimmaterjal tuleb uueks kasvatada.»

«Aga neid ju ei kavatsegi keegi hävitada! Asumiselesaatmine pole üldse mingi kole karistus,» ägeneb Kristjan. «Nad viiakse siit uude keskkonda selleks, et nad ümber kasvaksid. Ja üldse, miks peaksime olema teab kui humaansed üksikute vastu, et kannataks enamus? Kas pole meile ajaloost teada küllalt revolutsioone, mis liiva jooksid just sellepärast, et ei jätkunud otsustavust progressi pidurdavaid jõude kõrvaldada, kes esimesel võimalusel uuesti pead tõstsid ja võimu enda kätte haarasid? Ja nüüd, kus me tahame aastasada vaimupimeduses närtsinud inimesele teadmisi anda, ta pilku avardada, teda tõeliselt ühiskondlikuks olendiks muuta, teda lootusetusekapslist välja rebida, just nüüd, kus me eraomandi sitked juured oleme läbi raiunud — miks peaksime halastama neile, kes seda kõigiti takistada püüavad! Oleme küllalt palju suutnud ära teha ega tohi järele anda mingitele kõhklustele.»

Ununes sootuks, et lennukid ikka veel linna kohal varitsevad.

«Kas arvad, et mul oli kerge mõnele sihukesele tüübile anda käsk, et korja oma kompsud kokku ja kõnni... Muidugi oli päris sant tunne seda öelda... Peab olukordi vaatlema suurte eesmärkide pinnalt, ei tohi takerduda oma vähetähtsa isiku tundevirvendustesse. Jah, nii ta on,» lõpetab Kristjan.

«Jah,» kordan minagi.

Siis tuleb Kristjanile veel midagi meelde, ta naeratab kurvalt ja ütleb:

«Eestigi lähemas minevikus on valus õppetund talletatud. Küll olime andestavad kodanlaste suhtes! Pätsule anti kaks kuud aresti-

maja, Jaan Tõnisson sai allkirja vastu vabaks, kuna härra lubas lahkesti, et ütleb lahti võitlusest töörahva vastu...»

Eks selle meenutamine ajab kibedalt muigama küll.

«Aga hiljem?» jätkab Kristjan karmilt. «Mis siin rääkida! Kõik teavad Kingissepa ja Kreuksi saatust, Jaan Tombi mõrvamist, ning veel sajad ja tuhanded punased, kes mättasse löödi...»

«Sul on õigus, Kristjan,» tunnistan, «kipume liiga kiiresti ajalugu unustama.»

«Tuleb kindlaks jääda,» ütleb Kristjan aeglaselt.

«Täna on meil viimane päev,» pahvatan valuga.

«Jah, jah,» ühmatab Kristjan, ise veel mõtetega eemal, ning võtab nagu käsku täites mu õlgade ümber kinni.

Lennukite undamine vaibub sootuks, selle eest kostab selgesti šrapnellide lõhkemine. Pigijoomelisest korstnajalast õhkub sooja. Tuuletõmbusetuses tiheneb pööningu läppe- ning tolmuhais iiveldama ajavaks.

Õö lähenedes kerkib taevasse õitsvate sirelite lilla värvus, põösad jäävad plankude veerde tumedate kogudena hommikut ootama.

Õhukese kihina maad kattev hämarus moonab aknasse paistvad katused kaugeks idülliliseks mägismaaks. Tuulelipp puhkab mitmendat päeva ja maja meie ümber, mis alles oli tulvil kahinaist, halinast, naerust, kolinast ja kääksatustest, kaob meie tajumuste pinnalt kui sügavusse sukelduv allveelaev.

Oleme Kristjaniga kahekesi, ainult meie kahekesi.

Meie viimane öö.

Nüüd peaks otsima välja kõik mahedad sõnad, kõik hellituseütlmised, kõik õrnad sosinad, ja ehitama neist lootusehoone, kuhu me pärast sõja lõppemist asume.

Aga minutid tiksuvad öö sügavusse ja me vaikime.

Olen ma Kristjanit armastanud?

Ja tema mind?

Mis on üldse armastus?

Meie abielu kestab üle kahekümne aasta.

Tuletan Antonit teinekord meelde võib-olla just sellepärast, et teda pole enam. Kuidas hakkab Kristjanit meenutama? Ta läheb homme, lahkume kes teab kui kauaks, kui mitte igaveseks.

Õhus varitseb tina. Mürsud, pommid, kuulid — õhus vingub tihedalt metalli, päev-päevalt aina rohkem. Kes jääb, kes hukkub? Me küllalt eakad ja kained selleks — kujutame ette, et sõjas on traagilise juhuse roll võikalt suur.

Olin ju noorena kindel, et Anton ei saa surra!

Vaskpasunate löikav viis Jeruusalemma männikust toodud sarkade kohal, see hoiatab mind ikka: ei või kindel olla, ei või teada...

Kunagi ei või teada.

Kui meid üheksateistkümnenda aasta sügisel areteerima tuldi, istusin Kristjani haigevoodi juures valves. Magamata öödest kurnatud, kuulasin tuimana arsti, kes ei andnud lootust. Te päris plikaeas veel, saate üle, sosistas ta mulle esikus. Haruldane juhus, kinnitas ta, nagu hakkaks mul sellest kergem, et haruldane juhus. Noor mees, ja korraga halvatus. Kus ta küll niimoodi külmetas, päris arst. Jahil käis, pomisesin. Läks ju Kristjan nädal tagasi, püss õlal, padrunitasku vöö, puldankuub seljas ja kõrged saapad jalas. Tagasi tulles tõi paar par-

tigi kaasa. Muidugi jahil käies, kinnitasin. Poleks enam asja muutnud, kui tohtri revääride vahel nutma puhkenuksin ja tunnistanud oleksin, et minu mees täitis hoopis parteilisi ülesandeid, et tal tuli edasi-tagasi läbi soo käia, et vajus pimedas laukasse ning koju jõudes rõomustas, et oli siiski välja rabelnud.

Meie magamistoast, kus Kristjan lamas, viis uks teise, aiapoolsesse tuppa. Sissekäiku kattis vaip. Lubamatu lohakus, äärmine enesekontrolli kaotus, et seal koristamata seisis. Tuhatoosis konide kuhi, laual kümmekond teeklaasi eelmisest öhtust, nurgas toolidele tehtud ase teki ja padjaga. Seltsimehed ju rõhutasid, kui eelmisel öhtul seal koos istusid, et tee kõik lagedaks, me nii pea ei tule, Kristjani pärast käib siin majas praegu rohkesti kõrvalisi inimesi, ootame ära, küll mujal koosolemise kohta leiame. Aga dokumendid, need peida ära, kõigepealt peida dokumendid ära. Kui arstiga esikus sosistasin, tundsin korraga, et paberid mul ikka veel rindade vahel, olin need nagu unustanud. Ometi suubus kuurist, mis maja otsale toetus, puuriida tagant salava põranda alla. Ei mingit erilist vaeva — halud kõrvale laduda, paar lahtist paetükki välja tõsta, kõhuli laskuda ja põranda alla roomata. Keldrit kui niisugust majal polnud, poole meetri ringis põranda-laagide ja mulla vahel — küünarnukkide ning põlvede abil sai seal ennast päris hästi edasi nihutada. Paar meetrit salaavast paremale kraapisin kunagi augu, plekitükk katteks, jälle muld peale tagasi, keegi hing ei leia. Ainult mina teadsin, et majanurgast seitsmenda kivi vuugi kohal tuleb sõrmed mulda puurida, kuni küüned plekki puudutavad.

«Mis sa mõtled, Anna?»

«Mõtlen viimasele öhtule meie majas halli pihtara taga. Seal majas, kus pihlakas akna all kasvas ja õunapuud meid viimasel sügisel kõhevile ajasid — viljad kukkusid potsudes; mõtlesime, kas mitte nuhid ei hiili akende all.»

«Tol ajal tekkis küttega raskusi. Kes sai, käis plangulaudu varastamas. Pagana hea oli tigea peremehena ümber maja hiilida, püss õlal. Igaüks võis veenduda, et ma õunte ja lattide pärast koledasti südant valutan. Ükskord kuulen, keegi sehkendab plangu juures. Ma mõtlesin, oota sa, neetud nuhk! Käed üles, varganägu, hüüdsin kõva häälega. Oot, oot, peremees, vastas keegi rahulikult pimedusest, ma võtan ikka enne sae välja!»

Kristjan naerab kuidagi ettevaatlikult. Magab ju maja meie ümber — palju on inimestele veel rahulikke öid jäänud?

«Su voodi juures kummuti peal põles roheline kupliga petrooleumi-lamp.»

«Jaa. Siia maani koledasti piinlik, et sa pidid mulle siibrit panema.»

Silitan sõrmeotstega üle Kristjani käeselja.

Seda roheline kupliga lampi pidasin endamisi suurepäraseks päästevahendiks. Ikka mõtlesin: kui juhtuvad areteerijad, virutan lambi vastu seinu, petrooleum pritsib laiali, tuli pääseb lahti ning selles segaduses saame Kristjaniga kaduda.

Pärast arsti lahkumist Kristjani haigevoodi ees istudes tundsin uuesti rindade vahel pabereid. Hakkasin oma roidunud ihu tagant kihutama — et kohe, kohe tõused püsti, lähed kuuri, laod puud kõrvale, roomad maja alla ning peidad need dokumendid, nii et keegi eladeski ei leia. Kohusetunne kihutas mind tagant, aga liikmed olid vedelad, ajus vasardas paanika: ega ometi, ega ometi Kristjaniga...

Ta viibis enamasti poolunes, viimastel päevadel polnud ta minuga peaaegu kõnelnud, sest kõverdunud suu vormis vaid kohmakaid ja segaseid sõnu. Kristjan püüdis oma tõvega omaette jääda, nagu püstitas enese ja minu vahele nähtamatu barjääri. Ei teadnud teinekord, kas magas tõesti või teeskles magamist. Jäta mind, mine ära, väljendas iga ta liigutus, iga ta põgus, tõrges pilk ärkvel olles.

Koputamise peale loivasin ükskõikselt avama, sest arvasin näha Juulit ehk Ruudit, või et tohter tuli mingi nõuandega tagasi. Esimesel hetkel need kolm meest, kes ukse taga seisisid, ei sisendanud mulle hirmu. Vastupidi, välgatas naiivne lootus, et ehk mingid Kristjani sõbrad — keegi ei ütleks sellisel puhul osavõtlikust toetusest ära. Alles nende ees magamistuppa valguse juurde jõudes taipasin. Tõmbasin vaistlikult rinnakorvi nii sisse, kui sain, otsekui õnnestuks sedaviisi kaotada rindu ja dokumente, mis peidus.

Kõigepealt otsisid nad Kristjani voodi läbi. Minu kõrval polnud kedagi valvamas. Sirutasin käe lambi juurde, säbrulise messingjala jahedus ergutas tegutsema. Tõstsin roheline kupliga petrooleumilambi laualt lahti. Üks meestest mõõtis mind hoiatava pilguga — vist arvas, et tahan lihtsalt tuld surnuks puhuda. Et teil valgem oleks, kähistasin. Tõstsin lambi veel kõrgemale, et seda järgmisel hetkel hooga vastu seina paisata.

Otsekui hull, kes järgib kunagist kinnisideed.

Siis nägin Kristjani silmi. Noore inimese võimukas pilk nõudis endaga arvestamist. Ta taipas minu kavatsust. Erutuspuuna andis ta näole ootamatult terve jume. Ta kergitas end, vaata et tõuseb voodist just nagu simulant, kellel lesimisest isu täis. Ehkki sellelaadsed meditsiinilised imed on enamasti totter väljamõeldis, ta tõesti valmistus tõusma, kuigi ta seda tol momendil ei suutnud, veel tükk aega hiljemgi mitte. Aga korraga ta nagu rebis end surmaminejate rivist välja ja elujõud, mis ta silmades kiirgas, mõjus mulle kauaoodatud pingelahendusena. Toetasin lambi tagasi lauale ning vajusin Kristjani voodi ette. Ta käsi võpatas mu esimestest pisaratest. Kristjan nihutas end pingutusega küljele. Märkasin ta kavatsust. Kaks meest kohmitsevad kummuti kallal, kolmas astus parajasti eestuppa ning avas riietekapi, mille kasepuust uksi väänlevate vartega lootuseõied kaunistasid.

Kristjan kergitas tekki. Nihutasin rinnale ristatud rätisiile laiali.

Kohe poetan dokumendid talle teki alla.

Kristjan sai ju läbi otsitud.

Teist korda voodit pöörama ei hakata.

Sama hästi kui päästetud.

Nüüd, aastakümneid hiljem, mahub tolle hetke pinge ühte kainesse lausesse: kohe poetan dokumendid talle teki alla.

Enamasti hakkab ärritusest süda peksma ja nägu kattub higiga. Siis oli vastupidi: ei arvanud, et veel üldse midagi põues põksub; tundusin endale kõigusoojasena talveperioodil, kelle elutegevus sedavõrd aeglustunud, et liigutused nagu polekski liigutused, vaid võrdsed mingi molluski aeglase roomamisega.

Terve igaviku nihutasin dokumente rindade vahelt teki all olevate pimeduse poole. Toimingu katteks ahastasin valjult, valjemini kui oskasin, sest nii pidi minu põlvilolek tõepärasem paistma.

Halamisega liitusid ehtsad pisarad, mis ähmastasid silmanägemist.

Üks kummutisahtlis sorija nägi kõike peeglist.

Neetud peegel!

Olgu neetud kõik veneetsia kallid kuldraamiga peeglid, olgu neetud kõik nigelad provintsitöökodades amalgaamitud klaasid!

Sellest ajast peale pole minu kodus enam peegel seinale ripunud.

Kui üksvahe huulepulka kasutasin, vaatasin puudritoosi tolmusest silmast. Sellepärast vist ei tunnegi ennast piltide peal ära, või jäi lihtsalt ettekujutus oma välimusest sinna kaugesse aega, kui peegel meie magamistoa seinale rippus.

Sahtlisorija langetas kämbla paberitele. Mingi vaevata tabas ta meid, sama kergelt, kui läikiva karvaga kass lööb tuigerdavale hiirele küüned turja.

Kristjan viidi raami peale, mina komberdasin ta kannul üle porise õue. Rabistas sügisene vihm. Akendest kumasid õdusad tuled, kellelgi polnud asja, keegi ei aimanudki, et meid pimeduse varjul teadmatuse umbsesse kurku krapsati.

Mul polnudki Kristjanist mingeid andmeid ei siis, kui eelurkas istusin, ei siis, kui välikohtus surma mõisteti, ei siis, kui surmaotsus asendati viieteistkümnendaastase sunnitööga, ega ka siis, kui mind poliitilise vangina punase Venemaa poole sõidutati. Kas surnud või elus — Juulile andmeid ei antud, kas nõutaski neid nii väga! Ükskord siiski, päris vanglapõlve alguses, sosistas Ruudi kohtumisel, et Kristjan viibivat Sirina türmi haigekongis. Seda võisin isegi oletada, võidi ju viia ka Sirinasse, ja et haigekongis — seaduspärane: halvatud inimest pole ette nähtud teiste juurde panna, kus narid päevaks üles tõstetakse.

Ka Petrogradis ei kohanud ma Kristjanit, vaid Antonit...

Miks pidin üldse arvama, et Kristjan ka Venemaale välja vahetatakse?

Jäid põhjata oletused.

Petrogradis sain hoopis Antoniga kokku.

Ta tegi näo, et Kristjanit pole kunagi olnud. Mõlemapoolne julmus, seda enam et minagi ei sõandanud oma seadusliku mehe meenutamiseks suud paotada. Võib-olla isegi sundisin end mitte mõtlema Kristjanile, kes astus mu ellu kuidagi märkamatuult tol sügisel, kui räägiti, et Anton Irboska alla jäi. Kristjan tuli justkui selleks, et meeshing majas talitaks, et ahjupuud saaksid lõhutatud ja vesi tuppade toodud. Nagu iseenesest sai üürilisest abikaasa.

Meenutan seda kõike mingi kõrvaltvaataja imestusega. Kas saab meid Antoniga veel hukka mõista?

Ehmun neist mõtetest tagasi olevikku, tänasesse öösse.

«Sa pole ammu topiseid teinud, Kristjan,» kohman, et midagi öelda.

«Eks meelsamini võtaks püssi ja läheks loomi küttima... kui inimesi,» noogutab Kristjan hajameelsena.

Oo, taksidermiakirg vallutas Kristjani üksvahe täielikult. Kõik sügisesed ja talvised pühapäevad luusis ta Leningradi all soodes ja metsades. Saabus saagiga koju ning istus pikki öhtuid laua taga, pintsetid, skalpellid, tangid, käärid, puurid ja pintslikesed käeulatuses. Haruldase kannatlikkusega nülgis naha, tegi traadist karkasse, lisas näpuotsaga takku, kuni topis loomupärane sai. Eriti vaimustus ühest öökullist, mille akna kohale riputas. Iga võõras, kes tuppade sisenes, seisatas kohutatult. Linnu ratassilmad vaatasid harali sulgede nagu sarvede vahelt. Nimegi pani talle Kristjan: kull Katariina.

Mulle jäi Kristjani harrastus kuidagi kaugeks. Hoidsin keelt ham-

maste taga, sest inimeste kiindumusi ei tohi solvata. Need vaikivad linnud seintel, eriti tedrepaar, mida Kristjan kapi otsas hoidis, ajasid mind sisemiselt marru. Tabasin ennast tihtipeale võib-olla ülekohtustelt võrdlustelt, et meie elu Kristjaniga on näiliselt samuti «nagu päris», aga tardunud kui suliliste topised meie toas.

Kristjan ei teinud mulle Antoni pärast etteheiteid, aga ta jättis mind pikkadeks pühapäevadeks üksinda, tal jätkus rohkem hoolt ja armastust topistele kui mulle.

Veera, korterinaaber, ütles ikka, et sul on haruldane mees — nii vaikne, istub öhtuti kodus, ei joo, ei laaberda.

Rõõmustasin kohe, kui kõik need jõllitavad elukad Tallinna kolimisel maha jäid.

Ehk on see lihtsalt ettekujutus, et Kristjan Antoni pärast mulle topisuhuviga kättemaksu taotles. Jahimehekirg pesitses temas ammu, kaua enne meie areteerimist, kui ta halvatuna rohelise kupliga petrooleumilambi valgusesõõris lamas.

Mingil ühise elu lõigul hakkasime Kristjaniga teineteisest eemalduma. Jäime võõramaks ja võõramaks. Nähtavasti lasksime mööda selle hetke, kus pidanuksime vastamisi laua taha istuma, teineteisele otsa vaatama ja küsima, et kuidas nüüd edasi?

Kummalgi ei jätkunud kriisihetkel otsustavust, et sügenema hakkavat jääkirmet ära sulatada.

Võib-olla oleks pidanud Antoni lugu kahetsema, südame puhtaks rääkima, mälestuste varjudemaailma jäädavalt maha matma! Võib-olla jäi Kristjanil ütlemata, et kuule, Anna, korralik ja kasin kooselu pole veel õnnelik abielu.

Ah, trots, see juhtunu omaette seedimine!

Igaüks vajab teist inimest, kellele oma mõtete, tunnete ja kahtluste ääremaadki selgeks teha. Muidu hakkab aastatega üksindus ligi hiilima ning voodis sinu poole sirutatud käsi on vaid märk, et abielus, ja et sul kellegi vastu kohustusi nagu teisel sinu vastu.

Haruldane mees, rääkisid naised Leningradi ühisköögis.

Ehk nõuan liiga palju?

Ehk niiviisi elataksegi?

Inimesed surevad üksinda, see tingib suhtelise üksinduse ka eluajal. Millest muidu naistel sedavõrd tugev emainstinkt? Nähtavasti usalduslik vahekord lapsega korvab paratamatu kaugenemise mehest.

Mis siin ikka, ega viimasegi ööga lahenda seda, mida aastate jooksul pole suudetud. Tuleb püüda leppida, et palju jääb paratamatult sirgeks seletamata.

Alati jääb inimestel midagi pooleli.

Ainult kellel mis — Helmil kapsataimed värskelt kaevatud peenral hooldajata, minu ja Kristjani abielule jääb kriips alla tõmbamata ning kokkuvõtte tegemata.

Mis mõrud mõtted!

Ei pea ju tänane öö viimne olema!

«Ehk ruttad vabatahtlikuks astumisega?»

«Sul üsna väsinud hääl, Anna. Võib-olla heidame mõneks tunniks magama?»

«Ei jõuaks pärast ära kahetseda, et viimased tunnid sai maha põõnatud.»

Kristjan noogutab nõus olles.

«Kas tervis ikka lubab, Kristjan?»

Need sõnad kõlavad osavõtmatutena ning muuseas öeldutena. Ma ju põlgaksin Kristjanit, kui ta end homme vabatahtlikuks ei kirjutaks! Aga kusagil südamesopis kripeldab alateadlik soov iga hinna eest perekonda hoida! Ehkki otsustasin, et Kristjani lahkudes asun enneolematu, armuheitmatu visadusega töö kallale, olgu siis, kas pakin seljakoti kindlustusvööndi ehitamiseks või teritan kõik pliiaatsid ja sulen akna, et välised hääled mind ei häiriks. Teinekord mõjub kosutavalt valmismõeldud tulevik — kapseldun enesesse, ütlen lahti muust maailmast. Loomulikult on sellises kindlameelsuses omajagu enesehaletsust.

Või pole ma Kristjani kõrval õieti üksindust tundnudki, et ette mahajäetusele vastumürki otsin?

«Kristjan, on sind minu kõrval kunagi üksindustunne painanud?» prahvatan eneselegi ootamatult.

Kristjan naeratab.

«Selline värk sörgib enamasti solvumise sabas.»

«Sa hiilid vastusest kõrvale.»

«Kas on mõtet?»

«Räägi.»

«Kui mind viimaks kahekümne kolmandal aastal Venemaale välja vahetati, polnud mul aimu, kuidas sind leida. Teadmatuse ei andnud rõömule voli. Arvasin, et seisab ees pikk jälgede ajamine. Aga korraga, vaevalt jõudsin Petrogradi saabudes suu paotada, anti mulle sinu aadress. Mäletan, läksin mööda Nevskit, elevusest täispuhutud, vandusin, et mul taskud tühjad, et ühelgi nurgal ei seisa ühtki lille müüjat. Langes laia lund ning põiktänavat, kus elasid, oli neetult raske leida.»

Niisiis, Antonist ei saa ka tema vaikides mööda. Mis ikka, ise sundisin, et räägi.

«See petrooleumihaisune koridor, kuhu lõpuks sisse astusin, võttis nagu mu enesekindlust maha. Kilksatas traattõmmitsaga uksekell, avas keegi tumedate silmaalustega naine, ning ma jäin hämarasse esikusse ootama. Ümberringi mingid kastid, tünnid, lääbakil kapp ja selle naise hää! justkui vedurivile: Anna, sulle tuli uus mees!

Lumi sulas mütsi pealt krae vahele. Tahtsin ringi keerata, kohe lahkuda, kuid siis pahvatas köögist paksu auru esikusse ja ma kaotasin selles kolikambris orienteerumisvõime.»

«Vaestel aegadel hoitakse igasugu rämps alles, ehk läheb vaja,» vabandan tagantjärele räämas esiku pärast, nagu oleks sel mingit tähtsust.

«Sa tulid, juuksed selja peal lahti — kandsid tol ajal veel patsi, mida kuklasse krunni keerasid. Astu edasi, ütlesid vaikselt, ning alles tuppa jõudes ulatasid käe. Hetkeks nagu unustasin naabrinaise kileda hääle, kes hüüdis, et Anna, sulle tuli uus mees! Arvasin, et pidasid mind elavate kirjast kustutatuks, ning sellepärast ei saa kohmetusest võitu. Ainult sellepärast ei saa kohmetusest jagu.

Sa lihtsalt ei teadnud, mis uue mehega peale hakata.

Nojah, seletasime oma vahekorrad sirgeks. Ei aimanud, et pärast ikkagi järg tuleb. Mis me täpselt rääkisime, ei mäleta enam.»

«Ka mina ei mäleta.»

Tükk aega vaikime ning väldime teineteise pilku.

«Kristjan, miks me kunagi enne pole laua taha istunud, et vaikselt öötunnil ruttamata juttu ajada!»

«Päevavalgus peletab salajase rahutuse. Unustad nagu äragi, kuni juhtub jälle mõni unetu öö. Aga siis magab teine su kõrval rahulikku und — kuidas äratad?»

«Miks pole sa mind üles raputanud, miks pole ma sind äratanud?»

«Magamine on tervise alus.»

Naer kõlab kurvalt.

«Mis veel ütlemata on, Kristjan?»

«Kui samal öhtul sinu juurest lahkusin, vaat siis tundsin väljakanatamatut üksindust. Usu, isegi vangikongis polnud nii vastikut tinast ööd kui tol korral piki lumist Nevskit Moskva vaksali poole kõmpides.»

Sellest öhtust peale ei puutunud ma Kristjaniga kokku. Alles kahe aasta pärast nägin teda Eesti Tööraha Haridusmajas Krasnajal.

Peeti koosolekut pärast detsembriülelõpetust nurjumist. Inimesi täistuubitud saal vakatas, kui kahvatu Anvelt aruandeks kõneplüti astus.

Seisin viimase toolirea taga püsti. Uksevahest poetus inimesi juurde ning mind litsuti ettepoole. Toetasin käed seljatoele ja panin vastu, et mitte eesistuva naise kuklasse vajuda. Vaatasin vilksamisi üle öla ning tabasin kõneleja poole pööratud nägude seas Kristjani oma. Jäin teda hetkeks vaatama, ta tajus mu pilku ja tervitas laugude langetamisega.

Sellest peale ei söandanud ma vaadata ei selja taha ega ka kõnelejale otsa. Silmitsesin ettesirutatud käsivarsi ja kuulasin pingsalt iga Anveldi sõna.

Mul polnud sinnamaani Antonist mingeid andmeid. Paljud tulid hiljuti üle piiri, aga temast puudusid täpsemad teated. Jah, teda olevat veel Balti jaama lahingus nähtud, aga sealt põgeneti kaotajaina üle rööbaste ning hajuti, kuhu keegi sai, et valge terrori eest pakku pageda.

Antonit nähti Balti jaama lahingus, see lohutas suuresti. Mul polnud kahtlust, et ka tema imbub peagi üle piiri.

Siis astus keegi mulle tundmatu mees kõnetooli ja loetles võitlejaid, kes olid langenud lahingutes. Asus nimetama neid, kes olid kodanlaste kätte sattunud ning kes hukatud.

Isegi ei tea, kuidas sõrmed klammerdusid võõra naise õlgadesse, kes mu ees toolil istus. Naine vaatas kohkunult tagasi ning püüdis mu käsi enda küljest lahti võtta.

«Keda ta viimasena nimetas?» sosistasin naisele näkku.

Naine nimetas paari tundmatut.

Raputasin pead. Siis kordas naine Antoni nime.

Mu lödvad käed kukkusid tagasi ja jäid rasketena rippu. Naine mu ees pöördus uuesti kõneleja poole.

Saali lühtri lambid kustusid päris punaseks. Kui valgus uuesti heledamaks läks, nägin enese kõrval seismas Kristjanit. Ta ei sosistanud sõnagi, ei vaadanud mu poolegi mitte, ta lihtsalt seisis mu kõrval.

Ilma temata enda kõrval oleksin seal saalis vist tõesti kokku vajunud.

Kristjani selle öhtu suuremeelsus nagu kohustas mind hiljem. Mingi vaikse enesestmõistetavusega hakkasime kahekümne seitsmendal aastal uuesti koos elama, selleks ajaks saime parajasti kaheksa aastat ametlikult abielus olnud.

Ju meid teineteisega midagi rohkemat sidus kui kunagine kooselu — aasta enne areteerimist.

Märkan korraga, et Kristjan vaatab samuti aknast välja. Kastemärjad tõrvapappkatused läigivad, akende ees püsib veel hämarusevall.

«Näe, Kristjan, hommik hakkab kätte jõudma,» kohman kahetsedes.

«Tuleb seljakott valmis panna,» ütleb ta tõustes. Astub pange juurde ning joob kopsikust eilse päeva leigunud vett.

Tuulelipp meie kohal kriiksatab. See sõja kaheksanda päeva esimene iil otsekui käsib jätta kõik isikliku, kõik selle vähetähtsa, millel pole mingit kaalu, kui tina õhku rebestab ja õhutõrje lumepeotäied-suitsupallid taevasse ebaloomulikke pilvi loovad.

Sama päeva õhtul tuleb Kristjan veel kord koju. Ta kõnnib kärsituna köögist tuppa ja tagasi, samm sõjamehelikult raske. Silmade sulgedes püüan kujutleda, et sõda sai otsa, et ta jõudis päriselt tagasi, et seisame uues alguses.

Räägime vähe, kuid sellele vaatamata pole kunagi enne olnud nii täiuslikku ühtekuuluvustunnet.

Oleme rambed ja poolärkvel kuumas öös, mille hurm näib lõpematu.

Hommikul, varsti pärast päikesetõusu seab Kristjan uuesti sammud kogunemispunkti, kust talle õhtul see öö kingiti. Lähen teda saatma.

Klammerdun Kristjani käsivarre külge. Ma nutan ohjeldamatult, häbenemata.

Kristjani nägu on sügavalt rahulik.

Kui palju aastaid elasime poolikult, mõistmata, mis me teineteisele tähendame.

12

Ta rahunes ja uinus vist.

Õieti peaksin minagi magama, kuid liikmed vajusid kõrge leeniga tugitoolis lõdvaks, sõrmedes pole jaksu, et klammerduda nikerdatud käsipuude külge, keha püsti vinnata ja kuhugi pikali heita.

Ruudi pole kirjutanud, Arnold läks üleeile kogunemispunkti, ta naine on Pääsküla taga kindlustustöödel ning lapsed viidi mingi tuttava juurde Nõmmele.

Kõik kadusid laiali ning Juuli on minu hooleks.

Süütunne piinab siiani — masendav pilt, kui leidsin pärast luku lahtimurdmist Juuli abituna vaibalt, juba poolteist päeva söömata, hooleta, ükski.

Viimaste päevade pöörises ei tulnud Juuli mulle tõtt-öelda meeldegi. Murelik kojanaine, tema mind trepil kinni püüdis ja kohutas, et peaks ikka vaatama, ehk perenaine koguni ära surnud, pole teda näha.

Kui hale oli Juuli! Ta viltune suu ei suutnud sõnu vormida — nojah, halvatusega ei puutu ma esimest korda kokku.

Arst ütles, et peas lõhkes veresoon.

Arnoldit saatis Juuli reipana. Minagi jooksin korraks väravasse, kus ema ja poeg viivuks seisatasid. Pikad käepigistused, ikka see lahkumisi saatev tunne, et midagi tähtsat jäi ütlemata.

Kirjud juhtusid need viimased päevad. Praegugi püsib alateadvuses kihk — nagu peaksin sedamaid jälle sukelduma jällejägemiste, saatmiste, kõneluste ning lõplike otsustamiste pulbitsevasse keerisesse. Viimnegi tunane sündmus tundus otsatult tähtis, kaalukas, võib-olla

H. Laretei

Mees suure kalaga (Linoollõige) 1965

1901 (1910) 1910 1910 1910

1910 1910

saatuslik, võib-olla pöördeline asjaosalistele, aga ühtlasi jäi mulje mingist katkendlikust virvarrist.

Ehk seepärast painab kõik hiljutine, et lahendus ei sõltu suvast, et olen sunnitud istuma Juuli haigevoodi kõrval, tilgutama talle teekannu tilast huulte vahele vett, panema siibrit alla, keetma tummist putru ja pesemise asemel hõõruma teda hommikuti ning õhtuti märja käte-rätikuga.

Kui kauaks?

Sakslased lähenevad, mul on programm, ei saa siia istuma jääda.

Aga teda ei tohi üksinda jätta.

Kas tõesti kõik rabelemine on tulemusteta?

Kas nii nagu kaevikute kaevamine pargis?

Seal, pärnadest ning haabadest piiratud rohtunud ruudus sai varjendi siksak tikkudega maha märgitud ning nädala eest labidad kamarasse löödud. Palgid veeti kohale, ka lauad, millega kaevikuid katta. Nätske muld kerkis vallidesse, silmanähtavalt löikus vaiade vahele süvend.

Liigutati reipalt, ei norutatud, ei virisetud rakkude pärast — saab kõva ning mahukas varjend, vaat et kindlam betoonlaega keldrist.

Kaevavad inimesed kadusid põlvini maa sisse, jõuti järjega meetri sügavusele ning varsti paistis mõnest lühemast vaid peanupp.

Korraga muutus kõik mõttetuks. Taldade all lirtsus vesi.

Üksteise järel lendasid labidad pinnasevallidesse, inimesed upitusid süvendist välja. Mehed sättisid end pükspõlvi kehitades eemale puudevilluse suitsutunniks, naised rapsisid põllesilud sirgu ja kadusid vaikselt ära. Keegi irtas, keegi sülitas. Öösel liikusid segipööratud platsil vaikivad varjud, hommikuks sai mõnegi kuur värskelt saetud laudu ja palke täis tuubitud.

Nüüd sulistavad poolelijäänud kaevikutes linna jäänud järelevalveta lapsed, hüppavad kaldalt kaldale, trambivad servi maha ja peavad mudaseid mättalahinguid.

Hääl etteheitest võrtsitatud, ütles keegi äsjane entusiast:

«Eesti ajal juba tühja tööd ei tehtud!»

Ainult natuke ebaõnne, kohe saab käed puhtaks pesta ja põlglikult lahku astuda. Meie, õiged eesti mehed — see ei loe, et häbist vabastavas öös laudu oma urgudesse laiali tassiti.

Nagu poleks vanad elanikud teadnud, kui kõrge on põhjavee seis.

Enese isikut on ju pagana uhke sapise hukkamõistu taustal nähtavale upitada ning pärast vaikselt parastades küüntega enda poole kraapida.

Tarbetult sagitud sagimised.

Neetud objektiivsuse tõkkepuu, mis mind tooli polstris hoiab!

Pole, keda enese asemel valvesse panna. Ei kedagi, ja kõik.

Kas tõesti pean jääma lootma viimasele laevale, mis Tallinna sadamast lahku?

Tähtis ülesanne ootab mind hoopis.

Ega ilmaasjata pärast sadamaskäiku linnakomitee trepile jalga tõstnud ning jälle tolle ilmeksimatu naisinstruktoriga poole pöördunud.

Ehkki — see polnudki ammu, väevalt kaks kuud tagasi — vandusin, et ialgi ei lähe ta jutule.

Saadeti sõna ja jooksujalul.

Jääda jonnima, lasta end juhtida kunagisest solvamisest? Siis, kui kodumaa on hädas?

Nad tahtsid mind rakendada.
«Teie nimi?» küsis ta paberilehte võttes nagu tundmatult. Kes teab, mis sundis teda niiviisi käituma.

«Anna Taanieli tütar,» alustasin igat silpi rõhutades.

«Parteistaaž?»

«Tuhande üheksasaja üheksateistkümnendast aastast.»

«Istuge, palun,» märkas ta nüüd ning vaatas mulle paberossi süüdates pikalt otsa.

Ka kõik muu sai üles tähendatud, lahtrid paberilehel täitusid tiheda kirjaga. Pärast tõi ta minu toimiku ja pani paberilehe klambriga selle kaane külge. Paar tundi hiljem, juba teises kabinetis küsiti minult:

«Mis te arvate suutvat?»

«Mul on pörandaaluse töö kogemusi,» vastasin.

Kaalusime igasuguseid võimalusi. Kaua kõhklesime mitmesuguste variantide juures. Siis jäi sekretär mõttesse, soris mingeid pabereid ja ruumis kostis selgesti üksiku kärbse pinin.

Mu pilk kinnitus tahtmatult tammisel postamendil seisvale pronksist büstile. Muhe, rahulik nägu.

On see võimalik, et rinne juba nii lähedal?

Büsti kohal tagaseinas portreed. Kunstnikud on tahtejõudu väljendavaid jooni oskuslikult rõhutanud.

On see võimalik, et lahingud lähenevad?

Kompisin sõrmedega põlvedel lebava käekoti siledat nahka, mis varjas Kristjani lühidaid kirju. Teadsin nende sisu peast. Et hävitus-pataljonist suunati ta valdadesse mobilisatsiooni organiseerima. Et siis paisati eriülesande täitmisele Rakverre. Et korraldas kaitsevööndi ehitustöid.

Sekretär vaikis ikka veel ja hoidis käes paberilehte, millest kumaksud läbi üksikud kirjaread.

Peaks sekretär rutem otsustama, võib-olla ootab kodus mõni sedel Kristjanilt! Ehk on veel kusagilt kirja saatnud, mis alles nüüd, pärast laeva lahkumist pärale jõuab.

Sõjamees Kristjan...

Ons võimalik, et söda siinsamas koduvärvavas?

Pole võimalik, et sakslased Tallinna vallutaksid. Mõeldamatu, et kaovad siit seinalt need tahtejõulised näod! Võimatu, et lükataks uppi see pronksivalatud rinnakuju, mis nii kindlalt tammisel postamendil seisab!

Seegi pole vist tõelisus, et minust saab kiiruga loodava partisaanivõrgu üks lüli.

«Kas suudate imbuda läbi rinde?»

Sekretär tõstab pead ja vaatab mulle usutledes otsa.

«Nii et jääb Pärnumaa?» vastan küsimusega.

Mees noogutab.

«Küll läbi imbun.»

Sekretär viipab mind peaga. Astun laua juurde, millel ta kulunud kaardi lahti harutab.

Mees veab aegamööda pliitsit, mille teravik sentimeeterhaaval Tallinnast eemaldub ja roheliste laikude kohal tillukesi ringe joonistab. Hall grafiidirada nihkub üha kaugemale Pärnumaa sisse, kuni peatub väga peene kirjaga trükitud kohanime juures. Kummardun allapoole, et lugeda.

«Siin asub Säase Nigula talu,» ütleb mees vaikselt. Mulle tuleb sel-

gesti meelde meie esimene kohtumine sekretäriaga, tema vali hää, nagu räägiks rahvarohkel koosolekul.

Kordan sosinal talu nime.

Kummardume ikka veel kaardi kohale. Pliiatsiots peatus peene kirjaga trükitud kohanimel. Mina söövitan mällu jõnksulist halli rada ja roheliste laikude asetust, mis tillukeste ringidega tähistatud.

Tee on küllalt hästi tuttav, eriti Vändra kant, rääkimata Kärü aasadest ja klaasivabriku ümbrusest.

«Küll läbi imbun,» kordan sekretärile märksa kindlamalt. Taban mehe vilksamisi visatud pilgu. Tajun korraga, et ta ei pea mind sugugi vaat et väejooksikuks nagu meie esimesel kohtumisel. Võib-olla pole pidanudki.

Sekretär nagu loeb mu mõtteid ja küsib:

«Kas jõudsite tõlke valmis?»

«Peaaegu. Päris vähe on jäänud. Peale sõja lõppu veel paar nädalat...»

Mees naeratab ja sirutab käe. Ta ei ütle midagi. Tunnen end piinlikult ta pikast käeraputusest ja pomisen:

«Küll läbi imbun.»

Kas pidin seletama, et siiani püsib instinktina oskus kõndida tagasi vaatamata, mitte kiirendada sammu, kui tundub, et keegi sind jälitab, leida kõikvõimalikke põhjusi, kui keegi juhtub küsima, kuhu lähed, ning isegi teeselda napakat, kui vaja.

Kõik see häirinuks meie jutuaajamist liiga kõrvalisena ning isiklikuna. Sellistel puhkudel ei pärita, ei kalduta tundmusesse ega meenu- tusesse, jutt olgu lühike ja selge. Nii napp, et ajju saavad raiutud vaid olulised andmed: Nigula-vana Sääse talus.

Viivitada kannataks veel vahest paar tundi, et asuda rännakule pärast lõdvestust tugitooli soojuses.

Kuid ma ei saa jätta Juulit...

Hakata kramplikult elu külge klammerdunud inimese surma ootama? Jälgida, kas halvatuses puutumata käe sõrmed veel värisevad unes? Kas ripsmed pole kukkunud lonti? Kas nukiliseks kerkinud ölad pole mitte väsinult patja vajunud?

Neetud olukord!

Või sulgeda uks ja lihtsalt minna? Mööda kiirakääralisi metsarada- sid, pleekinud sitsrätt silmadel, selg kühmus, vana jaki hõlmad lotakil, roosipildiga laastukorv käevangus, et koju tõttava maanaise mõõtu välja anda!

Ohverdada end Juuli pärast?

Elementaarse inimlikkuse mahasurumiseks pole tõepoolest muud tarvis kui hüüda pateetiliselt: kas ta on väärt minu ohvrit! Siis kütta endas veidi viha üles, nii et paraja vinduva tulena immitseks, tuletada meelde, seada ritta kõik Juuli teod, mis minu isiku huve hüljates korda saadetud, ning lahkuda täie õigusega.

Sest mispärast peaksin nüüd mina halastama?

Kui lihtne!

Aga see oli ju Juuli, kes pärast minu surmamõistmist advokaati tagant kihutas, tolle tindirüütli ema-isa juurde moonakamajja juhatas, armupalvele allkirjad sai...

Kuulsin sellest palju aastaid hiljem.

Siin, ettetõmmatud kardinast punasekumalises toas, kus läikiv soemüür vaatab peeglistse ja peegel jõllitab end glasuurpottide pinnalt,

nende vahel ookruga võõbatud põrandalaudade igavad triibud — siin võib hüsteerikuks minna.

Võib-olla polekski nii ebaloomulik minu vanuses? Räägitakse, et kui mitte enne, siis üle neljakümne naised kaotavat otsustamisvõime, vaheda loogika, tegutsemisenergia ning hakkavat elamisõigustust otsima askeldustes, pahmerdustes, hoolitsemises ning muretsemises. Nad leppivat, et oluline läks kaotsi, ning püüdvat saada meeliliigutavalt osavõtlikuks, sest hammaste kiristamine jäägu neile, kel pole veel kunsthambaid.

Kuradile!

Just nüüd, kui tunnen, et mu vaimsed lihased said uuesti sitkeks, et jalad võiksid kümneid kilomeetreid poris partsida või liivas sõtkuda, et raev piitsutab mind julgeks — just nüüd pean ma nägema, et käed jõuetutena lontis ning jalalabad tükk aega ühes asendis. Varbad sissepoole, otsekui seiraksid põrandalauast veidi väljaulatuvat naela-pead.

Kõik, kellel vähegi punane süda, tegutsevad. Kas puhastavad püssi sinkjat rauda, või õpivad marlit kalasabas jäsemele mässima. Kas või kannavad liiva pööningule ja peavad vahti helgiheitjate valguses ämblikuvõrguste unkaakende juures. Ehk jällegi raiuvad rabas labidaga männijuurikaid, et oleks, kuhu varjuda vaenlase silmapiirile ilmudes. Või veeretavad tankitõrje-betoonpüramiide loopealsele ning harutavad kerast kidalist okastraati, mis seekord pole mitte mõeldud koduplangu servale õunavaraste püksitagumikke katkuma.

Mis teha, kui kohustuse ja halastuse betoonpommid käte ning jalgade küljes, isegi kaelasooned otsekui tsemendikoorikusse valatud.

Arnoldi naine kaitsetöödel; isegi lapsed, need ärevusest elevil ja ähmis plikad, mingi tundmatu tuttava pool.

Kes võõrastest läbeks praegu haige juures istuda? Nüüd, kui linn lootsutab lähemale nihkuvast piiramisrõngas, kus eriti vanad, need ainukesed, kellel pole tähtsaid kohustusi, mõtlevad: ainult üle elada, varju pageda, ennast paremini leiva ning soolaga varustada. On nähtud sõjaaegu, neid näljaaegu ja võimuvahetusi!

Võimuvahetus!

Mõnele paraku tõesti ainult võimuvahetus koos krampliku püüuga õigel hetkel õigele poole kummardada. Et mitte hiljaks jääda, et mitte varel värvil mängida, et ikka edasi saaks hambatüügastega leiba järada ning sellele vähemalt soolateri peale raputada.

Ka inimestevihkakajaks võib siin tummas toas muutuda.

Kui siit õigel ajal välja ei rabele, tõmmatakse kriips peale.

On minu elul kriips peal.

Ning kõik need, kellele punased vaenlasteks, võivad võidurõõmust pakatada. Oh ei, muidugi mitte minu füüsilise isiku pärast, kes lakkab olemast, vaid sellepärast, et fašistlikus tagalas jääb üks kommunist puudu. Üks kommunist, seda polegi vähe: võiduveendumuse levitamise, vastupanu organiseerimise, alandliku alistumistunde kõigutamise — palju, mis võib ära teha!

Kui mõni küünik kuuleks, irvitaks see mulle näkku: mis sina, väeti naine! Vaata, kanavarbad silmanurkadesse ilmumas, sinu asi on praelõhnu sisse hingata ja lapseeast sirgivate plikade süütust valvata. Kui sulle jumal omi pole andnud, pea võõraid silmas.

Kõike võib irvitusega lagastada.

Kõike võib vastu taevast lasta.

Kas ei mürtsugi juba miinide trummid? Kas mitte ei naerata juba poole suuga läheneva rinde poole need, kes igas olukorras alandlikku äraelamist ülimaldaks peavad?

Palavusest piinatud kärbsed pinisevad umbses toas.

Ehk kahiseb juba süütenöörides sinine tuli? Ka Kristjan viibis Puu-villavabriku mineerimise juures.

«Ainult üks käeliigutus,» ütles ta koju tulles. «Telliskivimüürid ja päevundamendid pühitakse laiali, masinad, mille juures lukksepad mikronilisi lokseid timminud, kõverduvad metallikänkariteks, raudtalad, mis tehase vibreerivat hingamist aastakümneid välja kannatanud, hakkavad kuumas käes väänlema.»

Ainult üks käeliigutus?

Sel hetkel näis Kristjani korrapärane nägu inetult lapik.

Hetkeline ebaloomulik elevus uppus õige kiiresti masendusse.

Agas inimesed, kes taolistel puhkudel tasakaalu kaotavad? Ja narkomaanidena veel ja veel lennutundelist õndsust ihaldavad?

Oo needus, kas Liinagi pole omamoodi narkomaan, kes korraga oopiümiannusest ilma jäi?

Ta saatis mulle sedeli. Üks patsidega plika tuli ukse taha, tegi niksu rüpakalt kinnikleebitud ümbriku ulatades.

«Tule otsekohe minu juurde,» oli sirgeldatud aadressi kohale.

Me polnud teineteist ilmatu aja näinud. Tema abiellumisest saadik Mironoviga.

«Hullumeelus!» ahastas ta miskipärast toast tuppa tormates, keskpäeval lohvakas hommikumantlis, pidi äärepealt mitmel korral kukuma vaipadel, mis parketil hooletu astumise all libisesid.

«Kuidas elad?» püüdsin teda tavapärase viisakusküsimusega paigale sundida ja rahunema vaigistada.

«Mironov on abitu kehkenpüks!» hüüdis selja pööranud Liina avatud aknasse; nähtavasti pakkus selline lammutuslik purse kergendust.

«Nagu takkus kana sehkendab sadamas, laevu ei jätku, mopimehi tuleb ühtevalu juurde. Kuhu nad panna? Inimesed ootavad päevade kaupa ärasaatmist. Kas niiviisi saab sakslasi kinni pidada, kui mehed kalda peal peesitavad?»

Liina hingeldas. Märkas, et ta rinnad ripuvad eidelikult vööni.

«Neetud karjerist! Teisi tallates ennast üles upitas, aga kui vaja oskust ja kindlat kätt, siis tuleb ta punetavate põskede vahelt üksnes kokutav loba välja.»

«Kas sa kutsusid mind selleks, et oma meest söimata?»

«Mis mees? Ega see pole veel mees, kellega magatakse!» Liina nuuksatas. «Vassili oleks kõike suutnud, Vassilil jätkus kainet mõistust.»

Päikeses kiirgavad kristallnõud puhveti vitriinis peegeldusid ta silmis paljude kalkide tulukestena.

«Ikka olen lootnud jõuda madalast ülespoole, õhu kätte, hinge tõmata ja nautida rahuliku elu õunaaeda. Olgu, et õitsemine läbi, vähemalt mahlaseid vilju mugida, ning lõpuks leppida, et saabub talv lume aegamööda langedes. Umbes sama ilusalt kui jõulukaartidel.»

Liina irvitas, pea kuklas.

«Ja siis?»

«Nüüd rebib olukord vaevaga nägemise ette kuhjatud tüllkardinad ribadeks, hing sai korraga nii vanaks, et pane või pillid kotti. Jube

pilt, mis vastu vaatab! Armetu kehkenpüks! Kas selleks istusime vanglas, nälgisime, täitsime keerulisi ja ohtlikke ülesandeid, et nüüd mõni vördjäs kõik oma armetu kääbusemõistusega hukutaks!»

«Nõukogude võim ei võrdu Mironoviga!» vaidlesin vastu.

«Aga Vassili-taoliste laulavad linnud umbrohtunud küngastele leinaviise,» läks Liina selle peale härdaks.

«Mis sa ootad? Mine vabatahtlikuna! Su võimas energia läheb hüsteritsemisega luhta! Sanitariks kõlbaksid, sinusugusel on tühiasi paar haavatut selga võtta!»

«Olen rase,» sosistas Liina alahuule tollakile vajudes ning ajas seekord nagu enesekaitseks oma sõnniliku otsmiku ette. «Kuhugi ei lähe. Kuidas küll jätaksin maha selle emase kesta, kus idanemas Mironovi järglane!»

«Ära karju!» käratasin talle.

Siis tuikusime teineteise käevangus randa. Mina erutunud sõnadest, mida tulpinud Liina muuhulgas pomises:

«Kristjan veel saatmata. Võid teda näha.»

Liina oleks peaaegu unustanud seda ütelda.

Kristjan sadamas! Aga kaitsevöönd? Egas ometi selle ehitamine pole mõttetuks muutunud?

Esimene valvepost tõkestas meile tee. Liina sopras käekoti põhjas ja kiskus sealt välja huulepulgast määritud paberi. Munakivid mu läbematute taldade all tundusid hirmsasti libedad, klammerdusin tasakaaluks nii tugevasti Liina külge, et ta higine käsivars naksatades liibus mu peopesa vastu.

Meid lasti edasi.

Sattusime mobiliseeritute kolonni sappa. Sonid, kaabud, puldanist seljakotid, lääpas kingad, ühel mustad sokid ja heledad sandaalid. Sandaalides sõtta!

Neile viipasid valvesõduri varjust järele naised ja lapsed. Meestele hüüti midagi läbisegi, hääled segunesid, keegi sadama poole astujaist ei olnud võimeline tabama temale määratud sõnu.

Lahkudes jääb ikka pakiline ja tähtis ütlemata.

Nagu minul Kristjanilegi.

Nüüd juhtusin eelisolkorda, näen teda, saan teda puudutada, saan talle kõik ära öelda.

Ainult et mis see oligi?

Sunnin uimast Liinat sammu kiirendama, nagu peaksime tingimata mobiliseeritute kolonni sabas sadamavärvast sisenema.

Jälle nõutakse meilt luba. Liina, kes läbipääsupaberi pihku kägerdas, ulatab nutsaku sõdurile harutamiseks. Tusane püssimees, randmed paapulites, nõuab meilt passe. Mobiliseeritute korrapäratult astuv kolonn jõudis vahepeal lahoone müraka paeseina keskpaigani.

Kontrollist pääsedes tõttame neile jooksujalu järele.

Teisel pool värvavat ummistume meesteparves.

Siin leida Kristjan?

Pörkan kulmudega kellegi habetunud lõua vastu. Sügavate kurdude vahelt vaatavad vastu väsinud värvitud silmad. Kellegi paakunud huulte vahelt hoovab näkku viinalõhna. Higlaiakudes tööpluusiselg tõkestab teed, kuni mingi õnneliku sisemise sunni ajendil pöördub ja edasi laseb. Rebenenud õmblusest väljaulatuv küünarnukk müksab kogemata õlga. Seisan vastamisi pleekinud-kulmulise tööpoisiga, kes rõõmsalt rõögatab:

«Oh, te musirullikesed!»

«Lase naisterahvad läbi!» tõmbab teda kuldraamis prillidega isand kõrvale, kummardub allapoole, tunnen tagumikku näpistatavat.

«Ai!» kähistab ka Liina, kes mul sabas.

Kui tagasi vaatan, on kuldprill tammuvatest meestest varjatud. Susi teda söögu!

«Kuidas leida Kristjan?» karjun, õlg ees, meeste vahel trügides Liinale kõrva.

Ta raputab pead ja liigutab suud. Ma ei kuule midagi.

Oleme kaotanud orientatsiooni. Kuspool kohiseb meri? Kuspool on sadamasillad? Higi- ja tubakalõhn ninas, nahk valusalt hell, abitu ängistus kurgus.

«Kus on Mironov?» karjun uuesti Liinale.

«Miroonov, Miroonov!» osatab kellegi pikalõualine lõust minu poole sirutudes ja ajab keele välja.

«Hammustan ära!» karjun talle sõõrmetesse ja naksutan pingule-tõmbunud kiskjana hambaid. Lõust naerab pead taha kallutades. Pääsime ta kõrisõlmest mööda.

Viimaks vaade avardub. Siin, kail, on mehed maha toetunud, kes külitab, kes kõlgutab trossidest puretud paalposti otsas istudes jalgu. Kes vahib vette või sülitab sadama sogasesse loksesse. Üks rätsepaistmes hõredajuukseline, õlad ettepoole kookus, peopesad kui allikavee kogumiseks kausis, vaatab pilti. Vist on juba mitmeid päevi laeva oodanud need, kes endale raasukese tolmuhalli kaid võitnud ning selle vastu võidunud mängukaarte taovad.

Põlv riivab koltunud-servalist ajalehte, mida kaks meest ahnelt, põsk põse vastas loevad.

Kuidas leida Kristjan?

Kõik sadamasillad, kõik laoplatsid, kõik vähegi võimalikud nurgad ja sopid on mehi täis.

«Näe, Mironov!» ohkab Liina. Vaatan ta nimetissõrme suunas üle õliviirulise vee järgmisele kaile, mille taga seisab upakilmastiline must kalalaev.

Liina haarab mu käe pihku ja asub eestvedajaks. Ta kiirustab, nõuab häbematuult müksates teed, rüseleb imestusväärse agarusega läbi kehademurru — kuidagi ei usu, et ainult Kristjani pärast. Komistan kellegi sõrmedele, üks püstisirutuv mees riivab kuklaga mu puusa. Ei ole aega vabandada. Me mõlemad Liinaga kinnitasime pilgu Mironovile, kes edasi-tagasi saalib, kord tahapoole meeste vahele sukeldub, jälle nähtavale ilmub, mingeid pabereid pea kohal lehvitab. Mõistagi pole see viibe mõeldud meile. Nii hajuv ja võimetu paistab siit eemalt tema organiseerimisepüüd — ei mingit korraldumist, ikka ühteviisi tammuv ning sagiv meestemurd, ka seal kail, kus Mironov tegutseb.

Ilmatu palju maad jääb veel temani. Võib-olla sada, võib-olla seitsekümmend sammu. Taipaksid jõudeolekus mehed hetkeks jäsemeid koomale nihutada, et saaksime kiiremini läbi lipsata!

Liina laseb mind lahti, peatub hingeldavana ja võtab kotist ovaalse taskupeegli. Ta pilgutab sellesse korraks silmi, kergitab kulme ja viskab peegli kotikõhtu tagasi.

Korraga hakkab kai peal otsekui imeväel lahenema. Mehed rivistuvad kahekaupa, me näeme laia riba sadamasilla plankkattest ning võime Liinaga lahedasti kõrvuti Mironovi suunas minna.

Mingi ootamatu pidulikkusetunne väreleb õhus, midagi traagiliselt

ilusat on neis sõttaminekuks rivistunud meestes. Ehkki neil pole sõdurlikku väljanägemist, vaid nad seisavad juhuslikes pintsakutes, põlve kohalt väljaveninud kortsunud pükstes, turjal määrduvad seljakotid, mõnel päris viimasel hetkel abitult kokkuõmmeldud paun, mille suu juhusliku nõõrijupiga prunti tõmmatud.

Tahaks hüüda neile: Olge tublid! Võit on meiega! Hoidke end! Teid jäädakse ootama!

Ent kuhu kadus Mironov?

Sagimise segaduses suutsime teda vaateväljas hoida, nüüd teda ei näe. Ehk varjab jässakat kaju meesterivi? Piilume õlgade vahelt, seisatame abituina.

Kolonn nõksatab liikuma, et trappipidi mustakerelisele laevale tõusta. Kõik selja taha jäänud sadamassagijad vaatavad neid, kes teele asuvad. Pikutanud ja istunud mehed ajavad ennast püsti ning sadamabasseini vees peegeldub tume harkisjalgne müür.

Korraga näen Kristjanit. Ta astub esimeste seas laevatekile.

«Kristjan!»

Ta pöördub, tahab tagasi astuda. Kuid mehed rõhuvad peale ning ta on sunnitud edasi liikuma. Näen teda tõuklemas ning ta ilmub kaastaste vahelt pugedes reelingu äärde, kuhu tunglevad ka teised peelaasujad.

Nüüd näen teda päris lähedalt.

Liina eemaldus, ma ei tunne tema sooja rinda selja vastas.

Puudutan sõrmeotstega laeva tõrvatud keret. Nii on kergem seista, pea kuklas, taevasina silmi pimestamas.

«Sa tulid!» karjub mulle Kristjan. Et selles suminas midagi kuulda, peab valju häält tegema. Intonatsioonid lähevad kaotsi; nii ei teagi, kas ütles hellalt, imestunult või kurvalt.

Õhutõrjesireeni hele huile tuleb ootamatu tõukena, must laevakere nõksatab vastu sadamasilda, lauaplanguid jalge all võdisevad ning tõrva sisse vajunud sõrmeotsi tuleb jõuga lahti kiskuda. Kristjan kummardub kaugele üle reelingu ja sirutab kätt, otsekui tahaks mind toetada. Mudin selja taga taskurätikuga sõrmi, et neid puhtamaks saada.

Nüüd vaatavad kõik ärasõitjad ja mahajääjad taevasse.

Jäime Kristjaniga nagu kahekesi, sest kõik seiravad selget taevast. Kui palju lennukeid? Kust kandist kerkivad õhutõrje suitsupahvakud?

Kristjan noogutab, kehitab abitusevaevas õlgu ja minulgi on kahju, et me kurtummade sõrmekeelt ei oska.

Korraga valdab mind kärsitus. Läbematusevärin liitub vibreeriva sireeniga. Ajan jalad harki, et mitte kõikuda.

Taban end soovilt näha laeva kohe kaist eemaldumas, et poolik koosolemine lõpeks, et sellele vaatusele, kus osaliste käed kuidagi teineteiseni ei ulatu, lastaks eesriie ette.

Korraga painab mind senine passiivsus. Pole nagu ikka veel taibanud, et pealtvaataja-olek tuleb endalt heita nagu rahuaegne lilleline siidkleit, mida praegu tundub isegi kohatu kanda.

Mustakereline laev võib iga hetk otsad anda.

Ka mina pean ennast lahti sõlmima otsustusvõimetu äraolemise terastrossi küljest, sedamaid minema...

Mida õieti oskan?

Ometi lakkas sireen.

«Ka mina lähen!» karjun vaikuseviivul Kristjanile. See kõlas kole-

tult valjusti, mehed kinnitavad minule uudishimulikud pilgud. Rikkusin meie suhtelise intiimsuse Kristjaniga.

Jõuravad lennukid ilmuvad taevaalaotusele. Meestemass kaidelt voo- gab vastumeelse aeglusega jässakate laphoonete poole, laevasireen nagu õhualarmi hiljaksjäänud kaja kruvib ärevust. Reidil kerkib ilmatu veesammas, mis alla vajudes ringlainetena plahvatusekohast eemale kihutab.

Keegi rebib mind laeva juurest eemale. Kristjanil on käes valge taskurätt, millega aeglaselt lehvitab. See mõjub naiivselt, nagu alus- taks ta puhkusereisi.

Mind kistakse läppunud-lõhnalisse laphoonesse. Suure vaevaga leian koha trellitatud aknapilu juures. Kristjan lehvitab ikka veel, nagu teaks, et seda näen.

Aga kas ongi tema?

Pea, õlad ning käed moodustavad siit vaadatuina üldise mehesilueti, mis sugugi ei pruugi Kristjan olla.

Kellegi kuum hingamine kõrvetab mu kõrva.

Ei raatsi musta purjelaeva silmist lasta.

«See olen mina,» kuulen Liina häält.

«Täna,» ütlen talle liigutatult ja kidalised trellid vajuvad sogas- teks latakateks. Pigistan silmad veest kuivaks.

Trellid saavad kindlad kontuurid tagasi. Raudkidade vahelt kaob sügavusse laev.

Ohutõrješrapnellid pudenevad suitsupahvakuteks. Kui poleks len- nukite vaenulikku jõuramist, võiks laeva aeglast lahkumist pidada pidulikuks tseremooniaks aupaukudega.

Otse sadamast läksingi linnakomitee instruktori juurde.

Mis sest, et vandusin: sammu üle ta läve ei astu!

Sei pole mingit kaalu nüüd, kus Kristjan on teel Leningradi, saks- lased lähenevad ning ainult enesele mõtlevad need, kes vaid välimu- selt inimeste sarnased. Need, kellel ka juhuslikult käed, jalad, silmad ja suu.

«Anna...»

Võpatan Juuli häälest.

«Jah?»

«Kas mäletad Graupneri heinaküüni?»

Astun haigevoodi juurde. Kas Juuli otsmik ehk kuum? Ei, silma- desse on ilmunud arukusesäde; kuigi hääl veel nigel, võib ta sõnadest aru saada.

«Mäletan, mäletan,» ütlen talle rahustuseks; võtan veidi aega ümber- lülitumiseks ja jutustan talle: «See seisis Kärü aasade klaasivabriku- poolses servas. Oli alles mürakas! Koorem sõitis lõunaväravast sisse, keeras kaarega otsaseina poole, kus naised virna pahmasid, ja kolises tühjalt põranda paeplaate pidi põhjapoolse värava juurde. Kõrge katuseviilu hämaruses sarikate vahel piiksusid pesades pääsukesepojad ning aampalkideks olid mastimännid tahatud.»

«Mäletad!» imestab Juuli. Midagi naeratusetaolist ilmub ta halvatu- sest puutumata suunurka.

«Seal heinavirnas... me kooliõpetajaga... Hommikul tuldi heina- koormaga... Sattusid peale.»

«Ära nuta, Juuli.»

«Ega ma... Hoopis üks varasem lugu seal...»

«Varasem lugu?» püüan tal sõnad suust võtta, et painavalt abitud huuled peaksid vähem pingutusi tegema.

«Kas Adeele-preiliga?» pakun talle.

Juuli noogutab tänulikult.

Juuli, paras neiuhakatus, püüdis Graupnerite tütre Adeele sarnane olla. Kui Adeelel ilmus siidiga kanditud volang seelikusappa, tegi selle endale ka Juuli. Käepäraste vahenditega, olemasolevaid kortsi- kuid uuendades, tulemus enamasti halenaljakas. Hakkas Adeele kiha- raid otsmikul kandma, kruttis Juuli pliidi all kuumaks aetud raud- pulga peale ka oma juukseid.

«See Adeele-preili polnud pooltki nii ilus kui sina,» ütlen Juulile. «Kui oleksid sellest tollal aru saanud, poleks sa teda hoopiski niimoodi vihanud.»

«Kust... sina seda nii täpselt teadsid?»

Oh jaa, tuiasin jõnglasena ringi, kui nemad Adeelega võidu koke- teerima õppisid ning suplema minnes ärganud häbelikkuses käsi- vartega rinnamukse varjasid. Ent lasteks jäid nad siiski veel ja unus- tasid hullates peene hoiaku.

Hullates?

«Mispärast te õieti küüni aampalgile ronisite?»

«Ma... meelitasin Adeele sinna. Ma... ütlesin, et aampalgi peal... saab ilusat kõnnakut... harjutada...»

Jah, seda nägin pealt. Mällu sööbivad ikka paremini need juhtumi- sed, kus pelg pitsitas. Küll ma lõugasin nutta! Kuidas see kajas küüni lae all! Pääsukesed tiirutasid ärevalt ja ma palusin jumalat, et kohe- söidaks väravast sisse üks heinakorv, kuhu Adeele saaks hüpata.

«See juhtus heinaveo alguses. Ainult ühes kohas küündis virn aam- palgini, sealt Adeele peale roniski. Ettevaatlikult, jalg jala ette, liikus ta edasi. Virna kohal astus küllaltki julgelt, kui aga all haigutas kivi- põrand, jäi ta kõheldes seisma. Sa ärgitasid teda minema lõpuni ning sarikast kinni hoides tagasi pöörama. Missuguse osavusega sina ennast pennile vinnasid!»

Jäin piinlikkust tundes vait. Meenutada kunagist nõtkust inimesele, kes lamab liikumatuna voodis!

«Räägi,» palub Juuli.

«Sa läksid kergelt keskpaigani ning jäid seal seisma. Adeele, käed tasakaaluks laiali sirutatud, tuli sulle vastu. Ta arvas, et taganed, ja astus sulle päris lähedale. Sa ei liigutanudki. Seisid kindlalt. Õieti oli palgitahk ju päris lai.»

«Sina... nagu pöörane... röökima...»

«Jah, Adeele värises, ta ei söandanud alla vaadata. Mina taganesin väravate vahele. Sinna ulatus päike ja leige tuuleõhk paitas külmi jalgu.»

«Küll röökisid...»

«Sa seisid endisel kohal, taganemata. Adeele ei jaksanud enam tasa- kaalu hoida ja laskus põlvili. Et veel rohkemat kindlusetunnet saavu- tada, haaras kätega tolmuse palgi ümbert kinni. Ta lõsutas sinu ees maoli.»

«Küll naersin... küll naersin...»

«Sa röökksid nii, et nutu kurku ehmatasin. Palu, ütlesid Adeelele, pane käed kokku, palu nagu jumalat, käsutasid Adeelet. Adeele oigas, pomises, ent rebis tahtejõudu pingutades palki kallistanud peod kukla kohale, surus nägu vastu tahku ja sosistas midagi.»

«Haa-aa,» püüab Juuli nüüdki naerda.
«Hakkasid vastumeelselt taganema ning Adeele roomas sinu järel. Virna kohale jõudes kukutas end alla, tükk aega nuuksus heintes.»

«Jaa, jaa...» noogutab Juuli.

«Kas sulle säru ka pärast tehti?»

«Ei.»

«Miks Adeele ei kaevanud?»

«Ma... ähvardasin ta vee alla kiskuda... kui jõkke suplema läheb, et passin peale... katsugu ainult...»

Jah, niisugune lugu. Mul ülim aeg lahkuda, selle asemel heietame Juuliga lapsepõlvemälestusi, kolmekümne viie aastast lugu, millel pole momendil mingit tähtsust.

Totter olukord.

«Nüüd olen... mina... nagu Adeele...»

«Mispärast?» viskan talle järsult, sest jalgades ning mõtetes on minekukibelus.

«Nüüd... pean... mina sind paluma... Roomates. Ära jäta... mind üksi... Kas sina tahaks... mahajäetuna... surra...»

«Ära muutu haledaks, Juuli. Hirm teeb sind nõrgaks. Nagu Adeeletki tol korral. Mõne aja pärast tõused ja kõnnid.»

«Ega sa seda ise usu,» sõnab Juuli, kuid püüab siiski mingi sisemise lootusega mu pilku tabada, et silmadest siirust leida.

«Kristjan põdes kui raskelt. Arstid ei andnud lootusi, aga näe.»

«Kus Kristjan on?»

«Läinud.»

Ei saa isegi Liina juurde minna, et kuulda, kas must mereküna jõudis juba sihtpunkti, või... Laev väike, seda lennukilt tabada... Aga äkki! Pime juhus ei vali.

Aina südamevalu, teadmatus — kaua võib?

Kristjanil peab kõik hästi minema. Ma olen kindel. Kindel, kindel, kindel.

Ah, Liina juurde kuulama minna oleks vist juba mõttetu. Võib-olla pani Mironov ta laevale, ning Liina kõnnib jälle Leningradi tuttavatel tänavatel.

Imelik, et niisugune Mironov lausa jumaldab Liinat.

Kuidas Liina ütleski: valges ma ei salli Mironovit, ööseks unustan viha ära...

Aga Mironov saatis mitu korda päevas madruse koju, et Liinalt sõna tooks, kas on midagi tarvis, kuidas Liina ennast tunneb. Sellises tohuvabohus! Mironov sagib, õiendab, katkub juukseid, et transporti ei jätku, aga mõtleb siiski ka Liinale.

Mironovi puhul tuleb vähemalt tema armastust austada.

Nii ei teagi ma Mironovist midagi täpsemalt, kõik pärineb Liina suust, vaevalt et sellel täie tõe kaalu on. Ja Vassili?

Sõda polnud veel kuigi lähedal, kui valged bandiidid Eestimaa metsadest tulistama hakkasid. Keegi ei arvanud ju, et võsad nii suurt vaenulikkude jõudu varjavad. Võib-olla isegi kahtlustati liiga väheseid?

Oled sa kindel, küsis kord Kristjan, et Vassili oli õige mees?

«Millele sa mõtled?» küsib Juuli.

«Mõtlen, et kust küll veel saaks arsti tellida,» valetan talle otse silma sisse.

«Ma nagu tunnen... et sõda nihkub lähemale, ei tule... keegi... haige juurde.»

«Võib-olla, ei pääse ju liikuma, ma ei kuule midagi, raadiotki pole,» purskan närvilisena.

«Ma nüüd... nagu Adeele aampalgi peal,» kordab Juuli.

Kunagine ülekohus ei anna Juulile rahu. Kas kahetseb?

«Mis sa Adeele pärast muretsed,» mängin mõistmatut. «Küllap istub kusagil Saksamaa väikeses linnas akna all, tanu peas, vaatab tänavale. Istub ning koob käsikaudu sokke pojale, kelle Hitler sõtta kutsus.»

«Adeelest sai... uhke proua,» kummutab Juuli tõtlikult minu kujukluse.

Tont selle Adeele! Ta kuju nagu kruviti tugitooli ja voodi vahele püsti, kumbki ei saa temast mööda vaadata.

Kelle tooksin enda asemele haigevoodi juurde valvesse?

Päike valgustab topiseid sohva kohal, öhtu jõuab. Öösel oleks kõige parem minna. Augustikuu ööd, kaitsvalt pimedad ööd.

«Kus seisab sinu roosiline laastukorv?» nõuan Juulilt.

«Sahvris,» vastab ta masinlikult, pikemalt pärimata.

«Tuleb taburet panna, ja jalapink. Muidu ei saa... Ükskord kukkusin, upitasin pudelit... mille peitsin. Papa ei sallinud... joomist. Ta elas veel,» heietab Juuli mälestuste rüppe vajunult.

«Eks trimpasid ikka ülemäära küll,» norin Juuli kalla tigidana.

«Ega ma... alati... nii palju,» ütleb haige alandlikult.

Vabandab mu sõjakas öde Juuli!

Vanasti, ja mitte kuigi ammu, oleks ta mulle kas või juustesse karunud, kui ma julgenuksin talle etteheiteid teha.

«Pöleb! Linn põleb!» karjutakse koridoris. Keegi taob rusikatega uksele.

Juuli tahab end käega toetades püsti ajada, kuid vajub tagasi. Ta jääbki niimoodi minust lamama, lõug püsti, kaelasooned pingul, kaame.

Koridoris pole kedagi. Ainult välisuks kiigub.

Sulguda tagasi tupp? Lasta välismaailma sündmused kõrvalt mööda hoovata?

Mu tallad latsuvad paeastmetel. Selle maja pööningule viib püstloodis raudvarbadest trepp. Plekiga löödud luuk kerkib toll-tollilt parema käe survest ja prantsatab viimaks tolmu tõstes liivapõrandale.

Virutan aknaaagid lahti. Paar rusikapõrutust raamile ning plekkkatuse alla tulvab kirbelõhnaline õhk.

Pöleb!

Sadama pool rullub taevasse must suits, mida punakas lõõm järjest kõrgemale kergitab.

Kas saadi pihta ja süttisid naftatsisternid? Kui kaugel seisavad need kaidest, kus mehed ärasaatmist ootavad? Või jõuti inimesed välja vedada?

On ehk meie omad juba vastavatele nuppudele vajutanud?

Et vaenlasele ei jääks ühtki vagunit, ühtki liitrit kütust, ühtki masinat, ei suutäit süüa...

Kaugel sõda õieti on?

Hommikul ilmunud ajaleht. Väga lähedal ei või sakslased veel olla.

Linna pool püsib vaikus. Toompea aknad läigivad öhtupäikeses. Kui silm õigesti seletab, lehvib Pika Hermann otsas meie lippe.

Võib olla, et ainult õnnetusjuhtum? Rahuajalgi süttivad teinekord kütusetsisternid.

Aga... kas ei põle ka raudteel midagi?

Miks tulemeri nii laiaks paisus?

Tulelöömalt silmi pöörates näen eesmäja pööningul naisi, kes raamidele pressides välja vaatavad.

Nigula-vana Sääse talus Pärnumaal võib-olla ootab mind juba.

Kuidas siit pääsen?

Kas ei peaks siiski Juuli maha jätma?

Luuk jääb lahti. Tallad libastavad, sõrmed kanavarvastena pulkade küljes konksus. Ometi jälle õhkub sääрте vastu kivipõranda jahedust!

Äkki Juuli suri ehmatusest?

Imelik, kahjutunde raasugi pole praegu; pigem kohutab, kes matab, kes korraldab.

«Minu majad ei põle?» muretseb Juuli, kui ta voodi ette tugitooli prantsatan.

«Ei,» pressin läbi hammaste.

Langetan laud, et ei näeks teda, et saaks mõtteid koondada.

Juuli ei sega mind esiotsa küsimustega. Kõrv tabab korrapärast hingamist.

Mingu kõik, kuidas läheb, kui ainult tema majad ei põle!

Kumb meist õieti on Adeele olukorras? Kas Juuli või mina?

«Ja Arnold ütles, et taskud... nagu vene... kiriku... kuplid... Ha-haa!» lausub Juuli poolkogeldes.

13

Ei, Juuli ei soninud.

Ta viibis täie teadvuse juures ja pani mind tööle.

Kleepisin aknaklaasidele valged paberiristid. Tõin keldrist üles kaks kolmeharulist vaskset küünlajalga ja nühkisin need halvatu nähes sidooliga puhtaks. Et juhtub surema, peab kõik valmis olema, ta peab saama väärikalt maetud.

Püüdsin vastu vaielda, kaduvikumõtteid hajutada — ei, ta tõrjus mu sõnadevalangu terve käe võimuka liigutusega ning andis järjest uusi korraldusi.

Vinnasin ovaalsele lauale ta päevinäinud õmblusmasina. Lõikasin lahti musta lameesiidi — paras aeg teda valvates surikleit valmis õmelda. Nihutasin lauakese käsimasinaga ripatsitega lühtri alla. Päästsin hoidenöörist valla pimenduskatte, mis kõrisedes aknalauani jooksis, ning nihutasin veinipunased külgekardinad koomale, et valgusekiir välja ei paistaks.

Õmblusmasina õdus võrin sumbus haigetoaks kohandatud saali vaipades, pehmes mööblis ning silmiõllitavate linnutopiste sulgrüüs.

Suigatanud Juuli ärkas mitmel korral selleks, et mulle õpetusi jagada. Mansettidel olgu tillukesed nõöbid ja läikivad öösid, rinna kohal tuleb siid krookida, et üllas drapeering hinnalise materjali ilu toonitaks.

Esimesi õmblusi nigela laevalguse paistel kokku vuristades ei tahtnud sõrmed hakatuses sõna kuulata. Läikiv riie püüdis nõelast eemale libiseda. Kibelesin soovist tõusta, kuhugi vaiksesse nurka pugeda, et end koguda, ja minna seejärel, elavate inimeste sihid silme ees, elu hüvid teed juhutama.

Kui töö tagant pead kergitasin, sõrmeotstesse mingi masinlik osavus ilmunud, vaatatas mulle ahju tumedalt, pinnalt vastu. lopergune hele laik — mu nägu.

Kella tiksudes hakkas surikleit ilmet võtma. Suurekasvulise inimese maani rüü rõhus üha enam mu põlvi. Kui käised said otsa aetud ning ma väljasirutatud kätega kleidi üles tõstsin, tundsin musta voogava siidi ees seistes silmi veekalkvel.

Mul hakkas enesest väljakannatamatult hale.

Jätsin töö sinnapaika ja läksin pimenduskatte juurde. Kraapisin sellesse küüneotsaga tillukese augu ja nägin kolme hommikuhämus kustuvat tähte.

Hääletutest sammudest ärganud Juuli juhatas nüüd, kus leian valget klaasbatisti, millest kleidile tuleb nurkadega krae õmmelda. Ülejäänule aga pits serva ajada — juuksed ju hõredaks jäänud, pea tahab valge salliga kaunistamist.

Ma vist karjusin ta peale, sest kui enesevalitsemise tagasi sain, seletas Juuli, et joogu suhkruvett; temagi ei ütleks sellest ära: süda hakkab nõnna peksma, kui näed, et oma õel pole sinu jaoks terakestki halastust.

Juuli imeb kannutilast suhkruvett, mina rullin pimenduskatet üles. Aovalgus tõuseb põrandalt ahjule, kuni võtab kindlalt koha sisse kergelt tinisevates lühtriripatsites.

Linnunääps istub akna taga oksal ja vaatab sisse. Juuli nägu jääb voodiotsa varju. Ta hallid käed lebavad valgel linakäänisel ning lese-sõrmus on kui kuivanud tünni vits kondises sõrmes.

Näitan Juulile ükshaaval kraed, ja kleiti, ja pitsäärisega pearätikut. Laugude langetamisega tähistab ta oma heakskiitu.

Õmblusmasin saab kumera kaane alla peidetud, laud taas vaiba roosipärja keskele lohistatud. Laskun loiuna tugitooli, mille polstrisse mu süda kokutades sekundeid lükib.

Võib-olla kamandavad sakslased juba linnasüdames ning voogavad kohe üle kallaste tõusnud roiskveena kõrvaltänavaisse?

Nurgas riulil, mida mööda mu väsinud silmade pilk libiseb, seisab merekarpide vahel piibli ees teatribinokkel.

Kuidas enne ei märganud?

Täna on pööninguredeli raudpulgad koledasti külmad. Kas sügis hiilis pärani aknast ja lahtijäetud luugist öösel sisse?

Must suits silmapiiril tuprub endistviisi taeva poole. Aga binokli-
okulaar näitab suurt punast lippu!

Toetan otsmiku ämblikuvõrgusele aknapiidale ja vaatan kaua, kaua punasest kangast riskülikut hommikupäikese vaskses valguses.

Tuvid kudrutavad eesmaja räästas, metsmesilane ümised kusagil pea kohal. Plekk-katuse servalt kukuvad tinisedes kastepiisad.

Istun aknalauale. Turi sirutub hommikujaheduse karastavast puudutusest. Pööningupõrandal on kuiv liiv jälgedesse varisenud, ainult väikesed lohud tähistavad mu astumist luugist aknani.

Hämaras kauges unkas märkan korruga hoolikalt vardale keritud kolmevärvilist lippu.

Aga kolme värvi all kasvanud majad said ammu juba natsionaliseerimiskadastrisse kantud!

Tagasi tuppä sisenedes pörkan Juuli ärevale pilgule. Alles minu naaldudes polstrile lödveneb ka tema ning jätab piidlemise.

«Uhke surikleit sul on, küünlajalad on läikima nühitud, aga täit pilti pole!»

Pööninguunkasse peidetud lipp nõuab kohe väikestki torget.

«Mis? Mis?»

«Su ümber peaksid seisma lapsed ja lapselapsed,» jätkan jäise hoolimatusega.

«Ei ma veel sure,» ütleb ta parastust varjamata.

«Ega mina sinu surma oota. Ela pealegi,» ütlen talle häbitundest heljana. «Mul lihtsalt aeg ära minna.»

Juuli pilgutab äraandlikult ripsmeid.

Ohkame üheaegselt.

Naaberkorteris püsib ikka vaikus.

Juuligi paistab sinnapoole kõrvu kikitavat.

«Eile rääkisid taskutest, mis nagu vene kiriku kuplid?»

Ega mind küll vastus põrmugi huvita. Millestki peab kõnelema, et haledameelse vaikuse rõngas, mis kaelasooni rõhus, saaks katki rebitud.

«See,» ruttab Juuli jutustama, õhinat summutab vaid kõne takistus. «Papa oskas ju kõiki töid teha, mis aga ette võttis. Ükskord õmbles Arnoldile pintsaku, rinnataskud peal. Aga niiviisi pold parajasti moodis. Arnold hakkas tõrkuma, et mina seda vene kiriku kuplitega kuube selga ei pane. Papa kurvastas, lootis ikka, et tema tööd hinnatakse...»

Noh, ja siis? tahaksin pahurana küsida.

«Tema ikka virutas tööd teha! Kui veel Niguliste uulitsa nurga peal jalgrataste laenutamise ja parandamise töökoda pidasime, astub papa ükskord tänavale ja imestab, et näe, kevad juba käes! Puud ammu hiirekõrvus, tema pold enne märganudki, et lumi läind... Siis polnud meil veel oma aeda, aina rauakolakad ja rauakolakad.»

«Sina muudkui rändasid Riia vahet, vedasid jalgratastele tagavarasi,» tean lisada.

«Jaa,» kinnitab Juuli väarikalt. Kergitab tekilt kätt ja vaatab kullast rõngast, nagu otsiks kinnitust, et see kõik tõesti oli.

Küll igatsen naaberkorterist uste paukumist ning samme kuulda!

«Ta vihtus tööd teha, nagu oleks tema elu igavene. Kellele seda tagantjärele vaja?»

«Teda mäletatakse töö läbi.»

Püüan meenutada Juuli mehe nägu, ent hajameelsuse vine ei lase tekkida mingil kujutlusel.

«Maja meid neelas,» tähendab Juuli ootamatult.

Kardan küsida, et mitte peletada ta avameelsust.

«Äri müüsimine, paremast seltskonnast võordusime, Riia-reisid lõppesid otsa. Papa ostis hobuse. Vedas ise iga nädal prügikasti tühjaks ja käis iga jumala päev paar tretti Stroomil liiva järel. Õu oli porimülgas, tema selle kuivaks täitis. Hobuse kurnas, ja enese ka. Õhtul tuli tuppa, higine tööori. Ja pold me vanad veel. Kui ta esimest korda prügikasti tühjendas, vaatasin kardina varjust, ise nutsin. Agulirottideks saime.»

Tragöödia!

«Sissetulekud ei taht kuidagi kasvada. Majal võlg peal, äri eest saadud raha kadus kah nagu hundikurku, siis ta rügas kõik tööd ise teha. Aga oskas nii peenelt püssirauda vasega joota nagu ei keegi teine. Tondi relvalaos sai vähe aega käia, tehti lahti, et majaperemees. Vaja neile tööd anda, kellel mingit tulukohta pole. Mu jumal! Tomateid ta jõudis ka veel kasvatada, kuidas ta nende peale kaelkookudega solki tassis, kuidas ennast hobusesõnnikuga määris! Maja ta neelas.»

Aiarohelusse imbunud päikesevalgus kiirgub rohekana tuppa. Päev

on täies jous, Umbrus on endistviisi mahajäetult vaikne, aga võib-olla pole keegi enne siin toas välismaailma helisid nii ahnelt püüdnud?

«Sa ei kuula mind.»

«Eks pagaritöötuba andis head üüriraha,» püüan lõhkuda Juuli poolt maalitud viletsusepilti, «korterite eest kasseerisid iga kuu kena summa.»

«Ah, selle pagariroomiga läks rumalasti. Vaata, linnavalitsus keelas ära toiduettevõtete pidamise keldris. Meie ähmis, et nüüd see raha kaotsis, löhu leivaahi asja ees, teist taga maha! Siis hakkasime maja vundamenti tänava poolt lahti kaevama, et oleme linnavalitsusest kavalamad! Ämbrid kätte ja liiva vinnama. Pihad venitasime ära, papa ja mina, poisid kah. Tassisime nii palju minema, et ehita tänavalt või trepp jalgvärvavasse, ning hobusetee läks ülespoole kaldu kui tallilakka. Aga linnavalitsuse maamõõtjad tulid kohale, plaanid peos, ja naersid meid välja.»

«Vedasite liiva tagasi?»

«Ja vedasime liiva tagasi. Teised peremehed näitasid näpuga, majarahvas itsitas pihku. Terve ilusa suve rassisime liivaga maha. Poisid läksid töösundusest vaenulikuks. Öhtuti lürpisime koluvere suppi, kõik kole sünged. Ometi juhtus soe suvi.»

«Ja pagariroomist sai värkstuba?»

«Oled sa meie maja kõnniteed vaadand? Ei ole? Näe, kuidas inimesed tähele panna ei oska! Muidugi paeplaatidest nagu teistelgi, seda küll, seda küll. Aga äärekivideks ränimürakad. Serv sai igavene. Teistel mõned killud laotud, aga meie papa võttis pärast liivalugu ääre käsile ja vedas hobusega rannast suured kivid kohale. Aga hobuseteed oled vaadand, mis värvavast hoovi tuleb? Need kivid vedas ka tema. Tegi ikka niiviisi tööd, et sada aastat püsiks.»

«Juuli, ma pean ennast minekule sättima.»

«Nagu oleks talle igavene elu määratud,» korrutab Juuli.

«Juuli, ma ei saa enam oodata.»

Ta ei vasta.

«Nii see elu läks. Oleme ära tassind ja jälle tagasi toond. Oleme maja ehitand, mis käest võeti. Aia rajas, nüüd songiti segamini. Teine maja sai püsti aetud, kah käest kadund. Nüüd sure paigatud lina peal, midagi ei jää sinust järele.»

«Kui niimoodi arutada, siis tuleb sündides surmaks valmistuma hakata.»

«Mihuke see õnn välja näeb, pole mina aru saand. Oli mul mees... teisigi... tuli ette. Pojad sünnitasin, kodu rajatud. Viina joodud, ja lõbutsetud kah. Vaene old ja rahakana eland. Ainult et — mihuke see õnn peaks olema? Nooruselust saab vanadusega sendipealt kinni makstud, midagi ei jää peale rumala mälestuse, kuidas liiva ämbriga ära kandsid ja samasse tagasi töid.»

«Mul on...» kordan masinlikult, enam ei tohi ma jääda.

«Eks sinagi oled oma liiva ära vedand ja jälle tagasi toond. Noh, ajasid punased oma võimu ja õigust taga, vangis istusid, mulda läksid, nälgas olid ja kannatasid. Saite kätte, mis tahtsite, kui kauaks?»

«Ei, Juuli, iga elu pole liivalugu.»

«Paleused, paleused. Köik surevad ühteviisi. Ka need, kes aatelised old, ja need, kes kõhtu orjand. Ainult et ühed elasid enda mõnuks, teised — ei tea nad isegi, mille või kelle jaoks. Ega ikka parata pole, eesti rahvas on saksa alla määratud. Tulevad tagasi ja vahepeal katkend ajalugu läheb omasoodu edasi.»

Eluväsimumest lössivajunud Juuli künism salvab ja määrib. Et kui juba kaduma peab, siis mitte tasamahti, vähemalt laostada teistegi eluvaimu.

Ons sellepärast vanad inimesed enamasti nii jonnakad ja isemeelsed, et tahavad järglastegi elu hapuks teha? Et miks ainult mina pean pettunud ja otsas olema!

«Liiga väikesena oled elanud, sellepärast sa, Juuli, niiviisi räägidki,» ütlen talle vaikselt, minekukihku veel kord alla surudes.

«Et mina, ja veike inime?» küsib hämmeldunud Juuli ning hakkab hingeldama. «Kus ikka olin... üle aguli! Mõõtu võeti minu järgi!»

«Olgu, olgu,» rahustan teda. Ta ajutine erksus taandus juurdunud arusaamade sissetambitud rajale, pole mõtet vaielda, kui üksteisest mööda räägitakse.

Seletada temasugusele, et ajaloo on aasta, ja kümme, isegi kakskümmend tilluke täpe, et pöördelised sündmused ei tõmba veel selgeid piire ajastute vahele, et ei saa triibuliste tulpade riviga lahetada järgalt ühte teisest, et praegune taandumine võrdub vaid jõuküllase vedru kokkulitsumisega, mis vallandudes sööstab kes teab mis kõrgustesse! Tähtis on ühiskonna vedru karastusaste. Pole ilmaasjata vangis istunud, näguripäevi nähtud, pole Jeruusalemma männikutesse maetud inimesed tarbetult hukkunud, ehkki iga üksiku isiku seisukohalt võttes see võib-olla tõesti mõttetu oli.

Ajaloo keerdkäikudes juhtub, et sündmuste kaasaegsetel on tõesti raske määratleda, mis tehti õigesti, mis valesti. Aga mingid suured tõed kehtivad. Kas mahuvad nende alla Antoni surm ning Vassili hukkimine, või leitakse neile kunagi hoopis täpsem seletus, kes teab.

«Nüüd lähen,» ütlen tõustes.

Ei või jääda väsinud inimese kiiluvette, kui oled selle vedru osa, mis praegu kokku litsudes löögiks valmistub.

«Jätan Arnoldi uksele kirja ja palun, ehk kojanaine talitab sind.»

«Anna!» karjatab Juuli. «Anna!» anub ta.

Ära hooli, et ta on sinu öde! Ta reetis sind omal ajal, mine! Ta kuulub klassivaenlaste kilda, jäta ta! Ära haletse, ära jää, kui on vaja seista elusate inimeste huvide eest! Ära viivita! Miks seisatasid? Ka sina elad üksainus kord, aga võib-olla öösel, võib-olla on juba öhtul liiga hilja! Julgesti, vennad, nüüd...

Mu põsed on pihkude all palavad.

Juuli vappub voodis.

Otsaseinal ripub naiivselt romantiline pilt lootsikust loojanguõlisel merel. Tahaksin vintpüssist idüllilise sõudja pihta tulistada.

Haledasüdamelised naisterahvad ärgu trügigu kaasa lööma! Ärgu tükki, kui pole otsustavust jalga lävepakule tõsta.

«Eks mine! Vaata, et sa ise koerana maanteekraavis surema ei pea. Ja kedagi pole juures, ja keegi ei taha sind kuulata!»

See kõlab otsekui endise noore Juuli suust, kes katkuks mu juukseid, tõukaks rusikaga, kui suudaks ainult nõtra keha voodilt kergitada.

Tugitooli polster kääksatab, toas jääb vaikselt.

Ehk oleme Juuliga viimset korda koos? Lahkuda etteheidete ning needuste saatel? Pärast oleks talumatult raske meenutada.

Ulatan talle teekannu suhkruveega. Juues piilub ta mind silmanurgast. Silmaterad on ahenenud nõõpnõelapeadeks ning kollast värvi Juuli vikerkestades näha on haruldane juhus. Inimese organismis pei-

tuvad üllatavad jõuvarud, neid tuleb ainult äratada. Kas nii... või teisisi. Hakkan isegi uskuma, et Juuli kunagi voodist tõuseb, läheb kepile toetudes, et mõne haakristimehega sõnake saksa keeles juttu puhuda. Käib toast tuppa, teatab elanikele üürihinnad riigimarkades, meie korteri annab uuesti välja, plangule tõmbab okastraadi peale ja laseb tasaseks teha kõik üürnike penrad.

Taibates kujutluse tõenäosust, sa istud veel?

Tugitooli käepideme kaare nikerduselt hõõrusin vist mina oma higise peoga värvi maha.

Ah, tulevad paremad ajad, kõik saab korda seatud. Ordnung!

Hambutu iroonia!

«Anna,» lausub Juuli hädiselt.

«Ja-ah?»

«Ma pean sinult ühe asja andeks paluma.»

«... ja andeks anname oma võlglastele... Pole vaja, Juuli.»

«Ei. Ei, ega sa aima.»

«Noh?»

Las räägib, tukun silmapilgu.

«Sina pole teda ilmiski näinud. Ta sündis sinust neli aastat varem ja suri kolmeselt. Mina teda hällitasin, mina tema lappe pesin. Nahk oli tal nagu võipaber, krussis mustad juuksed, veresooned nagu sinine pits koledasti nähtaval. Ei saand temast elulooma. Ilmatu kurbade silmadega oli. Niisugune arukas pilk. Vist kinkis elu rutuliselt tallegi noorpõlve, keskea ja vanaduse. Ei rääkind ta suuremat enne surma, sõrmitses põllu ääres rukkipäid, nagu kogend vanamees, kes lõikust määrab. Viisime väikese kirstu käte peal metsa sisse surnuaiale, isa tõi kaenla all valge puuristi ja veeretask selle ette peatsisse heledatäpiliselt ränikivi. Ema nuttis ja korrutas, et oh, Jaanike-jaanilill.

Ma seisin kerge südamega kõrval. Mõtlesin, et mis nad halavad, said murest lahti, ei niisugune õrn poisike moonakamaja nurka sobinudki. Ema aga muudkui: Jaanike-jaanilill...»

Korruga tuleb mulle selgesti silme ette pühapäevarahust läbiimbenenud hommikutund. Kärü mõisa poolt kõmas kirikukellade kutse. Emal pikk valge põll ees, mina tema käekõrval vänderdamas Kärü aasade avaruste poole. Ema jättis mind üksipäini ukerdama, kapsis lilletuti juurest teise manu, kuni sõrmi kamarasse surudes kogus peotäie õitsvaid nurmenukke ja jaanililli. Pärast võttis mind vasakule käsivarrele istuma, minu jalg tema põlletaskus, paremas peos mullaste juurtega aasalilled. Läksime metsa sisse kalmistule. Sestpeale kasvasid väikevenna kalmul lilled jaanikannid ja kollased nurmenukud. Kiri ja aastaarvud tuhmusid, valge värv koordus risti pealt maha, klaasivabriku omadest keegi õieti ei mäletanudki, kes rohtunud künka alla maetud sai, aga igal suvehakul õitsesid ühegi mõrata ränikivi ees lilled ja kollased õied.

Mida see Juuli minult andeks paluda tahtis?

«Vaata, olin paras plika juba ja enne magamajäämist, kui prussakad julgesti sahistasid või kui lambiklaasi sattunud kärbes pinises, ehitasin mina õhulosse. Käisin Graupneri Adeele moodi vainul, pärg peas, laigulised linnukoerad kahel pool kõrval. Siis tuli metsast välja noor kütt ja tema must hobune tõusis hirnatahes tagumistele jalgadele...»

Juuli teeb naerutaolisi hääletsusi; ma ei taha silmi avada, et ta püskil lõuga ja kahvatut nägu näha.

«Mõnikord kuulsin voodi kääksumist sealt, kus isa-ema magasid.

Kõik see õhulosside krempel kadus kus kurat. Hommikuti ütlesin vihase Mihklile, et jälle nad teevad mulle lapsi kaela. Mihkel lõi käega, liipas kenkadi-kenkadi eemale, mina aga pidasin hirmuga ema kõhtu silmas...» Juuli peab vahet, et väga aeglaselt öelda: «Eks ma vist sinu eostamise puhul ütlesin ka niiviisi, Anna.»

«Pole midagi, pole midagi,» ühman.

Tuleb meelde Juuli, tugev, sirge, kummardumas ukseavas, kus ta lävepakul tuisust tulles jalgadelt lund maha trambib. Karevillase suurräti pilus punased põseprundid ja tihedas härmas kulmud, mis ikka nagu laiali lennata tahtsid. Pilgeni ämbrid jäise veega kaelkookude otsas, kui osavasti ta need pingile paigutas, piiskagi pillamata!

Kes kolistas? On see mälestuste-Juuli mälestuste-koputus, kui ta kord kevadööl aovalgeni jäi ja tusane ema õhtul luuavarre uksekäepideme sangast läbi torkas, et riivatu plika kuulmatult majja hiilida ei saaks.

«Mine vaata,» palub Juuli.

Ukse taga, kui silmi uskuda, seisab Mirjam.

«Armas laps!»

Mirjam naeratab veidi üleolevalt minu õnnist kergendust märgates.

«Ema ütles, et sõja ajal peab perekond koos olema,» kuulutab ta.

«Kuidas mamma elab?»

«Mamma on raskesti haige.» Mu hääles väreleb sobimatu rõõmunoot.

Mirjam lükkab mind kõrvale ja tormab sisse.

Sulen aegamööda ukse, ega leia korraga mõtetele pidet. Mis kaasa võtta? Millal minna? Kas kohe, või oodata ööd? Miks ma kõike täpselt ette ei kavatsenud, aega ju oli!

Tuppa tulles näen Mirjamit minu kohal tugitoolis istumas.

«Ma arvan, mamma,» räägib ta täiskasvanuliku kindlusega, «ma arvan, et ronin paju otsa ja löikan kaks kõva toigast. Ema paneb nendele puldani vahele, sedasi saame päris vahva kanderaami. Kuidas me sind muidu pommitamise puhul keldrisse toimetame? Sa ju räägid, et sul üks külg on kange ja ise kõndida ei saa.

Nojah, pole aega raisata, ega keegi tea, kunas jälle kärts ja põmm loopima hakkavad. Seal Nõmmel tuli üks plii-uu-dii aiasoppi, kus kündis maad üles! Peremees arvas, et teeb lehtrisse kartulikeldri!»

Mirjam naerab, laksatab pihkudega käepidemete pihta ning vedrutab end püsti. Päevitanud sääred seabivad minust mööda, juba kuulen ta jooksumme trepil.

Läheb vist keldrisse sae järele.

«On... ikka... plika...» rõõmustab Juuli. Kisub suunurka naeratuses ülespoole ja pisarad sahisevad patja kahel pool pead.

Surun kordamööda Juuli tervet ja haiget kätt, noogutan talle pikalt. Viivitan, käsi õhus, jätan siiski juuksed silitamata ja lähen, suutmata tagasi vaadata.

Õuel pole ühtki inimhinge. Tõusen kägiseva puutrepi raudkantidega astmeid pidi ülespoole, peopesa siledaks ihutud käsipuul. Pööningult kostab tampimist, hüüatusi ja kõnekõminat.

Korteriukse avanedes lööb vastu läppunud õhk. Paiskan aknad valla ja seisan tegutsemisihale virgudes tõmbetuules.

Pooliku ämbri leigunud vette on uppunud paar kärbest. Jätan enda järel ukse pärani ja lähen kojakraani juurde. Ootan, kuni torustikus soojenenud vesi korisedes kaob, ja saan ämbritäie jääkülma vett, nagu oleksin allikal käinud.

End köögis alasti võtnud, astun jalgupidi silmaveekaussi ja pesen kogu keha, vett hoolimatult põrandariieteale ladistades.

See tuhm seelik ja õlgadest pleekinud jakk ning nõõpaukudest narmendav triibuline sitspluus, jah, need sobivad. Juuli kord andis valge pearäti, servad mustasäbrulises trükikirjas — käes — suurepärane!

Jalatsid?

Kingad kaasa, aga heegeldatud sussid pikaks teeks kõige õigemad jalavarjud. Villased sokid, jalg ei higista ega hõõrdu.

Kõik?

Veel peita tõlke poolik käsikiri. Kompan ükshaaval nimetissõrmega Lenini «Materialismi ja empiriokrititsimi» kaanekalinguri sisse pressitud tähti ja panen raamatu käsikirjalehtede juurde kaante vahele. Ahaa, järjelipik on alles, kustunud pole ka pliatsilinnuke selle kärke lõpus, kus pooleli jäi. Mitte päris pooleli siiski, ümber panemata on vaevalt tosin lehekülge.

Ka pildialbum, kuidas see kisub lehitsema! Ei tohi aega viita! Tõmban köögilaualt ropsuga vakstu; klaas, milles lusikas püsti oli, kukub põrandale. Las vedeleb. Lauaplaat on mõeldamatult laiguline. Viskan sellele käterätiku peale ning poetan jakitaskusse niiske sinisekirju seebitüki.

Keldris kapsatünni all loksus üks paetükk.

Sobib. Need peotäied kuiva liiva, et vakstu sisse keeratud pambule ruumi teha, need peotäied on imelihtne teiste põrandaplaatide vuukidesse ära poetada.

Võtme jätan tabalukku. Las tassivad puuhalud laiali ja nuusutavad tühja kapsatünni. Kristjani tööriistade kast? Ah, mis tähtsust on sellel poolroostes kolul?

Rüüstatud kuuri vastu kaob kiiresti huvi.

Veel kord tuleb Juuli juurde sisse astuda, et roosidega laastukorv võtta. Millal viimati sõin? Kodus pole kannikatki leiba, et kaasa võtta. Ei topi ju korvi kruubi- või mannatuutut. Milleks?

Lõpuks on igal pool inimesi, kes tükki leiba ei keela. Sada kakskümmend rubla krabiseb rinnataskus, ehk keegi veel peab Vene rahast lugu.

Ukse avanud Mirjam lipsab kiiresti haigetuppa tagasi.

Sahvrist korvi kätte upitanud, lähen toast läbi. Nad istuvad kõik. Arnoldi naine ja mõlemad tütreid, Juuli voodi ees. Sügav rahu kiirgab haige näolt vastu, käed puhkavad tekilina käänel. Minu kannatamatut tammumist nähes palub Juuli mind viivuks seistada.

«Anna, mul jäi sulle üks asi ütlemata. Ma... kahetsen, et oma isama kohta nii rumalasti Mihklile ütlesin. Perekonnas peab palju inimesi olema. Ju siis sinagi pidid sündima.»

Lapsed ja Arnoldi naine pöörasid pilgud minule. Seisan nende ees väga üksikuna, roosilise laastukorvi sang pleekinud käisel. Heegeldatud sussides olen kuidagi maadligi, õlgadel lasub peale teadmatus raskuse ka kahtlus oma jõus ning vastupidavuses.

Olen väga üksik nende ees.

Plahvatuselaine raputab maja. Juuli oiatab, Arnoldi naine surub käsi kõrvadele. Ma näen, et ta kardab koledasti jääda aknaklaaside kaitsetu kirme taha kahe lapse ja liikumatu voodihaigega.

«Olge tublid,» oskan neile öelda.

Mirjam jookseb mu juurde, haarab käest, tuleb koos koridori ja osistab:

«Paneme korraks pööningule!»

Ruttan temaga ühes, kaks astet korraga, treppidest üles. Käevangus kõlkuv laastukorv kriibib kantidega lubjavärvist seinu. Pööningutrepi raudvarbadele astudes jätan kandami kojapõrandale ootama.

Mirjam vinnab end juba luugist läbi. Kirun lohvakat eideseelikut, mis takerdub ja mind kohmakaks teeb. Mirjam sirutab abivalmilt kätt, aga jätan pakutud peenikestest sõrmedest haaramata.

Suitsumustal silmapiiril, mis heleda taeva all nagu tühemik või pildist väljalõigatud koht, ei seleta silm suuremaid muudatusi. Mirjam on pea aknapilust välja torganud ning ta kukal muljub mu rinda.

On see miraaž? Miks Puuvillavabrik kerkis suitsupiirist kõrgemale?

Enne kui plahvatuselõõnaku meieni jõuab ning maja kiigutab, taipasin Mirjami koos endaga liivapõrandale pikali tõmmata.

Vanad pajud ja kõrge kask, võib-olla ka õunapuud aias kohisevad nagu äikese-eelses tormipöörises. Midagi kopsatab plekk-katusele, vee-reb räästasse ja potsab õuele. Korstnad undavad, õhuline kõrvetus libiseb sääremarjalt käeseljale. Mirjam hingab kuumniiskelt mulle põue.

Pikkamööda jääb vaikseks. Veel võib-olla puude lehed ühetooniliselt, nagu timmitaks pillikeeltele õiget kõla.

Ajame ennast Mirjamiga püsti. Tahtmata teineteisele otsa vaadata, astume akna juurde.

Seal, kus enne suitsumüürist läbi ulatusid Puuvillavabriku peahoone katus ja katlamaja korsten, seisab tolmusammas.

Tähendab, üks käeliigutus...

Mis siin veel loota oligi...

Tuleme Mirjamiga teineteist toetades pööningult alla.

Trepikoja lubjaga siiruviiuriliseks võõratud seinu on vahepeal laest mademeni pragu siginenud. Mirjam seisatab, et uuristada küünega selle servi.

Laskume jälle allapoole ja plaksime väljakannatamatus, kuulmehäkkude rõhuvus vaikuses taldu. Paraadukse juures tõkestab Mirjam mul tee.

«Ema ütles, et perekond peab sõja ajal koos olema,» sõnab ta mitte kuigi veendunult.

Mirjam ootab vastust, teda piinab midagi, ta tahab siinsamas selgust, aga mul kurk kuiv ja sobivad sõnad ei kerki kuidagi keelele.

«Või sa ei kuulu meie perekonda?» nõuab ta.

«Aeg näitab, kes kuulub minu perekonda,» kohman viimaks.

Puudutan läbi sitskleidi Mirjami kuumlevat õlanukki ja avan ukse.

Mõnda aega kuulen ta kerget sammet enda kannul. Ma ei vaata tagasi, ka tema ei peata mind.

Imestuseks näen tänavatel küllaltki palju liikumist. Aga need nagu polekski inimesed, vaid hoopis mingid isevärki olendid kratijuttudest. Päraniilmne proua, turjal tohutu kandam, põrkab minu vastu. Ta siidkleidi kaenlaalused on õmblustest lõhki rebenenud, sealt pressivad mustad krussid karvad välja, nagu oleks tal häbedusekohti rohkem kui üks. Koti kohal, mida ta seljas kannab, kerib ennast ülespoole valge vine.

«Põleb ju!» hüüan ning sakutan vaba käega ta kaelust.

Ropsuga kukub raske kott sillutisekividele. Kotisuud hoidnud pael lartsatab lahti. Naine soproab küünarnukkideni kuumadesse leibadesse

kadudes, kuni leiab selle, mis servast söestunud. Sirutan käe välja, saan suitseva leiva endale. Aitan koorma naisele uuesti selga upitada, minu laastukorvis on aga sütest puhastatud lõhnav leivakannikas. Ei saa vastu panna, murrin leivatükikesi, mida mõnu tundes mälun.

Nurga peal veeretavad kriimuliste jalgadega poisikesed kõnniteel vihmaveetoru juppe. Jah, ainult veelehter ripub räästanurgas, muu kas maha kistud või plahvatuspõrutusest alla kukkunud. Üks mees pruunis kandadeni mantlis, kaabulodu silmadel, laiguline seljakotipaun käeotsas, hiilib kartlikult ringi vaadates. Kas mobiliseeritu, kes jalga laskis?

Eit ja vanamees lükkavad enda ees rootsipunast vedrudega turukäru, aga selle peal pole hoopiski mitte kapsapead ega porgandikimbud, vaid riidekangad. Nad astuvad hoogsalt ühte jalga, lükkamisest pingul käed sirgelt ees nagu kuutõbistel, silmad kilamas, ning kõnelevad teineteisega valjul häälel.

«Aino ei saa meetritki!»

«Elmar tuleb noosist eemal hoida!»

«Nüüd paneme kuurile kaks lukku ette ja lähme kohe tagasi!»

«Erna vedas koti suhkrut voodi alla!»

Üks värvitud suuga plika tuleb torsaka lapsena ulgudes keset tänavat ja hõõrub rusikatega silmi.

Rutem linnast välja, rutem, rutem!

Igatsen kesklinna sõjasalkade juurde, aga pean minema mööda kõrvalisi tänavaid.

Kiirustan niigi nobedaid jalgu. Viskan korvi ühelt käsivarrelt teisele ja surun tagasi magamata öö väsimuse, mis miskipärast kusagil ristluude piirkonnas painab.

Korterite paberiristides aknad on enamasti suletud, tekid ette riputatud või kardinal kokku tõmmatud, ent pööninguavadest vilksatavad näod. Nagu oleksid inimesed sellepärast kõrgele katuse alla roninud, et hoida jalgu puhtaina kohe tänavaid üleujutavast saastast.

Eespool paistab umbne pargirohelus.

Ikka olgu hekid lopsakad ja pügamata!

Veel üle minna, ja...

Galopeeriv hobune koliseva vankri ees keerab põiktänavast välja. Kõrgele viskuvate kapjade eest hoidumiseks teen mitu jooksusammu. Kaks naist istuvad koorma otsas, kummalgi ohjajaru peos, ning aina annavad loomale säru. Koormaservast libiseb välja alumiiniumist kohvikann, mis asfaldile põrgates mõlgid külgedesse saab ning veeremisvõime kaotanult toppab.

Päevavalgusele vaatamata on võimuvahetust ootav linn lummuslik. Ei korrapärast liiklust, ei trammide kolisemist, ei ühtki majast majja liikuvat postiljoni. Keegi ei pühi tänavat. Ei jalutata lastega. Ainult mingid koledad olendid, kas pöörastena kraami vedamas, varjamatult ahastamas või tagaaetava loomana hiilimas.

Männitukas kahisevad okkad nii kuivadena taldade all, et ma sugugi ei imestaks, kui need mu selja taga põlema lahvataksid.

Jälle majad, vaikivad majad. Koeradki vist keldritesse ketti pandud, suukorvid peas. Kuulutustetulbal kutsub «Victoria» kino «Suurt kodanikku» vaatama. Keegi on afiši alumise osa ära käristanud, säästes sissetungijate pilkude eest näitlejate nimesid.

Õieti on vist kergemeelne käia mööda kõnniteed, järgmisel minutil võivad minust mööda kesklinna poole kihutada...

Ei, kõik teesooned pole veel lahti nende ees. Aimatav lahingukära kandub kusagilt kõrvu. Kas läänest või lõunast — seda on võimatu kindlaks teha.

Väga kõrgel jõurab üksik lennuk. Aga sireenid ei hüüa. Taevalaotusest maa peale ekslev heli nagu kompaks ettevaatlike puudutustega selgekontuurilist linna. Pärnakroonidest võlvitud tühjad ja kitsad tänavad on läbivaadatavad kui pikalikukkunud korstnad.

Ei, siiski! Karkudega mees liigub mulle vastu. Kas ta näib argipäevaselt rahulikuna vaid sellepärast, et ta joosta ei saa?

«Mis sa hulgud, poe varju,» ütleb mees minu kohal peatudes.

«Mul jäi tütar Raplasse, hakkab maha saama, kuidas seal ilma minuta,» vastan mehele.

«Eks pand käsi ette,» irvitab mees süngelt.

Tahan temast mööda põigata, kuid ta haarab mind käsivarrest ja pigistab valusasti. Niimoodi tehakse teisele haiget, kui endal on väljakannatamatult halb. Ta hoiab mind ikka kinni, viibutan korvi taha, et hoogu võtta ja äidata, kuid korraga näen ta näol iseenda kentsaka käitumise nautlemist. Tõbise hingusega linn kummaliste kujudega tänavail on sellegi inimese nähtavasti kõveraks koolutanud.

«Ära karda,» irvitab ta uuesti, paljastades hõreda rea tubakakollaseid hambaid, «ma polegi inimene, ma olen sümbol!»

Arvates, et sünnitusabiks Raplasse tõttav maanaine ei saa niikuinii tema võõrapärasest sõnast aru, kehitab mees karku kaenla all ja läheb linna poole, ilmatu aeglaselt kargukandadele siledamat toetuspinna otsides.

Õpi jälle niimoodi käima, et tagasi ei vaata, kordan endale mõttes, kuigi tahaks seisatada ja eidelikult rätinurga varjust karkudega mehele järele piiluda.

Õpi... kordan enesele, unusta, sisendan enesele, unusta eilne ja üleilne, kõik eelnenud päevad. Laastukorv pole rekvisiit, vaid su igapäevane harjunud kandam, ning loomulikult ei tea sa, mida tähendab «sümbol».

Sa lähed järjest kaugemale ja kaugemale nendest, keda veel eile võisid seltsimeesteks nimetada. Sul pole iial olnud käremeelset meest, kes Kristjaniks ristitud. Sa lähed järjest kaugemale ja kaugemale, iga sammuga muutu üha alandlikumaks, ning kui eales oled millegi kallal juurelnud, siis siitpeale sobib ainult kaasa noogutada. Ainuke mure, mis sind piinata võiks — kas lehmakont sai ikka hommikul lüpstud! Kes neid naabrinaisi teab, sõõrutab ehk naasama moepärast, ei või iial teada, ei või iial teada, kas ehk inisev Punik sind oodates maantee poole ei vaata...

Silmadki vist juba tühjalt helesinised?

Magamata öö rauast tükk seal ristluudes kisub kenasti kooku — palju sul rohides mahti tõusta oli, et selga sirgeks sirutada. Porgandeid harvendasid, kapsausse korjasid ja seale raiusid rauaga peedipealseid peeneks...

Aa-ah...

Võib-olla kõndisin pärast selle nägemist viis, võib-olla kümme kilomeetrit. Selle nägemisele eelnenud soov näida kartliku eidekesena, kes millegi üle ei juurdle, langes mulle bumerangina lagipähe. Ma tõesti kaotasin mõtlemisvõime. Alles nüüd, tankitõrjekraavi rinnatisest ülerügamisel, hakkab minus viha surisedes väljapääsu otsima. Kätte-

maksuhimust sügeleb nahk käsivartel. Oleks rammu, oleks võimu — hävitaksin, laastaksin, teeksin maatasa!

Seal, kus linnaserva viimased majad seljataha jäid, kus algas kanarbikuline raba männijässidega, nägin laipa.

Nägin laipa?

Punasesest krepp-paberist lastelipuke, peast varisenud ohvitserimüts lillade öiesilmade vahel, käed laiali, käisel politruki punane viisnurk, kaelus katki kärjstatud.

Punane krepp-paberist lastelipuke... Ei, sõnad vist ei kannata, et seda kuidagi täpselt ja loogiliselt ütelda.

Kulmudesse kogunenud higi jookseb näpuotste alt sarnadele.

Allpool võöd kõik riided lahti kistud, jalge vahel punane pilpavarrega lastelipuke.

Ei, mitte sakslased.

Kas äkki karkudega mees, kes sealtpoolt tuli?

Maa mu jalge all on segi pööratud. Sel suvel ei kasva siin enam midagi. Kuid järgmisel aastal võtab jooksukraavide vallidel ning tankitörjesüvendites umbrohi võimust ja mättasse ununenud labidas kukub tuuleiilist pikali, hakkab vaikselt roostetama, kuni pikkamööda muutub tarbetuks ja nüriks.

Kas olen minagi kuidagi nüri juba, et aina tõttan ja tõttan, sean jalga jala ette, sussitald katkenud, kaitsetu päkk kiiresti korbatanud ning tundetuks muutunud!

Ainult: Sääse talus Nigula-vana. Nigula-vana Sääse talus.

Lipu võtsin ära ja viskasin eemale. Pole mul sireenivaljusega häält, karjet poleks keegi kuulnud. Kanarbikuoksa murdsin ja asetasin rinnale. Käed tõstsin koemale, riided nõõpisin kinni. Silmalaud vajutasin alla, mütsiga katsin näo.

Seisin, käed ristas — kas uude ossa sisse elades? Nii võimetu ning vaimselt rüvetatud, olin nõus ükskõik kust tuge otsima, ükskõik kuidas mõrva rõvedale irvele vastu seisma.

Polnud labidat, et hauda kaevata.

Nigula-vana Sääse talus.

Seda vist palvena sosistasingi, kui kättemaksu tuleasemel seisin. Tulistvalu, tulistjalu, tuliste taldadega ikka kaugemale, ikka kaugemale. Madalam kui rohi, vaiksem kui vesi...

Oh ei!

Tõtta, eideke!

See teine Anna, see üdini punane ja kättemaksuhimuline, see jäävate veendumustega Anna loodab sinu tühjade helesiniste silmade läbi varitseda kõige paremat juhust, kõige magusamat momenti, tegutseda, tegutseda! See Anna on jälle paindlik ja osav, ta liigub kergelt ja väsimatult ühest kohast teise, kus teda tarvis, kuhu ainult vaja, nagu kunagi, plikana Antoni kõrval. Ka Kristjan seisab tema taga päikese-lõõsas, kaugeneva laeva ahtris, ja lehvitab naiivselt taskurätiga.

Selliseid aastatega siginenud irooniakorbast vabu hetki ei unustata kunagi.

Kummardun põllusiilu servas, võtan kamaluga kiviklibulist tuhkjat Eestimaa mulda. Taas astun kärsituna nõgusaks tambitud rajal, mis maantee läheduses loogeldes mind Pärnumaa metsadele samm-sammult lähemale kannab.

Küünla andis Müüri-Mihkel küll ilmaasjata.

Pea magama, pea kohe uinuma, et koidikul teed jätkata. Ega Mihkel üleliia toimetanudki, taipas mu peenikeseks tõmbunud ninaotsa järgi sedamaid, et eelistan vaikselt ja väikselt, ei mingeid võõraid pilke. Sain kartulikeldrisse kaasa kaks vana kasukat, ja kaskede all kõrges rohus vedelnud ukserisu vedis ta ka siia, et muldpõrandale ei maksa ikka heita.

Augustiõhtud on pimedad, keegi ei saanud märgata.

Ei märganud keegi, ei näinud, ei vaadanud keegi pealt — ilusate sõnadega unelaul!

Head vanad kasukad! Higist, mullast, sõnnikust, heintest ja sahvri-nurga niiskusest vängelõhnalised, või on ehk kunagi kepsutanud tuttsabad selles pulstunud põues oma hõngu maailma talletanud.

Pimedas on haistmismeele koeralikult terav, ei tarvitse käega kombata — paremal mädaneb korviosa kartuleid.

Päkad pakitsevad, sõrmeotsad surisevad, näolt vajub kasukasse paevaste teede tolmu.

Las laulavad ritsikad keldriuste taga, las laulavad . . .

Needus, kukal on kui õhus ja mõttejupid ei lase tal vajuda.

Väsimus välja sirutada, tuikamine tuimaks tukkuda. Õhtuks pea jõudma, õhtuks peab mu tald Säase Nigula lävepakku puudutama.

Nagu teravate pliatsitega puurib. Ometi jäid need lauale.

Ruudi pärast?

Sugulased siin, sugulased seal! Jõuan mina igäühe pärast muretseda.

See apoplektiline nägu linasest riidest soni all . . .

Tšellod mängivad vinguvat viisi.

Rohelised on nad pillide taga, poognad käes. «Mu isamaa, mu õnn ja rõõm . . . Mu ii-isamaa, mu onn ja loom . . . Ii-isamaa, ii-saama.» Linapeotäied linaleoaugust linalõugutisse. Valge vammus Vatikerile. Vanad haiged mehed armastavad linasest riidest sonimütse. Vanad mehed, kahjutud haiged mehed. «Ii-isamaa ii-lu hoi-el-des, vaenlase kaenlasse vajudes . . .» Linaste sonidega vanamehed kannavad uhkuse pärast püsse õlal. Tahavad ka veel mehed olla. Padrunid ammu otsas, püssirohtu talvel ahju taga sõid, kõht terveks sai. Rohelised tšelloasaagijad! Kargate, kargate, miks teist jälgi ei jää? Üks käeliigutus, lakkas muusika. Vabrik pörkas õhku, ahmis uut vundamenti, uut vundamenti. Telgedele tuleb betoon alla valada. Mahajäetud tankitörjekraavi vallil punane lastelipuke pilpa küljes. Ju siis sina pidid ka ilmale tulema! Jälle teevad mulle lapsi kaela! Nad seisavad pidulikult pildi ees, pilpad kui nõelad käes püsti, ja õpivad patriotismi. Käre-maru rahvuslus isamaalise küüni katuse all. Kanged kaigastega mehed mängisid — mina kivikuningas, sina leivalabidas! Lagipead läksid musta all tulleks. Sonid silmadele. Kalgid linased sonid. Jahtuvad, jahtuvad, rohelised tšelloasaagijad, pange ometi pillid kotti.

Kas hommik on käes?

Miski hoiab mind kasuka küljes kinni, ei saa kuidagi lahti. Taon käsi nagu malakaid laudukse vastu. Sooh, nüüd tunnen jälle jäsemeid. Keegi vist ütles, et hommik on käes?

Pörkan ligedate maakivide vastu, kuni sõrmed pehkinud ukse lauda vajuvad. Kastehein ja ohakad torgivad sääri. Ümberringi on pilkane

pimedus. Me tulime Müüri-Mihkliga mööda jootmiskünast. See seisis lauda lähedal roigastara veeres.

Keegi ei saa ju mind näha?

Heldimapanev korralikkus! Naeruväärsed harjumused! Jakk ja see-lik saavad tolmust rapsitud — ikka tahame puhtad, ikka ilusad olla!

Hilbud viimseni roigaste peal reas. Mina ise siruli jootmiskünas. Kukla all kumeraks näritud otsalaud, kõik pinnud kui seedriokkad, puusad libe-siledade küljelaudade kaisutuses. Önnis külm vesi.

Taevas kustuvad tähed.

Kammitas hobune komberdab ligi, joob pikkade sõomudega mu taldade lähedusest. Vesi loksatab küna seinte vastu, ööõhk puudutab hetkeks põlvi.

Janu kustutanud hobune sirutub erksaks, väristab lakka. Niisked silmapoolkerad, milles võimendub algava päeva veel kasin valgus, nihkuvad väga lähedale. Hobune puudutab mokaodega mu õlga.

Naeran vaikselt loomale ja krõpitsen loiult ta helendavat lauku. Hobune ajab kaela rõngasse, puristab ja taganeb kohmakate hüpetega.

Pole hobune üksi kammitas. Otsalaua pinnud on korraga turris ja torgivad. Judin käib üle. Ronin künavannist välja.

Siiski värske. Jälle tunnen külluses jõudu.

Keegi ei näinud? Keegi ei kuulnud vaikset naeru? Keegi ei silmanud valget kätt, mis tõusis hobuse laugu juurde?

Kui nähtigi, peeti viirastuseks, unesegaste silmade seletamatuks kujutluseks. Teinekord just ebatavaline välistab kahtlused.

Mis mees seal seisab? Toetub küünarnukkidega keldri muldrinnatisele ja vahib hommikutaevasse.

Jään liikumatuks ning möödan maad metsa mustava müürini.

«Anna,» laskub sosin mu pingul kuulmenahkadele.

Kallistame Ruudiga teineteist.

«Kust sina?»

«Tahad hommikul minna?»

«Müüri-Mihkel...» hingame kiirkõnes teineteisele näkku.

Minusse valgub suur rõõm.

Armastan Ruudit, ta on minu poolik poeg!

Miks ometi piilun ta käist, sealt valget linti kartes leida?

Nagu peaks armastuski olema jaotatud punaseks ja valgeks.

«Kus olid, Ruudi? Müüri-Mihkel...»

«Käisin kõmmutamast.»

«Jäneseid, mõistagi,» noogutan, ehkki praegu pole sõnakõlksutamiseks aeg.

«Ja sina? Einoh, keldriromantika, esivanemate hõng.»

«Hobuseid joodan. Kunagi on jälle vaja künda ja äestada, kes atra, kes äket veab?»

«Ja kõik hakkab otsast peale,» venitab Ruudi. «Inimesed tulevad koopast välja, kissitavad päikesesse ja hakkavad leiutama kivikirvest.»

«Kuhupoole sa lähed, Ruudi?»

«Kuhu mul ikka? Vaat, istun siia rohu peale maha, löikan pajupilli, tuutu-luutu, karjatan lambaid, ootan.»

«Ruudi...»

«Et nad kasekese niinega kepi külge olid sidunud, uskumatu! Nagu õunapuu. Aga — üks kask meil kasvas õues, just otse akna all... Mis-moodi neid hüütaksegi? Jah, uusmaasaajateks. Aga maa on vana ja kamarasse kasvanud.»

«Millest sa?»

«Naine jooksis välja, suurtes kätes tilluke laps. Et toored palgid nii-
viisi tuld võtavad... Vaigupisarad veel peal. Petrooleum, kas Shell või
koguni vene oma?»

«Räägi selgemini!» Lõdvalt seisev Ruudi nagu kallaks mind tuleoht-
liku ärevusega üle.

«See oli Oskar, kes nende peale sihtis.»

«Missugune Oskar?»

«On sel tähtsust? Lihtsalt üks eesti oskar.»

«Kas sinul ka relv oli?»

«Ta andis mulle.»

On jube.

«Kust kurat küll need hävituspataljoni mehed jaole said, aga lиду-
sime, kuulid kukla taga vingumas.»

«Sakslased, kaugel nemad on?» küsin ennast talitsedes.

«Sakslased? Nende sõda käib maanteid-pidi. Võsavõitlus käib talu-
tanumates ja rabaradadel.»

«Mis oled sa teinud, Ruudi?»

Pole aega sõlmede harutamiseks. Seiske ometi kahte ritta, inimesed!

«Pealetung ja taganemine — selles on mingi loogika. Aga pime
arveteõindamine...»

Kes küll oled sa, mu poolik poeg?

Tahtmatult vaatan moonakamajade poole, puurin pilgu põlistesse
pargipuudesse, mille taga endine sakstehäärber asub, kikitän kõrvu
kuusetuka poole. Veel püsib kaitsev pimedus.

«Müüri-Mihkel rääkis, et...»

«Juuli pole üksi...» löikan tõredana vahele.

Haledusevarud võivad ju kunagi otsa saada?

«Lasksin Oskarit selja tagant. Võib-olla polnudki see minu kuul, mis
ta tappis,» ütleb Ruudi kohutava ükskõiksusega.

«Lähme minuga,» pakun Ruudile, kui pikas vaikuses mu kõhklused
on usaldusega aru pidanud.

«Kas sa Saula Selmat tead? Ta viidi ära.»

«Ei tunne mingit Selmat,» vastan ärritatult.

«Imelik! Täitsa mõistmatu! Moment — otsus. Moment — vajutus.
Moment — ja...» kuulutab Ruudi ning vajub keldriukse ette istuma.
Kobab käsikaudu rohus, vist otsib kõrt suhu.

«See oli bandiit.»

Rutem rivvi! Kahte viirgu. Oskar — bandiit. Ruudi...?

«Ah, sinul on kõik selge. Aga poleks ma juhtunud nägema suuri
talunaise käsi, mis pisikest last hoidsid. Mis siis? Ei tea, olen haleda-
meelne, võib-olla. Ehk ei tapnudki ma Oskarit? Ehk hoopis enese era-
pooletuse? Kömm — ja kõik!»

«Sa polnud erapooletu, kui uusmaasaajat hävitamas käisid,» püüan
elementaarse loogika kohaselt liigitada. Pole aega! Aega pole tund-
muste padrikus tuhlamiseks.

Pean astuma nagu silmaklappidega hobune Säase Nigula talu poole.
Kui käib sõda, peab igaüks täpselt teadma, kelle poolel ta on.

«Sa pole ka õige, et praegu minusugusega siin jutustad!»

Laskun Ruudi kõrvale istuma. Mu pea vajub ta õlale.

«Tule minuga!» kordan nõudlikult.

«Sina Saula Selmat ei mäleta,» lausub Ruudi, nagu oleks ta mõtete-
jõgi jälle sama tammi taha takerdunud.

«Mis sul sellest Selmast on?» küsin nüüd mitte ilma osavõtlikkusest ja tajun, et rahutust uneraasust kartulikeldris kasukate vahel peab eelolevaks päevaks, aga kes teab, ehk ka tulevaks ööks jätkuma. Siitpeale ei või ju üldse teada, kui paljuks peab viimane magamine ette lööma.

«Vaata, Saula Selma oli mõisamajas köögitüdrukukuks. Tema see ulataski Müüri-Mihklile igapäevase pajuki. Nii ammu, kord nelipühiõhtul seadis Mihkel enesele puhta räti kaela ja teatas, et läheb Selmale kosja. Tahtsin näha, kuidas naisevõtmine käib, ja hiilisin talle järele. Oskar tuli ühes.»

Ruudi häääl võnksatab nagu murdeaalisel poisikesel. Saan küsimata aru, et s a m a Oskar.

«Eelmisel päeval toodi metsast kaski. Selma aknast löi ninna magus närtsimise lehk. Seisime Oskariga nõgestes nagu üks suur kõrv. Hakatuses venis jutt maast ja ilmast, aga kui Müüri-Mihkel närvlikult naeru kõkutades julges preili Selma kätt paluda, läks lugu jubedaks. Selma sõimas, et sant ja lombakas, et kuidas julges Mihkel arvata, nagu ei saaks ta endale meest ja peaks tulema Mihkli-sugusele!»

Litsun peopesad kartulikeldri graniiditahkudele. Kui ilusasti on isa Taaniel kivid pooleks lõonud. Ülepea on lihtne, kui sul on tööriist ja tööjärg.

«Pärast olin üleni nagu nõgestest läbi tõmmatud. Oskar itsitas ja pasundas terve küla täis.»

«Ja seesama Selma viidi minema?»

«Jah. Plats puhas, onn tühi, ja klaar. Selma, kes Mihkli ära põlgas, on kaugele viidud, Oskar võsa vahel soe kombel otsa saanud. Nagu oleks õiglus alandusega arveid õiendanud ja me võiksime rõõmsad olla, sest kättemaks on magus ja paneb purju. Aga kuradima värk, mu pea on hoopis pohmeline. Kõik on virvarris, südamerahu ja pealehakkamist pole. Suurte kätega naine ja Müüri-Mihkel, nende eest oleks nagu välja astunud, ehkki kohutavalt hilja. Miks inimesed karistavad ükskstei nii kõrge määraga?»

«Ja tagasipöördumatult,» soostun Ruudiga ning näen võika selgusega punast lastelipukest pilpavarre otsas, millega politrukki oli mõnitatud.

«Tuleb minna,» kordan tungivalt.

Ruudi vangutab pead, ei tea, mille puhul parajasti.

Kui lihtne on kive tahuda — libistan peopesaga üle graniidi roosaka külje, kus vilgukivisooned algavast koidust tuld võtavad.

Valgeneb hirmuääratava kiirusega. Nagu rebiks keegi kannatamatu musta riide meie peade kohalt, nagu kantaks meile pimedusest elusuurune maastikupilt vaatamiseks. Kartulikeldri uksehingede roostekolled on näha, ja valge lauguga kammitas hobune, kes kastemärga rohtu krõmpsutab, ja roigastara, mille oradel pestud piimaplekid hommikust lüpsi ootavad, ka laste poolt mahaunustatud kiilaspäine kaltsunukk maadligi muljutud kasteheinas. Kireb kukk, ent maaelu idüllilise vankrikolina asemel kostab kuskilt kaugelt mootorite müra.

Kargame mõlemad ühekorraga püsti. Kahman kasukad kaenlasse, Ruudi lohistab keldri läppunud-umbsest sügavusest väravarisu välja ja paiskab kaskede alla maha. Pooljoostes tõttame äärmise moonakamaja poole, Müüri-Mihkli seinte vahele varju.

Müüri-Mihkel ei kuulnud, et uks põmatas, ei ärganud põranda naksumisest. Seisatasime Ruudiga ta voodi ees. Kumbki ei tahtnud tõsta

kätt, et magajat õlast raputada. Mihkel oigas läbi une ja ta paberjad laud värahtasid.

Mingi süüdlasetunne sundis meid taganema soemüüri juurest, kus Mihkli voodijalutsi kohal konksu otsas sokid kuivasid. Astusime üle oksamuhkudega põrandalauast, mis ennist nii valjusti vääksatas.

Tahtsin väljuda ning arvasin Ruudi kõhklevat pilku nähes, et ta jääb siia. Kuid ta andis märku, et ootaksin. Võtsin veepangede pingilt Juuli lillelise laastukorvi käevangu ja nõöpisin jaki kinni.

Pikk tee ootas ees.

Paakil ukse vahelt nägin Ruudit, kes omainimesena sahvris soris. Ta tuli sealt tüki soolapeki ning leivakannikaga, mis korvi põhjas koha leidsid. Tundsin häbi.

Alles siis, kui metsa vahele jõudsime, turgatas pähe, et oleksin pidanud Mihklile vähemalt need rublad jätma, mis mul taskus.

«Saatma või?» küsin Ruudilt, kes mu jälgedes tuleb.

«Kas süüa antakse?» vastab ta küsimusega ning astub rajalt kõrvale toreda männikännu juurde.

Nagu kaks muretut suvitajat seame end pohlavartele istuma ja sirutame kätt, et mõni poolpunane metsamari suhu pista.

Ruudi nõlib taskunoaga soolapeki küljest õhuke si viilukaid ja lõikab leiva lahti.

Hommikused oravad toimetavad oma kõrges sõltumatuses ja kiigutavad ladvaoksi. Rähn võtab töö üles.

«Illus, kurat,» pomiseb Ruudi kätt toidu järele sirutades.

«Kas tuled minuga?» pärin kes teab mitmendat korda. Vaigulõhnaline mets paistab küll nii rahumeelne, aga ma väga ei taha üksi teed jätkata.

Väga ei tahaks üksi minna, kuigi pole veel välja mõelnud, mida vastata, kui kahtlustav vastutuli küsiks: kuhu lähele, miks ruttate?

Aga peavad need umbusklikud inimesed ka siin metsarajal vastu sattuma?

«Võin ka tulla,» venitab Ruudi hajameelselt.

«Lähme!» kamandan püsti tõustes ning seelikult okkapuru rapsides.

«Võim on nagu naine,» kuulutab mulle kuulekalt järgnenud Ruudi viimast suutäit alla kugistades.

«Ja mis on võimul naisega ühist?» kordan ta sõnu sellelaadse tooniga, millega lastele nende lollust selgeks tehakse.

«Kuni ta sulle tahab tulla,» jätkab Ruudi laia häälega, «kuni ta tulla tahab, hõõritab puusi, maalib endast naerusuise, muretu olendi. Oled aga jah-sõna öelnud, hakkad aegamööda märkama, et naisukesel on kõrvad liiga suured, et suunurgad on enamasti allapoole, ja et pead talle väga täpselt aru andma, kus käisid ja mida mõtled, ja äkki on sul veel keegi. Ja mis kõige hirmsam — alalõpmata nõuab kinnitust, et teda armastad.»

Vabanemistunne annab naerule heleda kõla. Sõjamasinate müra ei ulatu ju meile kõrvu, läbivaadatav legendik kartulikeldri ümber jäi ju seljataha ning kahel pool on kaunis mets, kust täieliku idüllu jaoks puuduvad vaid täpiliselt hirvepojad.

«Tädi Anna,» Ruudi jõuab pika sammuga mu kõrvale, poetab käe pihku. Me vaatame teineteisele muheldes otsa.

«Ja me ei kardagi enam rotte, kes öösiti lae peal müttavad!» ütleb Ruudi peenikese häälega ning kallutab lapselikult pead. Ehkki näen ta

habemetüükas lõuga, tundub, nagu astuksin kunagise kergejalgse preilina kõhna poisikese kõrval, kellel kondised põlved ja pea paljaks püगतud, et juuksed paremini kasvaksid.

Viibutame käsi, naeratame endamisi ja vaatame sisemise pilguga mälestustekaevu, mille peegel näib helesinine, virveta. Päikesepaistelise hommiku toimekad oravad tulevad kannul ning sirgete puude latvade võnkumine tähistab meie teed.

Mis karevalge serv löikas mu kulmukaari?

Vanad haiged mehed armastavad kanda valgest linasest riidest sonimütse. Valgete sonimütside all tambivad oma elu viimaseid kilomeetreid kahjutud haiged vanamehed. Nad kannavad vaid seepärast püsse, et meestena näida.

Vatiker?

«Olin kindel, et sinuga veel kohtume, Anna.»

«Vatiker?»

«Ja sina, poiss, oled meheks kasvanud. Ei oleks arvanudki mitte, et selga lasta oskad.»

Vatiker müristab naerda, Vatiker võppub naerust, Vatiker on rõõmus, nii et pisarad silmanurkades.

«Ha-ha-haa!» osatab Ruudi ja küsib, osavasti Vatikeri häält matkides: «Miks on see vanamees napakaks läinud?»

Alles nüüd näen Vatikeri selja taga veel kaht meest, kes on temast märksa nooremad. Seisavad sünetena ning põntsutavad kannatamatult saapataldu vastu kuiva mulda.

Meeles pidada, mäletada viimseni kõike. Pilku, mis häiris — isegi seda ei tohi unustada. Andestamisega peab olema sama ettevaatlik kui hukkamõistuga.

Jääb vist ütle mata. Ja vajab Ruudi üldse veel minu kiiruga kokku seatud vaimset testamenti?

Käru aasade kõrvaline tee, tolmulint, mis lookleb jõe sinise paela käevangus, sundis mind eile muretult julgeks. Nii lähedal Müüri-Mihkli majale, mis ohtu siin veel oodata? Täielik üksindus — ja korraga sattus lepapõõsaste varjust vastu Vatiker. Polnud kuhugi põigata, vaatasin talle tühjade silmadega vastu. Olin kindel, et ta mind ära ei tundnud. Pärast, jah, jooksid silmad pingutusest vett, läksin tagasi vaatamata ja püüdsin endale sisendada, et Vatiker ei saanud mind ära tunda. Rahutu unenägu kartulikeldris andis edasi alateadvusse kogunenud hoiatusi — siis pühkis need külm kumblus jootmisekunas. Tohib see inimene peljata, kes kartmatute töö valis? Ja Vatiker polnud hoopiski hirmus, kui teda pakasesel päeval metsavahimajakeses külastasin. Tookord leebusin, andsin talle isegi nagu andeks, sest kas saab viha pidada nii pikkade aastate tagant?

Miks ehmusin siis nüüd?

Ta ei tohi meie teed tõkestada.

Sirutan pikkamööda käe ja venitan suu naerule.

«Noh, Vatiker, hüvasti, et veel kunagi kohtuda võiksim.»

Vatiker nuuskab lurinaga nina, seejärel kohmab nagu vastu tahtmist selja taga seisvatele meestele:

«Otsige nad läbi.»

Toored käed kompavad mu puusi ja kõhtu, pööravad tühje taskuid pahupidi, ka korvis sopravad. Leib ja liharaas visatakse üle öla kuuseokstesse.

«Ammu aeg mullatoidule minna,» ütleb Vatiker huuli torru ajades.

Ruudi näol näen masendavat ükskõiksust. Võim on nagu naine, tulevad mulle pähe ta äsjased sõnad, mis tunduvad nüüd nii ammu, nii ammu öelduina.

Kas saaks kuidagi teed tagasi kerida, et uuesti alustada?

Vatiker kaalub peopesal Ruudi brauningut.

«Üks kuul puudub,» lausub ta magasin vaadates. «Kas kuulsite, üks puudub,» kordab oma vaikivate kaaslaste poole pöördudes.

Üks nendest, ülahuul pärlemdavates higipiiskades, äigab mulle püssitoruga küünarnuki pihta. Ju pidi viha välja valama. Mu parem käsi ripub võimetuna alla, seda tugevamini kisub vasak konksu, nii et korvisang lihastesse pressib ja valu teeb.

«Kuradi munajoodik!» vannub endamisi Ruudi. Ta väldib mu pilku.

«Hakkame liikuma,» kamandab Vatiker.

Kõik viis võtavad sellise harjumuslikkusega kohad sisse, nagu mängiksime lamedas draamas, kus kinnivõetavad astuvad tõsiste nägudega ees ja kinnivõtjad, püssitorud õieli, nende taga.

Kui palju kordi kujutatud situatsioon! Kui lihtne misanstseen, mis viib enamasti ühese lõpplahenduseni.

Lollus! See on siiski vaid andetu teater, ei hakka Vatiker meid maha laskma.

Otsekuu selle mõtte kinnituseks tuleb Vatiker mu kõrvale, poetab oma käe hoobi saanud küünarnuki alla ning hooguvõttev hingamine lubab oletada, et midagi öelda tahab.

«Vanaks hakkame jääma,» ütleb ta sissejuhatuseks. Sama vaimukas oleks tähendada, et ilm on ilus, või et sõda käib.

«Su põsed hakkavad ära vajuma nagu vanal koeral,» läheb ta märksa konkreetsemaks.

Mis vastata? Laskuda pakutud tasemele — et sina oled loll, aga sina veel... ja nii edasi?

Vatiker seab püüdlikult oma sammu minu astumise järgi. Meelega aeglustan käiku, nii et ta uuesti rütmist välja satub.

Metsatee lookleb, ja korraga pakub nalja näha jalgade ees kanarbikututti, mis suure puu kombel oksil laiali sirutab. Loodus nagu narrib inimesi: näete, on suured puud, pärispuud, ja ka sellised kääbused, mis puid järele aimavad.

«Ja mis elu sul ka olnud,» haletseb Vatiker. «Pole sa nende punaste teenimisest õnnelikuks saanud. Viletsalt päevakesi veeretanud, hulk aastaid võraste inimeste keskel, nüüd jooksid jälle, pea laiali otsas. Kui rumalasti, kui rumalasti!»

«Kuidas sa aru ei saa?» ajan silmad suureks ning vaatan Vatikeri nägemispiludesse. «Lausa tormasin siia, et sinu õilsas paistes, sind kummardades, sinu raugakonte soojendades vähemasti oma elu lõpp väärilt veeta.»

Vatiker maigutab suud. Alles siis, kui valjult naerdes virutan kivi-tükile tuhvlininaga, nii et see kaugele põõsastesse lendab, tõmbub ta nägu mossi.

Minu hooga liigutuse lõpetab püssitoru hoiatav surve abaluude vahele. Vaatan hambaid paljastades üle öla, vaevalt see naeru moodi välja kukkus. Püssisuu tõmbub tagasi. Saatjate silmist immitseb uudishimu.

Neil on põnev, kuidas Vatiker selle halenaljaka ühise jalutuskäigu katkestab. Kõige järgi paistab, et just Vatiker on peamees ja temal lõppsõna-õigus.

Ausalt öelda, ka minul on põnev, kuidas ja mil viisil me lahkume. Tõrjun tagasi ängistuse, nagu suudaksid enesekindlus ja reibas meeleolu soodsa lahenduseni viia.

Vaene Ruudi!

Apaatne olek, norgus pea ja lõdvalt ripakil käed tunnistavad, et ta nagu valmistub halastuseta kättemaksuks. Inimene, kes pole kunagi kellegi peale kätt tõstnud, ei saa endale andestada isegi sadisti kahjutukstegemist.

Temataolisi jääb maailmas ikka vähemaks ja vähemaks.

Missugune üldse on headuse ja usalduse õige määr?

Ruudi?

Aga ma ise? Miks ma talvel miilitsatega Vatikeri juurde ei ilmunud? Ei kõnniks me siis niimoodi totakalt siin metsarajal, püssiähvardus kuklas.

Olen ma äkki eneselegi aru andmata püüdnud kaevuvett sahhariiniga magusaks teha?

Katsu rahulikuks jääda!

Ruudi hakkab kõhima. Rappub, õlad vajuvad ettepoole veel rohkem longu, tervenisti otseti kanarbikku kukkumas.

Lambakarjus helesinise taeva alt — miks nõutasin sind ühes?

Rebin end Vatikeri käevangust lahti ja toetan Ruudit. Kõik on sunnitud seisatama. Vaikivad mehed püssidega vahetavad pilke ning tammuvad kannatamatult jalalt jalale.

«Vahest aitab juba?» pöördun Vatikeri poole käskiva üleolekuga. «Jätame selle näitemängu! Näe, eespool läheb tee kaheharuliseks. Meie keerame paremale, kui teie lähete vasakule, või vastupidi. Me oleme sinuga komplimente vahetanud, seks korraks aitab vist.»

«Mis-mis-mis?» ajab Vatiker huuled torru ja kergitab kulme tõstes ka lõdvad laud silmade eest üles. «Teid vaja nuhelda!»

«Teie seltskond oli meile küllaldasel määral nuhtluseks.»

Seni vaikinud saatjaskond puhkeb põrgulikult naerma. Vatikeri astmaatiline rind hakkab võbiseval kõhuvundamendil vappuma ja mõne hetke pärast tuleb kuuldavale ka tema irvitus.

«Kel võim, see karistab,» sõnab Vatiker; võtan seda valusa etteheitena enese aadressil.

«Ja üldse,» jätkab Vatiker, kui ta on paari sügava hingamispahinaga vabiseva kõhu vakka surunud, «üldse on nuut ja pauk ja malakas eesti rahvale hädavajalikud. Käest lähevad, sindrid, kui piitsa pole. Kas me oleks eales lääne tsivilisatsioonile nii lähedale jõudnud, kui poleks mõisatallist läbi käinud! Ah? Ja nüüd tahtsid vene haisuga me hingamist lämmatada! Ei tule välja! Ei tule välja!»

Vatiker viibutab oma sõnade kinnituseks naba kõrgusel nimetissõrme ja püssimehed rõkkavad kui naerumasinad, vaimustudes Vatikeri sõnaosavusest ja nende endi poolt sõnastamata filosoofiast.

Meeste pihkane naer jääb külge ja määrib.

Selline ta on, olemasolev inimmaterjal, mis kah tuleb kuidagi uude ühiskonda sisse sulatada...

Metamorfoosid, metamorfoosid! Aega võtate te liiga palju.

Pole lihtne nendesse silmadesse, mis mu kukalt puurivad, soetada siirust, mõistust, õilsusest rääkimata.

«Mida's kavatsed?» küsin Vatikeri poole vaatamata.

«Mida ma's nii kangesti kavatsen?» toriseb ta. «Noh, kas pakume väikest suplust?»

«Jõgi meil selge ja liivase põhjaga,» venitab üks meestest.

Teine luksatab, nagu oleks talle iiveldus peale tulnud.

Mets lõpeb äkki. Radagi on nagu sellest hämmeldunud, põikleb vasakule ja paremale, kuni põllupeenra leiab, kus pajutuustidest pelglikult kõrvale hoidudes siugleb leppadest palistatud silmapiiri suunas.

Meist kahel pool laiub kollane kõrrekamar. Hoolikalt mütsitatud hakid rivides, ja — soojus tulvab rinda — eemal näen kolme inimest!

Kaks valgetes pearättides naist ja kaabulodus mees kannavad rukki-vihke kokku.

Jah, tõepoolest, nad teevad rahuaaja igapäevast tööd. Sõda võib-olla ei olegi, püsse võib-olla polegi!

«Inimesed! Tulge appi!»

Ma pole kunagi nii valju häälega hüüdnud. Ah, avastamata võimalused, kasutamata oskused!

Need kolm seisatavad. Vaatavad, käed silmade kohal varjuks.

Miks ei page meie saatjad laiali? Miks ei jookse nad püsse kaenlasse kahmates hakkide taha? Inimesed on ju lähedal! Inimesed ei jäta meid Ruudiga julma juhuse hooleks! Need inimesed, kes armastavad loomi ja loodust, miks peaksid nad omataolised hätta jätma?

Ruudi pigistab vargsi ja närvlikult mu rannet.

Nohiseb see Vatiker ikka mu kõrval?

Nad ei jahmunudki mu hüüust, need valgenäolised püssimehed ja astmaatiline Vatiker. Valget soni kannavad kartlikud vanamehed...

Looduselapsed, looduselapsed! Rukkivihud pudenesid käest, tööriistad ja joogiveeämber jäid sinnapaika. Joosta te oskate! Metsa kaitsvast müürist te lugu pidada oskate...

Kas te tõesti pole veel inimesteks saanudki?

Tina ja võim teevad teist silmapilkselt hirmunud loomad.

Võikalt kõlab püssimeeste enesekindel itsitus. Vatikeri kõht vöbiseb.

«Eesti rahvas jõuab veel kaugele!» hüüab Ruudi tigidalt.

«Eesti rahvas on meiega!» hüüab Vatiker joovastunult.

«Sinine on sinu taevas...» jorutab üks püssimeestest hoogu sattudes.

«Kõik puhtaks, kõik puhtaks punastest,» korrutab see, kes äsja luksatas, nagu oleks teda iiveldus vaevanud.

«Ja mina kartsin tiisikust!» ütleb Ruudi endamisi imestunult.

«Must on sinu mullapinda, mida higis haritud...» laulab järjest enam vaimustuv isamaalane.

«Kõik puhtaks punastest! Kadugu see uusmaasaajate sandikari, kadugu punaste poole palvetajad!»

«Valge särk, mis eesti rinda põlvest põlve varjanud...»

«Oi, isamaa, oi kisamaa, oi kukehäälega Kungla rahvas!» röögib rae-vunud Ruudi vahele.

«Laibakandjad, kas usute, et ärkab ellu?» naeran mina, kuidas jak-san.

«Parem palveta, kadunud tütar,» sosistab käratsemisepalangust toibuv Vatiker.

Püssikandjad jäid äkki vait ja seadsid sõrmed päästikuile.

Toonekurg!

Suur lind kukub kuulidest rabatuna.

Ja pole ma kunagi näinud, kuidas toonekured kollastel kõrrepõldudel oma pikakoivalisi linnulapsi lendama õpetavad.

Lõikas kulmudesse valge soniserv.

Lootsin kunagi lennukiaknast vaadata sagivate inimputukatega maad, seda maad sagivate inimputukatega, kes ülevalt paistavad vist leplike ning töökate sipelgatena. Enne kui... Kuidas Vatiker ütleski? Mullatoidule, mullatoidule.

Ei, nad lubasid selget liivapõhjaga jõge!

Kas oleme Ruudiga tõesti niikaugel?

Rada ei looklegi enam, kohutavalt sirge ja hirmuäratavalt lähedal on ta lõpp leppade tõkkepuu ees.

«Ja mina kartsin tiisikust,» pomiseb Ruudi mu kõrval.

Kuidas on mehel olla? nõudis see, kes meie kongis verd kõhis ja kellele me laotasime kõik riided peale, sest arvasime, et soojus leevendab, et soe ravitseb.

Millele mõtles Anton, kui ta Jeruusalemma männikus viimaseid elu häáli kuulatas?

Anton ja Kristjan, valge räti lehvitus. Mehed sadamas poleks pidanud oodates merele vaatama.

Võib-olla Vatiker kaaslastega loodab, et me Ruudiga tõstame valgete alistumislippudena käed ja anume, nende irves närtsides...

Loomad pagevad padrikusse ja värisevad.

Kas Sääse-vana Nigula talus, või Nigula-vana Sääse talus?

Ruudi võiksid nad ellu jätta.

Leppade jäserik müür põrkab näkku.

Joosta? Põgeneda?

Ei, ei, siis on kuul kohe kindel.

Nii on veel pisku lootust.

Ja tald ei puutugi Sääse Nigula lävepakku. Võib-olla?

Lepad annavad teed.

Kõik. Järsakuserva mättakant, kui variseb, õonestab rajalt ta otsa. Ees vuliseb jõgi, otse all vaikne käär vesirooside valenduses.

Seisame seljaga vee poole.

Isamaalisel laulumehel tilpneb suunurgas kustunud koni.

Vatiker vaatab oma taskukella sihverplaati ja, kaane klõpsuga sulgenud, koputab sellele sekundite rütmi.

«Ega meil... aega ole,» õhutab kolmas. Ta pärani silmades väänlevad keskpäevased luupainajad.

«Jätke mu poeg alles.»

Kõik, milleks olen võimeline.

Sihtimiseks kerkinud püssitorud nõksatavad tagasi allapoole.

Mehed vaatavad Vatikerile otsa, minu silmad aga otsivad kaugetel kollastel kõrrepõldudel kurgi, kellel aeg oma pikakoivalisi linnulapsi lendama õpetada.

Pole linde, ei inimesi.

Maailma kupli alt on kõik elav välja imetud.

«Tal puudus üks kuul magasinist. Miks polnud ta meie meestega, vaid sinuga? Miks ta tappis Oskari?»

Nii kenasti vabandab Vatiker. Intelligentne inimene.

Ruudi raske käsi embab mind õlgadest.

«Veel õrnutsevad, kuradid!» karjatab isamaaline laulumees.

«Eesti rahval tuleb aadrit lasta,» kordab teine ja löötsutab hambaid krigistades oma raevu lõömama.

«Vette,» hingab Ruudile kõrva.

Astun sammu ettepoole. Ruudi paiskub hämarasse jõekääru. Eru-tuseähmi udus Vatikeri ammuli suu — säh sulle! Roosiline korv

mahub pähe! Püssimeestele jalaga kubemesse! Paugud väristavad
lepalehti. Hambad püssikabas, käed kuumas püssitorus kinni... Konte
kistakse lihast paljaks, nägu rebitakse kahele poole lahti nagu eesriie.

Jahe vesi. Jahe. Ja... he...

Mina ei... taht... hüp...

Kas... Ruu... saab... mi... poeg...

Veelokses võnguvad vesiroosid.

Tallinn, 1963—1965

Kangelane ja poeet Isamaasõja päevilt

MUSSA DŽALIL

Minu laulud

Laulud, te tõusmed on soojund mu veres,
Isamaad ehib te öitsemislõõm.
Kannab teid vabadustuli nii ere,
aegades püsib te elamisrõõm.

Laulele usaldand kõik oma innu,
tunded ja puhtaimad pisarad ka.
Surevad laulud — surm, unung viib minu,
elama jäävad — siis elan ka ma.

Laulu ma läitsin nii nagu käskis
südamesund, käskis rahvas ja maa.
Sõpra on hellitand, hoidnud laul hästi,
enam kui kord võitu vaenlasest saand.

Lamedad rõõmud, väiklase viha
hülgan ma kohe ning naeratan vaid.
Kätkeb laul tõde ja õigluseiha,
hoogu mu võitlus ja elu neilt said.

Võitluses viimselgi hingetõmbel
üleva töotuse täide veel viin.
Laulud ma pühendand Isamaa õnneks,
Isamaa eest elu annan nüüd siin.

Laulsin, eel aimates kevadet värsket,
laulsin, et kodumaad kaitsema pead.
Siin ma nüüd kirjutan viimaseid värse,
timuka kirves ju sihib mu pead.

Õpetas laul, miks ma vabadust vajan,
käsib laul surra nüüd võitluseteel.
Rahva seas elu mul lauluna kajand,
kõlab mu surmgi kui võitluslaul veel!

26. novembril 1943

Hundid

Sõjas võitlejad valavad verd.
Suur on päevane surnute arv!
Ninas erutav saagilõhn,
ringi luusib ööl huntide parv.

Hundisilmades sähvivad söed:
palju liha on siruli siin!
See on ainsama lahingu hind,
kui on vaikinud tuleliin!

Karja eestvedav vana hunt,
peo eelaimust joobunuks jäänd,
naelutatuna seisatas hetk,
kuuldes lähedalt soiguvat häält.

Kase najale langenud pea,
sonis haavatu valude käes,
tema kohal on kummardund kask
nii kui ema, ees kaitsevad käed.

Kogu ümbrus on haledust täis.
Vartelt, lehtedelt igal pool
mitte kaste, vaid rohule vaob
süütuilt lilledelt pisaravool.

Ning siin seisatas võitleja man,
vaatles, nuusutas vana hall,
kohtas võitleja silmi ta pilk —
hunt ei teinudki midagi tall'.

Koidul saabus fašistide jõuk.
Näevad: haavatul hing on veel sees.
Pisut lootustki jäänud veel on:
ellu tõuseb see nõrguke mees!

Algul tulise varvaga nad
keha torkisid läbi tal maas,
kaske seotud silmuses siis
võeti viimne talt eluraas!

Sõjas võitlejad valavad verd.
Suur on päevane surnute arv!
Ninas erutav saagilõhn,
luusib ringi ööl huntide parv.

Mis siin hundid? Veel hirksam neist on
kahejalgsetest kiskjaist kolonn!

Märts 1943

Unenägu vanglas

Mu juurde unes ilmus tütreke,
mu huuli paitles oma väikse käega.
«Küll kaua viibid teel!» Nii üteldes
ta pilk mu hinge tungis imeväega.

Mul üllatavast rõõmust kihas pea,
hing laulis, võttes sülle oma maimu.
Ma mõtlesin: kui ülendav ja hea
on igatsus ja arm, mis siin vaid aimus.

Siis rändasime lillemeredel,
koos uitlesime kaunil koduaasal,
koit valgus maale vabalt, eredalt,
taas tundsin: eluõnn mind kisub kaasa!

Ma ärkasin. Ma vanglas ikkagi
ning sama sünge kong mu meeli halvab,
on vangirauad samad, samuti
mind piinav mure ootab, piirab, valvab...

Miks unenägu eluks pean ma siin,
miks vangla nii maailma võõraks muudab,
et ilmsi on mu osaks mure, piin,
rõõm mind vaid unes külastada suudab?

September 1943

Minu kingitus

Minu belgia sõbrale Andréle,
kellega tutvusin vangipõlves

Saaks päevad tagasi, mis veetsin ma
kesk lilli, keset elu tormihoogsat,
sull', sõbrake, siis kingi tooksin ma —
mu Isamaalt sull' imeõisi tooksin.

Siin pole ühtki märki möödunult,
ei elamut, ei aeda ega päiksesära,
siin õied närbuvad kõik viljatult,
siin on maamuldkki timukate päralt.

Veel on mul eluihast elevelil
vaid süda, kõike ülekohut tauniv.

Las laul mu südamest kui kevadlill
siis sulle ongi minu kingiks kauniks.

Kui suren ise, laul ei sure veel,
vaid Kodumaale lennul teate kannab,
et vangipõlves siin ka surma eel
meil hinges sõprus õitseb, julgust annab!

Tõlkinud E. HIIR

Suure Isamaasõja algupool. Punaarmee peab fašistide ülekaaluka röövarmee vastu raskeid kaitselahinguid, Tābaras olukorras on ka Volhovi rinne ja seal võitlev 2. löögiarmee. Reetmine kindral Vlassovi poolt, kes juhatab 2. armeed, süvendab keerulist olukorda veelgi. Kuid nõukogude sõjamehed võitlevad viimse hingetõmbeni, nii nagu nad seda raskest olukorras alati on teinud, silme ees Punaarmee kuulsusrikkad võitlustraditsioonid. Nad on täielikult ümber piiratud, kuid sellest hoolimata avaldavad visa vastupanu.

Nende Volhovi rinde kangelaslike võitlejate hulgas on tatari rahva andekas poeg, poeet Mussa Džalil. Ta võtab osa neist veristest lahingutest ja näeb nõukogude inimeste võrratut heroismi. Ta ise, vanem-poliitjuht, saab raskesti haavata ja muutub võitlusvõimetuks. Nii satub ta hitlerlaste kätte.

Veebruarikuus, kui Nõukogude armee ja sõjalaevastik pühisid oma sünnipäeva, oleks Mussa Džalil saanud 60-aastaseks. Kuid fašistide kohus mõistis ta pärast ebainimlikke vintsutusi surma ja timuka kirves viis selle otsuse 25. augustil 1944 täide. Alles postuumselt omistatakse talle vangipõlves ülesnäidatud vapruste ja ustavuse eest Nõukogude Liidu kangelase austav nimetus. Samuti on Mussa Džalil esimeste Lenini preemia saajate hulgas, muidugi postuumselt. Ta on muutunud kogu nõukogude rahva poeediks, kuid tema loomingut tuntakse ja armastatakse ka välismaal.

Mussa Džalili taotluseks oli näidata luule kaudu sotsialistlikku tegelikkust, kujutada oma värssides Nõukogudemaad ja selle rahvast. Kuid samal ajal on ta ka oma rahva, tatari poeet. Tema luuletustes avanevad meile tatarlaste rahvuslikud jooned, tatari rahva töökus ja vaprus, vägivald ja orjuse vihkamine, külalislahkus ja sõbralik suhtumine teistesse rahvastesse, vahisolek sõprusesõlmimiseks ja vennastumiseks.

Enne Suurt Isamaasõda on Mussa Džalililt ilmunud poemid «Džigan», «Džin» ja «Kirjakandja», hulk luuletusi, kriitilisi ja publitsistlikke artikleid. Ka kavatseta kirjutada mõned draamad ja libretod.

Džalil mobiliseeriti Punaarmeesse 13. juulil 1941. Näis, et sõjaolukorras Džalili loominguline tegevus katkeb. Kuid juba 1941. aasta lõpuks moodustasid tema rindevärsid terve kogu, mille Tatari Riiklik Kirjastus pealkirjaga «Suurtükiväelase vandetootus» 1942. aastal välja andis.

Džalil töötas 2. löögiarmee ajalehe «Otvaga» toimetuses. Siin tuligi saatuslik tund ta elus, kui ta löögiarmee koosseisus sattus vaenlase rõngasse.

Kuni Isamaasõja lõpuni ei teadnud keegi poeedi hilisemast saatusest vähematki. Esimene teade saabus Aleksander Fadejevi nimele. 1945. a. mais, kui Berliinis käisid tänavalahingud, leidis keegi nõukogude sõdur Moabiti vangla väravate juurest prahihunnikust paberitüki venekeelse tekstiga. Selles teatas Džalil, et ta istub Moabitis ja teda ootab kindel surm. Tal on sellele, kes seda kirja juhtub lugema, järgmine palve: pärast Berliini vallutamist Nõukogude armee poolt saata tema kohta teade Moskva ja Kaasani, ühtlasi anda edasi tervitused Fadejevile, Gladkovile, Bahmetjevile, Korneitšukile, Tõtšinale ja teistele kirjanikele.

1946. a. tõi vangist naasnud Nigmat Teregulov Tatari Kirjanike Liitu Mussa Džalili esimese «Moabiti vihiku». Teise vihiku andis 1947. a. Brüsseli Nõukogude konsulaati Džalili belglasest kaasvang. Konsulaat saatis selle Kaasani. Nii jõudsid kodumaale Mussa Džalili mõlemad vihikud, mis sisaldasid umbes sada luuletust, kuid tema enda saatust oli veel teadmata. See selgus täielikult alles mõni aasta hiljem ametlike dokumentide ja tunnistajate varal.

Kuid võtme oma värsside mõistmiseks andis poeet ise. Esimese vihiku lõpus esitas ta oma testamendi.

«Sõbrale, kes mõistab tatari keelt ja on selle vihiku läbi lugenud. Selle on kirjutanud tatari tuntud poeet Mussa Džalil. Tema käekäik on järgmine... Ta võitles 1942. aastal rindel ja võeti vangi. Vangipõlves said talle osaks kõik koledused, ta käis läbi neljakümnest surmast ja toodi seejärel Berliini. Siin esitati talle süüdistus põrandaalusest organisatsioonist osavõtus ja Nõukogude kasuks propaganda tegemises. Ta mõistetakse surma. Ta hukatakse. Kuid temast jääb järele 115 luuletust, mis on vangis olles kirjutatud. Ta tunneb nende pärast muret. Seetõttu püüdis ta neist 115-st vähemalt 60 ümber kirjutada. Kui see vihik sinu kätte satub, siis kirjuta nad täpselt ja puhtalt ümber, hoiad nad alles ja teata pärast sõda Kaasani, anna nad välja kui tatari rahva hukkunud poeedi värssid. Seesugune on minu testament. Mussa Džalil. 1943. Detsember.»

Teises «Moabiti vihikus» on samuti huvitav teade:

«Siin on 33 luuletust. Üldse olen vangisoleku ajal — 1942. a. septembrist 1943. a. novembrini — kirjutanud 125 luuletust ja ühe poemi. Ent kuhu nad üles märkida? — nad surevad koos minuga.»

Mussa Džalil asutas põrandaaluse organisatsiooni. See kasvas ja pidas visa võitlust fašistliku propaganda vastu. Kui vangilangenud tatarlastest loodud leegioni esimene pataljon idarindele saadeti, siis ei sihtinud «leegionärid» relvi mitte vendade peale, vaid tapsid kõige esiteks fašistlikud ohvitserid. Ja pataljon ise läks täies lahingukorras Vitebski piirkonnas üle Punaarmee poole. Hitlerlased ei sõandanud enam teisi pataljone rindele saata.

Kuid põrandaalusesse organisatsiooni oli pugunud reetur... 10. augustil 1943 areteeriti Džalil, järgmisel päeval teised põrandaalused. Ja siis saabus pikkamisi lõpp.

«Moabiti vihikud» on meie ajastu imepärane kirjanduslik mälestusmärk. See on poeedi loominguline kangelastegu, on võitluse jätkamine fašismi vastu.

Mussa Džalililt on seni eesti keelde tõlgitud luuletused «Särk», «Ära usu», «Häda» (J. Kross), «Poeet», «Timukale», «Üks nõuanne» ja «Haned» (A. Kaalep, A. Alliksaar).

Viimsed mõtted

Kõik ja kõikjal vaikne,
taevas vaevu valge.
Nõnda nagu tollal...
ometigi mitte.

Keegi nüüd ei maga
mürsusuigutusest
käärgas või sirgu
mustas märjas lumes.

Roostetanud kiivreid
pole kuusejuurtel.
Uitavad ehk kuskil
üksnes viimsed mõtted.

Viimseil mõtteil pole
kodu ega aset.
Nagu väljaetud,
ilmast unustatud.

Aga läheks vaja
kõik nad kirja panna,
ülevad ja hirmsad,
igaveseks ajaks.

Meil need viimsed mõtted
hambaid risti hoides
tuleks kirjutada
veretähtedega.

Sõda nagu päris

Reas Lääne-Saksamaa koolides
on sisse viidud sõjaline kasvatus...

(Ajalihhest)

Padrunid klõpsatavad rauda — nagu päris ...

Automaadid

niidavad südamekõrguselt

Tankirusikad

jagavad nokaute tankidele

Lennukid

jagavad sigareid mittesuitsetajatele

Laevad

ei tegele kaugeltki kalapüügiga

Veri ei voola sooni mööda,

tuhk tuhatoosi ei mahu,

ega tuli koldesse —

SÕDA NAGU PÄRIS.

Kus jalutud on nagu päris

silmitud on pärispimedad

peatud ei kannata liiglobisemise all;

sangarid (elus) saavad raudristi

sangarid (surnud) saavad puuristi

sangarite lesed saavad õiguse pensionile

sangarite pojad tõusevad ahviväledusega ametiredeli

sangarite tütreid sünnitavad ainult poeglapsi,

kellest peavad saama pärisangarid pärisõjas ...

Küllap härra õpetaja

— toosama, kes kaotas sõjas jala ja meheduse,

hoolitseb juba selle eest, kui ta

suures heledas õues,

mis on nagu peopesa päikese vastu,

õpetab neid mängima

SÕDA NAGU PÄRIS.

Tüklist „Mosaiik“

**Kuigi su süda on haarem:
MAIRE, MALLE, MAŠA ...**
sest siiski on vähe,
pagana vähe,
et olla Türgi paša.

*

**Kes teab, ehk miskit öelda polnudki meil kahel —
suur selgus sõnutagi valitses me vahel ...**
See vaikus, tean nüüd, selleks jäeti meile kahele,
et müüri sõnadest ei kerkiks eal me vahele.

*

**Üksildus ... see siiski talutav on sus,
kui ihuüksi jäädes hirm sind resib.**
Ent talumatuks muutub üksildus,
kui oled üksi, olles kahekesi.

*

**Hädas abistada sind — ta eal ei säästa vaeva:
kaastundeavaldusi peale pressib kõigest väest ...**
Et päästa uppumat ... Miks mulle päästelaeva?!
Mul piisab siiralt ulatatud sõbrakäest.

*

Oli aeg, kui lävepakust üle tõtsid mind ...
Ma tean, memm, su südames ma olin pind.
Üht tean veel: kui jätkuks jaksu sul, siis süles
mind — nagu toona — tõstaks kodulävest üle.

*

**Varalahkunud muusade kalmistult
mulle epitaaf meelde jäi kauaks:**
Poeet, ärgu saagu su salmistu
iaal sõnade vennashauaks!

Tõlkija ja kriitiku mõtisklusi Friedebert Tuglasest

li kuupaisteline sügisõhtu, Harju mäe nõlvak ja Niguliste kiriku kandiline torn helkisid pidulikult sinakas valguses, kui me kolmekesi — Minni Nurme, Anton Vaarandi ja mina — peale kirjandusliku kolmapäeva lõppemist Kirjanike Liidu majast väljusime.

Nagu toimetajal ikka kombeks, rääkis Vaarandi «Loomingu» muredest ja plaanidest. Ka Friedebert Tuglase lähenev 80 aasta juubel tuli kõne alla.

«Me kõik armastame Tuglast,» ütles Minni Nurme kuidagi lihtsameelselt. Ja lisas mõne aja järel, nagu oleks keegi talle vastu vaielnud: «Mispärast? Aga kas me kunagi teame, miks me üht või teist inimest armastame? Armastame, ja ongi kõik!»

Meie teised vaikusime — nähtavasti olime temaga nõus.

*

Oleme Friedebert Tuglasega ühe sugupõlve inimesed ja elu viis meid mitmel korral kokku enne seda, kui ma sain tema tõlkijaks ning meil sel pinnal sügenes sõbralik, aastaid kestnud kirjavahetus.

Esimised kohtumised toimusid 1905. aasta miitingutel ja demonstratsioonidel, millest meie, Tartu keskkooliõpilased, elavalt osa võtsime. Tuglas, tollal veel Mihkelson, oli ka nende hulgas, kes olid tulnud Moskva-teenikonnale saatma mind, «rahutustest» osavõtmise pärast gümnaasiumist väljaheidatud 15-aastasest koolitüdrukut. Ärasaatmine kujunes omamoodi noorsoo poliitiliseks demonstratsiooniks — kui rong liikuma hakkas, tõmbasid saatjad punased lipukesed välja, et ärasõitjale järele lehvitada.

Tollal Moskvasse sõites ma ei teadnud ega arvanud, et lahkun kodumaalt pikaks ajaks, et muutun põliseks moskvalaseks: viimast korda viibisin Eestis 1914. aastal, uus kohtumine kodumaaga toimus aga alles 1944. aastal! Tõsi küll, Eestimaa ise tuli Moskvasse neljakümnendate aastate algul — nõukogude võimu taaskehtestamise päevadel ja sõjaring evakuatsiooniaastatel —, mil ka minu kui literaadi ja tõlkija tömind temaga ühendas.

Muu eesti kirjanduse hulgas, mida 1940. aastast alates hakkas Moskvasse saabuma, sattus mulle pihku raamat pealkirjaga «Väike Illimar». Autori nimi Friedebert Tuglas ei öelnud mulle, Eestimaast juba ammu eemalviibijale, mitte midagi. Kuid raamat haaras ja köitis mind, mulle oli see rohkem kui ainult kirjandus — ka minu jaoks oli kodumaa ju seotud seal veedetud lapsepõlve ning noorusega, ja «Illimar» oma

peene võluga, oma poeetilise tõepärasusega oleks nagu kutsunud mind sinna tagasi pöörduma.

Juba siis otsustasin ma selle raamatu tõlkida. Kuid kavatsusest teostuseni läks veel palju aega: tollal kiireloomuliste lepingute ja ülesannetega üle koormatud, võisin ma alles 1954. aastal asuda «Illimari» tõlkimisele, ja ka siis ilma igasuguse kirjastamislepinguta, usaldades head lootust, et see suurepärase raamat lõppude lõpuks oma väljaandja leiab. Nagu hiljem selgus, õigustas see lootus end hiilgavalt: üksnes vene keeles on raamat kolm korda välja antud ja ta leidis tee teistegi — nii nõukogude kui ka rajataguste — rahvaste kirjandusse. Teose avaldas isegi selline haruldane kirjastus nagu pimedate oma!

Aga kui «Väikest Illimari» ei olekski välja antud, valmistas selle suurepärase raamatu — eesti proosa ühe tippteose — tõlke kallal töötamine ise mulle kui tõlkijale tõelist naudingut. Tõlkijat ei hüvitanud tema töö eest mitte ainult raamatu kõrge kvaliteet — õpetlik ning meeldiv oli autori enda kaastegevus, tema abi tõlkijale.

Kohe alguses leppisime kokku, et sedamööda kuidas töö edeneb, läkitab tõlkija masinal puhtalt ümberkirjutatud leheküljed osade kaupa autorile, viimane aga saadab need talle tagasi koos omapoolsete märkustega. Seejuures annab ettekujutuse autori suhtumisest tõlkija töösse juba esimene kiri, mis tuli koos tagastatud tõlkeosaga. Loodan, et sünnipäevalaps ei pane pahaks, kui siin toon katkendi sellest:

«Tõlge mulle meeldis. See on tehtud suure hoole ja andumusega, mille eest pean Teid ainult tänama. Mõni keeleline varjund, intiimne või humoristlik detail on pidanud küll kahvatuma. Kuid seal pole midagi parata: igal keelel on oma iseärasused, võtted ja vahendid, millele vasteid leida teises keeles on tihtipeale täitsa võimatu. Tunnen seda nii hästi oma tõlkijakogemusist. (Olen elu jooksul tõlkinud üle 30 raamatu — vene, prantsuse, rootsi ja soome keelest.)

Oma lühemad märkused olen teinud käsikirja äärtele, pikemad aga eri lehtedele, mis lisatud vastavasse kohta käsikirja vahele. Muidugi ei mõtle ma, et igakord peaksite jälgima neid märkusi. Need sisaldavad ainult minu kahtlusi, eriarvamusi ja ettepanekuid. Aga osaliselt on neist vahest ikkagi kasu.»

See kiri, mis väljendab lugupidamist tõlkija vaevanägemise suhtes ning tema töö komplitseerituse täielikku mõistmist, andis autori ja tõlkija edaspidistele suhetele tooni. Mitte ükski autori märkustest — vahel väga tabavatest — ei kandnud kategoorilist iseloomu, vaid need tõepoolest «sisaldasid kahtlusi, eriarvamusi ja ettepanekuid». Mõnikord autor lihtsalt avaldas oma rahulolematust ühe või teise sõna tõlkega, andmata oma varianti. Nii oli hüüdnime «Laka-Leenaga», mille ma tõlkisin lihtsalt (ja halvasti!) «Чердачная Лена». Tuglas arvas õigusega, et see pole küllalt ilmikas ja arusaadav. Järele mõelnud ning nõusse jäänud, leidsin ma õnnestunuma väljendi «Лена-Гулёна».

Rahule ei jäänud autor ka eesti hüüdnime «Hull-Juhan» vene tõlkega «Сумасшедший Юхан». «Tundub kuidagi abstraktse ja lohisevana,» kirjutas ta ja esitas oma variandi «Юхан Безумный». Kuid sellega ei saanud tõlkija omakorda nõustuda, sest väljend «Безумный» toob jutustamisse veidi romantilise tonaalsuse, kuulub nii-öelda kõrgstiili. Niisugust nime võis kanda mõni keskaja kuningas või rüütel — «Иоанн Безумный», mitte aga tavaline külamehest tobuke, kellesse lähikondlased suhtuvad üleolevalt-heasüdamlikult. Paremini sobis «Юхан-дурачок», mille juurde jäimegi.

Ma ei hakka näidete arvu suurendama. Tahan ainult korrata, et sel-
line autori koostöö tõlkijaga oli väga meeldiv.

Meie järgmiseks ühiseks tööks oli novellikogu «Kuldne rõngas»
koostamine ja vene keelde tõlkimine. 57. aasta lõpul teatas Tuglas, et
Eesti Riiklik Kirjastus teinud talle ettepaneku tema novellid vene
keeles välja anda. Tuglas saatis mulle kogumiku jaoks mõeldud teoste
nimestiku, sealjuures märkides, et see on ainult esialgne ja ligikaudne.
«Palju sõltub ju ka sellest, mida Teie tõlkida tahate. Kaaluge ja valige
veel ise.»

Sel ajal kui kirjastus lepingusõlmimisega viivitas, pidasime me pea-
aegu aasta otsa kirjavahetust, täpsustades niihästi kogumiku sisu kui
ka pealkirja. Ei tulnud toime ka ilma vaidlusteta ühe või teise teose
tõlkimise otstarbekuse üle — selliste teoste puhul, mis minu arvates
võisid vene lugejale tunduda kauged ning vähemõistetavad.

Omalt poolt tegin ma uue ettepaneku: mõnede esialgsest nimesti-
kust mahakriipsutatud novellide ja miniatuuride («Inimsööjad», «Õhk
täis on kirge» ja mõned teised) asemel paigutada kogumikku «Esimene
välisreis». See on omapärane teos — nagu teada, üheaegselt nii reisi-
kirjeldus kui ka mälestused, sest kirjutatud on ta alles pärast paljude
aastate möödumist. Teos on harukordselt kütkestav, sest ta kirjeldab
mitte tavalist, enam-vähem komfortset matka, vaid midagi hoo-
pis muud.

Ei saa ilma sügava erutuse ja kaastundeta lugeda selle «Reisi»
mõningaid kohti, mis osutavad, millise kirgliku, tõepoolest lomonos-
sovliku teadmishimuga, tahtmisega osa saada maailma kultuuri- ning
kuntiaaretest — ja kui kerge kukruga «reisid» tollal Tuglas, olles
sunnitud tsaaripolitsei jälitamise tõttu emigreerima; kui erinevalt
tänapäeva garanteeritud turismimatkadest «reisid» ka teised eesti
1905. aasta sugupõlve ja koos sellega «Noor-Eesti» sugupõlve kunsti-
noored, kes sõitsid õppima Pariisi, Düsseldorf ja teistesse Euroopa
linnadesse, paarkümmend rubla taskus, vahel «jänestena», vahel võõra
passiga, mõnikord aga jõudsid suurte raskustega jalgsi pärale.

«Mis Pariisis peale hakata,» kirjutas Tuglasele kunstnik Mägi, kes
kavatses sinna sõita, «on kõigil kirju, aga peab ometi kord maailma
minema, kui see ka elu maksab, sest ükskõik kuidas inimene sureb
ehk kus ta sureb.»

«Kui see ka elu maksab...» Just selle — jaheda loosungi «Olgem
eestlased, aga saagem ka eurooplasteks!» elava, kuuma verega täide-
tud sisu — toobki Tuglas oma «Esimeses välisreis» esile ja see muu-
dab «Reisi» tähendusrikkaks kultuurilooliseks dokumendiks, mille ma
tahtsin paigutada Tuglase venekeelsesesse novellikogusse, sest et see
aitab vene lugejal paljutki mõista Tuglase enese loomingust.

Ja pole sugugi juhuslik, et just 1905. aasta revolutsioonilise vai-
mustuse läbielanud noored olid eesti kunstikultuuri selle omapärase
«Sturm und Drang'i» osalisteks. Rahvarevolutsiooni tormis otsekui
tiibadele tuule alla saanud, söötsid nad julgelt laia maailma, olgu
siis Moskvasse või Peterburi, Pariisi või Rooma.

Tõsi, mõned ei tulnud tagasi või tulid vigastatud tiibadega, nii et
nende loomingus hakkasid kostma ängistavad, pessimistlikud noodid,
mida põhjustas niihästi alanud reaktsiooni üldine raske atmosfäär kui
ka mitmeaastased materiaalsed ja moraalsed vintsutused.

Täis sügavat dramatismi on «Reisi» need peatükid, milles jutus-
tatakse autori näljase hulkumistest mööda Naapolit, kus ta oli pea-

aegu ilma rahakopikata, ilma söögita, hiljem aga koguni ilma peavarjuta. Täielik üksindus võõras linnas, kus sinu jaoks pole paika, kuhu pea panna! Kus sind üles ei aidata, kui sa näljast nõrkedes maha kukud, nagu juhtus «Reisis» kujutatud langetõbisega, kes käidavas kohas maha langes ja seal terve päeva kuuma päikese käes lamas, kuni suri — inimesed läksid tast tõtlikult mööda, kiirustades oma asjaõidustele.

Samal, jälle pargipingil veedetud ööl märkis noor Tuglas uduoreooliga laterna valgel paberilehekesele:

«Õndsad on need, kes on kõrgel. Õndsad on rikkad, uhked ja auväär-
sed. Õndsad on need, kes midagi ei tee ja ometi maitsevad; kes elavad võõrast varast ja keda ometi kummardatakse. Õndsad on need, kes elavad vägivallast, jumalasõnast ja rumalusest.»

Need kirjaniku kibedad, piibellikult kõlavad sõnad läksid hiljem novelli «Vabadus ja surm», milles kõige teravamalt on väljendatud inimese üksindus kodanlikus maailmas. Kui selge on selle pessimistliku teose seos sellega, mida tuli kogeda kirjanikul endal.

«Oleksin võinud olla ühe eesti kirjandusliku kevade kuulutajaks. Oleksin võinud hõisata õhku uue ärkamisaja elurõõmu ja teguiha. Oleksin võinud kehastada oma isikus seda tõusukirge ning -paatost. Oleksin, oleksin...»

Kuid oli liiga rahutu, liiga vingetuuline see oks, millelt mina võisin häält tõsta...» ütleb Tuglas ühes oma «marginaalidest».

Rohkem kui poolteist kümnendit elu parimaid aastaid, mis kulunud äärmise vaesuse tingimustes ringirändamisele; lahusolek kodumaast, kuhu kirjanikul õnnestus tagasi tulla ainult salaja ja lühikeseks ajaks — kõik see oligi selleks rahutuks oksaks, millelt kirjanik võis häält tõsta.

Kuid kõik need Tuglase ja paljude tema eakaaslaste «kannatuste raja» aastad ei möödunud kasutult. Need laiendasid eesti kirjanduse ja kunsti silmaringi, rikastasid neid kogemustega ja kunstilise tehnikaga... Aga selle kohta ütleb Tuglas ise oma «Reisis» paremini:

«Näeme igatahes kirjandusliku temaatika ja tehnika rikastumist, kontaktipüüdmist maailmakirjandusega selle otsemate allikate kaudu, seniste ühekülgsede mõjude vastukaaluks akende avamist skandinaavia, romaani ja anglosaksi mõttemaailma poole, et ses risttõmbes arendada meie oma rahvuslikku kirjanduskultuuri.»

Sellega on raske mitte nõustuda koguni kõige äärmuslikumal «Dogmaatikul». Ja sellepärast, seltsimees Friedebert Tuglas, pole vaja kahetseda seda, milleks Te oleksite võinud saada, kuid ei saanud. Te saite suurepärase «Väikese Illimari» ja paljude heade novellide autoriks, eeskujulike uurimuste autoriks eesti kirjanduse ajaloo alalt, Te saite hiilgavaks tõlkijaks ja eesti kirjandusliku keele ületamatuks meistriks.

Ja selle kõige eest me armastame Teid, nagu kuupaistelisel sügis-
õhtul meie kõigi nimel ütles üks poetess.

Isiklikku Tuglasest

ee on rõõmus teekond tundmatul maal noore päikese all. See on vangla hämarus ahastuse ja meeleheitel. Palju kordi on Tuglas meid viinud tundmatule maale noore päikese alla. Ja palju kordi näidanud vanglahämaruse meeleheidet ning ahastust, millest inimolelu nii rikas.

Tuglase elu ja looming on meretäis materjali, mille käsitlemine nõuaks tema enda taolise uurijavaimu elupikkust tööd. Esikmuljed kunagi loetust, «mälestuste mälestused», isiklikult läbi-elatu — ehk on seegi, hoolimata subjektiivse «mina» esiletükkimisest, mingiks täienduseks kogupildi saamisel.

Eks ole Tuglase enda mõte, et kunstiteost loovad tema vastuvõtjad edasi, avastavad seal saladusi, millest autor ehk ise midagi ei teadnud. Et kunstiteose looja «on istutanud puu, mis kannab ikka jälle uusi vilju, mille lõhnast ja maitsesest tal enesel polnud aimugi».

Ei Tuglas ise, nii kainelt kriitiline oma loodud laste suhtes, ega vist keegi teinegi suuda nüüd enam kindlaks teha kogu maa-alust soones-tikku ning seemnekülvi, millele alguse andnud ta teosed.

«Jumala saare» romantikat ei elata enam kunagi täpselt samal kombel üle kui autori ja tema kaasaegsete noorus. Veerand sajandit hiljem haaras see minusugust juba mingil teisel pinnal. Haaras tugevasti. Murde-ee puhangutele vastavad Kellermanni «Ingeborgid» ja Ham-suni «Paanid» tulid ja haihtusid. «Jumala saar» kinnistus. Ta oli mõneti ka väga oma — võib-olla need laiuvad laaned, ajaloo tume põhi, mis teadvuses ikka kaasa mängib, soomaastik, mis minu jaoks oli reaalne ja koguni südamelähedane. (Nagu läbi udu mäletan, et kirjutasin too-kord kah ühe loo soost, soosaarest ning kääpast.)

Nüüdki, «Jumala saart» uuesti üle lugedes, tungivad läbi kaootilise ja ülepaistutatu esile vanad tundekohad: Torgla soo oma salapärase ise-eluga, taevasse lõõmav Jumala saar, igatsus lennata sügispilvedega kuhugi kaugemale ja näriv piin soovist mõista asjade olemust, saladuste saladust.

«Nii reaalsust kui fantastikat, nii ülevat kui igapäevast näeme oma rahvusliku prisma läbi.» Tuglase kirjusulise fantastikalinnu maanda-mine meie halli maastikku pani omal ajal paljusid risti ette lööma. Ja veel Felix Ormusson oma šokeeriva prantsuse daamiga! Nüüd, kus juba paari põlvkonna teadvus on Tuglase loomingut omastanud ja omal kombel edasi töötanud, näib ta kogulooming meile märksa homogeensem, tajume selgemini ta «rahvusliku prisma» avaramat mõtet.

«Felix Ormusson» kandis oma istutajale ootamatuid vilju, nagu autor ise on imestusega nentinud. Mis ime siis, et ka minusugune maalaps (just selles eas, kus tütarlaps on Ormussoni sõnade järgi

«luine ja puine, tõlpide silmadega ja sööb palju») tundmatut vilja koorde hammustades nägu krimpsutas. Kontrast oli ka muigamapanev. Kujutletagu jõulueelselt räämas kööki, kus oled parajasti ametis kõige ebaesteetilisema toiminguga — täidad tooreid soolikaid makipudrugaga. Aga sulle loetakse pühast vaimustusest põledes «Ormussoni» tundelisemaid kohti!

Ettelugeja tehti naeruks, aga südamepõhjas avanes kohutav kuristik enese ja peene Marion'i võrdlemisel. Ja vimmm ormussonide vastu — ole lahke, isegi söömine on neile ebaesteetiline!

Hiljem olen korduvalt lugenud seda võluvast raamatut, imetlenud loodusepiltide täpsust, lõunaestilisi, konrad-mägilisi maastikke, mida ma lapsena tunda ei võinud ja pidasin ilusasti väljamõelduiks. Leidsin üles eneseiroonia, sain teada, mis tähendab «Tjani ljamku, estet!». Avastasid väikese Juhani oma võrratu lapseloogikaga («Puuhobu jookseb hommikul nelja, keskpäeval kahe ja õhtul kolme jala peal!»). Väikese, oma mõtetega poisi, kelle kujus on samasugust kummelimumu õrnust ning soojust, mis «Illimari» ilmudes jahmuma pani kõiki Tuglase-tundjaid.

Jah, paljud Tuglase tööd tulid mu kätte ealiselt liiga vara. Arusamatult jube «Inimese vari», «Vabadus ja surm», painajalikud põgene-mised, mis kandusid hirmu-unenägudesse. Isegi «Meres» ei tajunud ma niipalju mulle tuttavat merd kui ööd, kus «mustad varjud magasid väljade peal», kus värises tundmatu maarjahein, suitsesid tukid ja rususid vangirauad.

Vara tulid ka esseed ja marginaalid. Kuid imelik lugu, raskesti mõistetavad oma materjalilt, äratasid just need pinevat huvi, avasid ahvatlevalt ukse, kust terendus kirjanduse ja kunsti eriline maailm, täis seniaimamatuid väärtusi.

Võib-olla on Tuglas minu jaoks kõige mõjuvam olnud just seal, kus ta ise on otseselt juures, jagab oma mõtteid, analüüsi tulemusi ja neist tehtud üldistusi, mälestusi, rändurilugusid, miniatuuride meeolusid ning mõtteteri. On mõjunud mitte ainult tarkuse ning teadmistehulgaga, vaid erakordselt avara, rikka ning tervikliku isiksusega, ühe läbiva kire inimesena.

Olen «Juhan Liivi» lugenud korduvalt. Nagu ikka, on Tuglas ka siin range ning objektiivne uurija, kes enda tunded jätab kõrvaliseks — pole seesugust paisutatud emotsionaalset sekkumist ainesse, nagu näiteks Rolland'il ta elulugudes või Aino Kalda «Tähelennus». Ja on seletamatu, miks kogumulje «Juhan Liivist» jääb just tundetooniline, läbikannatatud. Otsekui joonistuks kaksikprofiil neist kahest nii äärmiselt vastandlikust ja kaugest loojanatuurist.

Läbiv kiring — mõtlen sellega Tuglase elupõlist, raugematut uurimistööd meie kultuuripärandi kallal, eesti kirjasõna ehitamist. Titaanlikku kirkatööd hõreda rikastusega minevikulademete lahtikaevamisel, kõrs kõrre peale kandja meeletut visadust ja — tarvitaksin Tuglase enda poolt nii vähepruugitud sõna — armastust. Ma ei tahaks võrrelda tema sellealast elutööd monumendiga — liiga eluliselt vajalik on see meile, nagu leib. Mõtlesin sellele veel kord Tuglase hiljutise esinemise puhul «Noorte Hääles» «Meie sõber Friedebert Tuglas».

Alles 1958. a. lugesin uuesti-ilmunud «Eesti Kirjameeste Seltsi». Mul oli siis väga kahju, et ei teinud seda varem. Mitte ainult sellepärast, et see on huvitav lugemisvara, nagu sündmusrikas romaan, ja et ta valgustab põhjalikult üht segast ajajärku meie kultuuriloos. See

teos õpetab ka läbinägelikkust, et mitte ära vahetada tõelist võitlust tühise sekeldamisega, oskust ära tunda auahnuse ja karjerismi sünnitatud sepitsusi, mis soodsate asjaolude kokku langedes võivad muidugi omandada hukatuslikke dimensioone. Võib-olla on see läbinägelikkus aidanud Tuglast mõnelgi raskel elulõigul.

«Viimne tervitus» on teos, mida ma Tuglase loomingus eriti armastan. Nii tihenend ja kirgastunud on siin Tuglase loomingut läbivad jooned: ilu, tarkus ja humaansus.

Naapolis veedetud päevad oma vaatlusrõõmude ning katastroofilise rahahädaga olid noorele Tuglasele ta rännuteedel ehk kõige drastilised. Noorusmälestused kumavad «Viimse tervituse» välisjoonistuses, mis on äärmiselt kirgas ning konkreetne. Ja seda sugestiivsem on traagiline meeoleolu. Suur kurbus, mis omane meie ajastu liiga paljudest purustustest läbikäinud inimestele. Painajalik hirm ja paaniline hukkumistunne on läbi kannatatud, püsib inimene-olemise nõue. Ehk pole Tuglas kuskil mujal nii vaikse soojusega pöördunud inimeste poole, kõnelnud inimesest inimeste seas. Ja pole ehk kaugemalgi rännuteedel tundnud valusamalt lahusolu kodumaast kui «Viimse tervituse» kirjutamise ajal, kodumaal, esimesel sõjasügisel: «Ikka püsib minus torkavalt-valus tõmme põhja poole, sinna poole...»

«Viimne tervitus» — see merehädalise hilinenud pudelipost, see kibe hoiatus, on ühtlasi nimelt just tervitus, tervitus inimestele, mõistusele, valgusele.

*

On muidugi tõi, et kirjaniku loomingu mõistmiseks ja hindamiseks pole vaja tunda autorit isiklikult. Jah, mõnikord on see isegi väga häiriv.

Võimalus, et ma Tuglast isiklikult poleks tundma õppinud, oleks mulle asendamatu kaotus, ma ei taha sellele mitte mõeldagi!

Kahekümne aasta jooksul (enne sõda olin kohanud Tuglast ainult paaril korral) kui palju kordi ka on seistud aiavärava ees «Tuglase põigus», on meel ikka olnud kõrgevil-elevil ja igakord on see olnud tavalistest väljaulatuv päev.

Astud mööda puhtaksriibitud jalgrada, piiludes aiasügavusse. Kui pole just lausa talv, immitseb mändide vahelt lõkkesuitsu. Ka Tuglas ise võib parajasti olla seal, uurimas oma naljakaid nannipunne kiviktaimlas. Need on tema hoolealused, nõnda kui elukaaslasele Elole roodid, suurt hoolt nõudvad hellikud.

Aeg-ajalt võib aias täheldada muudatusi, lisandub õiepuhmaid, istikuid (kuigi neid ähvardatakse hoopis vähendada). Viimasena on asunud sinna, oma kohale, Juhan Liivi nukker pale kivirahnu raiutuna.

Üht-teist muutub aastate jooksul ka väikese maja sisemuses. Mõni kunstipilt asendub teisega, kõik ei mahuks korraga seintele. Tuppa astudes näed ikka Triigi tumemeelset «Konrad Mäge» ja oleks raske kujutleda Tuglaste «suurtuba» selle ajastuhõngulise teoseta. Millaski ilmub sinna televiisor, millaski magnetofon. Püsib vana, hästi pehme sohva, asendumata mõne moodsa ja väheõdusaga. Vahelduvad toailled. Kadus juba ammu vasikasuurune hall dogi Darling, kes kangesti süle kippus. Väikeses esikus tiksub ikka kellakapis vana ajanäitaja. Ühel ajal märkad, et ülakorrusele viiv kitsas trepp on lakitud tumepunaseks. Tuglase tuppa on tekkinud suur tumesinine vaip.

Raamatute juurdekasvu on raske märgata, neid on selleks alati

olnud liiga palju. Ja need elavad asjalised ses majas pole kunagi jäägitult taandatud riiulitesse, panipaikadesse. Ikka on neid suurte virnadena Tuglase kirjutuslaual, põrandal, toolidel.

Ent mõistatuslikult vähe taban ma muudatusi pererahvas, kuigi kakskümmend aastat on pikk aeg ega saa mööduda märki jätmata. Aeg-ajalt kuulen, et on muretsetud jälle kõvemad prillid, et on oldud haige, et vaevava unetuse vastu on pikka aega võideldud «Tuhande ja ühe öö» lugemisega.

Aga kui Tuglas istub üle laua oma nurgakeses ja oma toolis, härmaspäine ja roosade põskedega, kui ta kume häälnustab mõnusat lugu ja igavesti rühikas ning energiline Elo toob lõbusalt vesteldes kohviriistu, tunnen midagi peaaegu joovastuse taolist sellest hammastenäitamisest kõikvõimsale Ajale.

Kas muresid, väsimust, hädasid ja tusatuju siis polegi? Muidugi on. Ja pole ka nii, et nad lihtsalt peidetakse külaliste puhul. See on kuidagi teisiti.

«Närviherk» vist tarvitati noore Tuglase puhul, ta teosed näitavad erakordset tundlikkust, äärmist pingulolekut, närvide vibratsiooni. Ma ei usu, et nad nüüd oleksid muutunud tal terastrossideks. Kuid mulle tundub, et Tuglasel on eluhädade jaoks väga reaalne pilk, ta oskab asju näha nende õiges suuruses, oskab oma hädasid kohelda.

Halba on ju üsna palju olnud ja ma ei tea, kas Tuglas kätt südamele pannes veel ütleks: «Inimesed on sulle üldiselt head olnud ja su elu on paremini läinud, kui sul endal oli selleks eeldusi.» Või siiski...? Kust muidu see vaimu värskus ja heledus...

Vist tunamullu suvel sattusin haiglatrepil kokku Elo Tuglasega ja ta viis mind poolvägisi palatisse. Ma poleks söandanud minna, teadsin, et Tuglase tervis on õige halb. Tuglas ise tuli parajasti «hapnikutoast», öö olnud väga raske. Heitis voodisse ja, tuttav võrukaela ilme näol, avas sahtli, mis oli suitsude ning tuhatoosi peidikuks, võttis sealt oma igavese «Kazbeki» ja ütles Elole: «Ehk pakud meile kohvi.» Ja algaski kohvijoomine, päevauudiste sõelumine. Jutt läks «Vanemuisele», siis vanale «Vanemuisele», tema majanduskriisile esimese saksa okupatsiooni ajal. See oli põnev ja kohati otse anekdootlik lugu riskist, kohutavaist vekslivõlgadest, saatuslikest käänakuist ja õnnelikust lahendusest. Tuglas jutustas innustunult ja kujukalt nagu alati. Ja üldse polnud see haiglaepisood midagi erakordset, lihtsalt iseloomustav.

Kohtumisi on olnud palju ja alati on olnud tuline kahju, et kõike kuulnud ei suuda meeles pidada, jäädvustada. Lood Vabbest, Allest, Karl Adrast ja nende lugude jutustamise kogu õhkkond, intonatsioonid. Magnetofoni ilmumine majja tegi head meelt. Kord kuulsime sealt isegi Tuglase uusi luuletusi...

Tuglas on ilus inimene tšehhovlikus mõttes («inimeses peab kõik olema ilus» jne...). Teadsin seda juba siis, kui Tuglast isiklikult ei tundnud. Olin lugenud, kuidas ta on esteet kõiges, kui puhtad on ta käsikirjad, kui ilus käekiri, kui valitud tema sõnastus ka kõige tavalisemas kõneluses, kui piirides tema käitumine kõige mürtsumaski seltskonnas. See kõik on nii.

Ent Tuglast tundmata olin arvanud, et see ilus-olemine on mingil kombel pühalik, mingi rituaal. Rituaali suhtes puudub mul aga igasugune meel. Ma ei tea, missugune oli noor Tuglas, kuid mina pole teda kunagi näinud pühalikuna ses mõttes. Ka kõige tõsisemast kõneldes,

ka kõige tumedamail päevil, sapiste sõnade juures on ikka tukselnud huumorisooneke, kõlanud kaasa lõbus ironia, paistnud silmist konksvingeri kuradike.

Hoopiski mitte pühapäevalaps, kaunishing, kes millestki midagi ei tea. Mitte ka jäise rahuga filosoof. Mulle tundub, et Tuglases on mingi erilist laadi tasakaal ja intellekti värskus, mis meenutab üht ütlemist «Viimses tervituses»: «Kuuse sümmeetria ja igavene haljus on juba ise nagu mõistuspärasuse, järjekindluse ning vankumatu tõsiduse allegooria.»

Tuglasel on olnud vankumatut tõsidust oma hiiglaslikuks tööks. Elamiseks on ta säilitanud väikese Illimari uudishimulikud silmad, mis maailmas algusest peale avastasid nii palju ilusat, imelikku ja naljakat.

Kolmkümmend aastat tagasi

ure ei vali aastaid ega uksi. Inimlaps saab sageli liiga vara teada asjadest, mida ta veel teadma ei peaks, ja liiga hilja neist, mida tingimata teadma peaks. Isegi kirjani-
kud ja raamatud ei astu meie ellu õiges järjekorras, peda-
googikaseadusi arvestades. Paljud jäävad üldse tulemata,
teised jäävad hiljaks; aga üksikud tulevad vara ja pane-
vad su lapsesüdamele täiskasvanu mure valusa, selgusetu koorma.

Nii tuli Tuglas. See oli 1934.

Õppisin tollal algkooli neljandas klassis. Ma ei mäleta, kelle koos-
tatud oli meie emakeele lugemik, kuid selles olid Tuglase pilt ja «Ini-
mese vari». Me lugesime seda tunnis kordamööda valjusti, kes pare-
mini, kes halvemini, ja klassis valitses sel ajal hall, raske vaikus, nagu
ei istukski seal nelikümmend last. «Maretj uni oli nii põgus, et ta kuu-
lis toonesepa tiksutust süngisambas.» Ning meie, kaheteistkümmne-aas-
tased, kes sündisid peale Esimest maailmasõda ja said mobilisatsiooni-
ealiseks Teiseks maailmasõjaks; kriisijärgse rahuaja lapsed — nägime
enda ees sõja üht nägu, üht karjatatavat kajastust: emamuret, ema ootust
ja surevat, hingelt ja kehalt moonutatud ebapoega, kes vahetevahel
kallab kiivri kõlinal kulda täis ja soojendab selles oma käsi. Mäletan
väga selgesti pikkamööda kasvavat vaeva ja ängistust; mäletan, kui-
das jõgi, millest Maret oma paati üle sõudis, kasvas ja kasvas kujut-
luses tinaseks, külmaks, halastamatuks, voolas sellisena kusagil rinnus
ja muutis selja külmaks. Alles siis, kui pidime «Inimese varju» ümber
jutustama ja ära seletama, tuli korraks heledam silmapilk. Üks mu
klassikaaslane, teistest kaks pead pikem ja nii põhjalik, et istus igas
klassis kaks aastat; kes oskas suured töed ja ajaloolised epohhid suruda
ühte nappi lausesse ja kelle suus kogu paljutuubitud «vabadussõja aja-
lugu» kõlas: «Eestlased lassid suurtükki ja venelased kokkusid» — see
klassikaaslane jutustas Tuglase novelli ümber järgmiselt:

«See sant soldat koksas ta poja ää.»

Ometi jäi vari «Inimese varjust» kauaks-kauaks, omades varajaste
varjude erakordset püsivust. Mind kiskus tagasi selle novelli juurde.
Vaatasin Tuglase fotot: tumedad juuksed, näpitsprillid, halastamatud
(nii näis mulle siis) silmad näpitsate taga, kõva krae, kiisulips. «Noor,
aga sünge härra,» mõtlesin ma, «kindlasti kuri härra.» Ma ei teadnud
ju, et sellel kurjal härral, parimates aastates Tuglasel, oli komeedi-
periood juba seljataga ja ta oli muutunud üheks meie kirjanduse kin-
nistäheks.

Tol ajal ei julgenud ma isegi unistada, et ma kunagi, kas või kau-
gelt, näen Tuglast; veelgi vähem sellest, et paarikümne aasta pärast
istume temaga aias peaaegu igavese tule ääres. Tuglas pole mulle
kunagi enam meenutanud kurja härrat.

Jutustades oma pika, rikka, kireva elu sündmusi, tuues oma tohutu mälu salapäraestest kambritest üksteise järel lagedale eesti kultuuriloo suuri ja väiksemaid nimesid ning andes neile mõneks minutiks tagasi värvid, mis kuuluvad elavatele, mitte surnutele — too Tuglas on pannud mind uskuma. et läbi pika, uskumatult tööka ja viljaka elu on saanud teda noor uudishimu, tahtmine teada ja püüd mõista. Andku ta mulle andeks, kuid meie headel jututundidel on sageli mu ette kerkinud väikese Illimari kuju, kes pika päeva saadab kahte leierkasti ja nukkudega komejanti ja käib nende järel üksinda veel siis, kui «kaugel lagendikul paistis madal päike tuuliku tiibadele». «Terve peiv keib sinu meiega. Ja raha sinul ei olep,» ütleb üks komejanditegija Illimarile. Sellest poisikesest saab mees, kes läheb 13 liiriga taskus vallutama Naapoli linna. Muidugi, see pole kogu Tuglas, kuid see on meie kirjanduse patriarhi üks nägudest, Tuglase nägu, kes ütleb «tõine» ja «kõrd» isegi siis, kui ta teinekord kõneleb mauride kultuurist ja berberitest.

Nii. Vist samal 1934. aasta talvel kuulsin vana magasiada ühte otsa ehitatud Muhu rahvamaja saalis «Merd». Deklamaatorit piiras kolmest küljest kanavõrk — trellide sümbol. Deklamaator oli end mäsasinud valgesse voodilinasse, mis pidi ilmselt kujutama hullusärki, ta silmades ja sassiaetud juustes pidi avalduma nõdrameelsus ja rusikas kätes temperament. Ta luges Suitsu «Pöörase laulu». Peale kokkumise segast aplausi heitis ta ära voodilina ja temperamendi, seadis juuksed korda ja ütles: «Tuglas. «Meri.»»

Nende aastate moelauludes oli palju merd. Lauldi sellest, et «pole seal üht oksa, kust kinni hakata, ei ole maja nurka, kus varju pugeda», või «oh tundmatu, miks ihkad tuult ja tormi» ja «vaikselt liigub aurik tasa laintel vaid veel».

Neist aastatest on mulle meelde jäänud kaks kõige jultunumat ja kelkivamat laulurida: «Nüüd merele, merele tõttan, kus laine mul kohinat teeb.» Minu arust oli äärmine häbematus mõelda, et meri hakkab mõnele pohmeljas pootsmanile eritellimuse peale kohinat tegema. Me elasime merega kõrvuti, me sõltusime merest, merel oli meie elus eriline koht nagu vanemal vennal, võib-olla me isegi armastasime merd. Igatahes uskusime, et ükski kirjanik ega luuletaja ei suuda meile mere kohta öelda midagi uut.

Deklamaator ütles: «Tuglas. «Meri.»» ja hakkas lugema.

See polnud meie meri; või kui oli, siis ainult sügiseste loodetormide ajal, kui Irbenist sissemurduvad lained kergitasid oma vahupäiseid, savikarva valle üle kadakate latvade ja lakkamatu märg mürin püsis ranna ja majade vahel. Tuglase meri oli suurem, ta oli raevus hiiglane, pilvedeni kasvanud Suur Tõll; tal oli inimlik nägu, võib-olla Garibaldi ja Stenka Razini, võib-olla tapja nägu; nägu, mida ma veel polnud näinud, aga ometi kunagi näha tahtsin, sest «lapsena igatsesin merd ääretut mina». Ja nüüd, kolmkümmend aastat hiljem, olles sadu tunde nii magavale kui tuglaslikult mõirgavale ookeanile näkku vahtinud ja näinud «merd seal haudade taga» — nüüd on juba raske kokku arvata, kui palju kordi tuletasin ulgusetel meelde meest, kes kunagi näitas mulle mere üht nägu. Veri on see, mis rähnipoja puu otsa ajab. Ja paljudele meile, eilsetele ja tänastele kirjanduslikele rähnipoegadele, on Tuglase rahutus ja rännukirg, tema «mu meri, mu meri!» olnud üheks jõuks, mis äratas hinges kuradi — igatsuse kuskile minna.

E. Pikk

Laulupuur (Linoollõige) 1965

Friedebert Tuglasele mõeldes

Variatsioone teemale „Lugeja ja raamat“

unagi, väga varasest lapsepõlvest, on kinnistunud teadvusesse veendumus, et kõikidest hommikutest on kõige heledamad esimese jaanuari hommikud. Kuigi mõistus on hiljem selle omamoodi eksiveendumuse üsna proosaliselt korrigeerinud — eelmisel ööl ollakse tavaliselt pikemalt üleval ja ärgatakse hiljem —, ei suuda see ometi mälu piltidest kustutada lugematuid aasta esimese päeva heledaid hommikuid, mälestustes kuidagi kummaliselt valgeid isegi siis, kui akna taga möllas hallilakaline tuisuvihur.

Ka täna on 1966. aasta esimene päev. Ta tuli päris tõelise päikesehelgiga idaaknast, püsis tulevärvilisena peaaegu terve päeva ja hõõgub veel praegugi roosana ja röömsana läänetaeva kõrgete katuste taga. Täna mõtlen ma väga intensiivselt Fr. Tuglasele, mõtlen juba eile lõunast saadik, kui postivagun tõi Tartusse «Noorte Hääle» ja selles Tuglase vastused lugejate küsimustele — tervelt kolm joonealust!

Missugune uusaastakingitus, inimvaimu vastupidavust ja autoriteeti kinnitav dokument! On kuidagi julgustav ja inimlikku uhkustunnet sisendav nii silmselgelt näha ja ära tunda, et 80 pikka aastat ei ole suutnud Friedebert Tuglast vaksavõrragi allapoole kiskuda ta loominguliste võimete harjadelt. Oli, nagu oleks taas taktikepi tõstnud eesti kirjanduse peadirigent, kes ei hämmastanud meid mitte ainult oma helikeele värskusega, vaid verinoore eruditsiooniga, areneva ja tekkivaga kursisoleku aktiivsuse ja intensiivsusega, kogemuste kullaga, mõttepinge, otsustuste küpsuse ja läbikaalutusega ning väljenduse sellise lihtsuse, täpsuse, selguse, tiheduse ja otsekohesusega, mille ees tahaks kutsuda mõtlikult peatuma nii aatomisajandi kiirustava (või lugeja jaoks efektilööja) sulemehe kui ka lugeja enda. Ja oli, nagu võiks Friedebert Tuglase väga sõbraliku, ent samal ajal ka nõudliku tähelepanelikkuse ajal tõusta isegi eesti algupärase raamatu tagasihoidliku väesalga enesetunne ja iseteadvus meie tõlkekirjanduse paljurahvuseliste, oma südame-murdmise võimes veendunud armeede ees.

Ja mis hästi meeldiv — oma viimase tarmuka kirjutusega Friedebert Tuglas otsekui vabastas meid nende oma sugestiivsete, kammitsevate sõnade lummust, mis ta lausus oma viimasel ümmargusel juubelil «Estonia» teatrisaalis. Nii see vististi oli: «Mida uut saate te mulle öelda, mida ma veel kuulnud ei ole, või mida uut on mulgi teile veel öelda, mida ma juba ütelda pole jõudnud.» Sest just Friedebert Tuglas sisendab meile nii oma isiku kui loominguuga äärmiselt aktiviseerivat ja nakatavat äratundmist, et kogujalik «kõik on tühi asi» või spenglerlik «pole midagi uut päikese all» ei ole sugugi inimliku tõetunnetuse viimne, paratamatult tühi postijaam, vaid on veel tuglaslik tee avas-

tada elu ja kunsti arengu seaduspärasusi, näha suurte analoogiate lakkamatut kordumist uue sisu ja uue vormi lakkamatus kordumatuses, tunnetada sügavamalt ja täpsemalt kui enne, ent ikka ja jälle esmavastaja rõõmuga. Ainult nii vist muutub tunnetusprotsess ise püsivate rõõmude lätteks ja nooruslik, otse koolipoisilik uudishimu ning kärsik huvi maailma ja selle vastu, mis seal sees leida on, lippab truu kutsikana meie kannul, silmad pärani ja händ püsti, just nagu meie teine mina või otsitud ja igatsetud elumõte...

Ja Friedebert Tuglasele mõeldes veendud äkitselt väga kindlasti, et mõistus ja tarkus ei ole sugugi kunsti vaenlased (nagu me vahel intellektuaalsuse ja emotsionaalsuse üle piike murdes oleme kaldunud kodukootult otsustama!), vaid sõbrad. Et nad on ainsad, kes on võimelised meie olgu siis filosoofilisele, olgu kunstilisele maailmatunnetusele andma tõelise sisu, sügavuse ja ainsa tasu ning hinnangu, mis väärib püüdlemist — üldrahvaliku autoriteedi ja veenmisjõu...

Nii ma siis istun nende mõtete vangis, mida äratas Friedebert Tuglas, tulles meie kõikide juurde lahkuva aasta viimasel päeval, oma juubelisünnipäeva aasta künnisel. Aga valged paberilehed mu ees laual ootavad «Loomingu» toimetuse ahvatleval kutsel midagi muud — ootavad mitte viimaste, vaid esimeste kohtumiste meenutamist, Friedebert Tuglase tulekut meie ellu aastate takka. Pole hoopiski kerge rännata tänase Tuglase juurest kuskile mälestustemaile — see tundub tema puhul isegi isegi enneaegsena, nagu ta isegi katkestas oma mälestustekanga kudumise kuski sajandi alguskümnendi sündmuste juures. Aga ometi on selles ka oma suur kütkestavus nagu kõiges, mis meenutades soojendab südant, olgu selle üldhuvitavusega siis kuidas just on...

*

«Sääl tuli Tuglas. Sõjakevad õues!» — nii meenutas kord vana-meistri lähem võitluskaaslane ja sõber Gustav Suits. Nende ellu, kelle sünd ja täiskasvanuks saamine toimusid kahe viimase suure sõja vahel, pärast suuri revolutsioone ja kodusõjalahinguid, tuli Friedebert Tuglas teisiti, tuli nii, et sõnajärge tundub kohane laenata olevat nende ridade «peasüüdlaselt» endalt: «Pane käed silme ette ja tuleta meelde! Sule kõrvad ja kuulata! On, nagu kohiseks kuldne jõgi 'kauguses...»

See oli väga ammu, mu isikliku biograafia eelajaloolisel ajajärgul, mil sõlmsin oma esimese tutvuse Friedebert Tuglase loominguga. Just loominguga, sest neil aastail ei teadnud ma veel, et maailmas on sellised nähtused, nagu raamatud, kirjaoskus ja kirjanikud. Mu vaimseid vajadusi rahuldab täiesti ligi saja-aastane halli habemega vanaisa, kes kirjaoskusest oli omandanud ainult ühe osa — lugemise, aga selle ka seesugusel tasemel, et kõike loetut mäletas hauani. Temalt siis kuulsimegi Jannsenist ja Jakobsonist, jänese õhkamisest, Kalevipojast, kergejalgsest kuningatütrest, klaasmäest, kolmest vennast, kellest noorim oli tobuks, Tuhkatriinust ja paljust muust ilusast ning õpetlikust.

Ning ühel päeval tuli Tuglas, viies ootamatult ja äkitselt rahvajuttude tagasihoidlike ja koduseks saanud piltide juurest kunstilise kirjanduse virtuooslikku imederiiki, kus sõna kui võlukepi puudutusest sünnivad inimesed ja maastikud, kes tulevad sulle lähemale, saavad sulle vahel isegi mõistetavamaks kui need puud ja põõsad ja liivauk, kus mängid iga päev, või need inimesed, kellega löikad leiba ühe pätsi küljest või ammutad joogivett ühest pangest.

Oli kevadsuvine öhtupoolik. Olin päris üksi suures, askeetliku lihtsusega sisustatud toas, mis kuulus mu onule ja mida kasutati harva. Rohekashallidele laudadega vooderdatud seintele joonistasid varje akende taga kasvavad kõrged, vallina maja piiravad sirelipõõsad. Oli pisut hämar, pisut salapärane, väga vaikne ja väga üksildane. Ning selles vaikuses hakkas sõnade imejõul loitsima uut maailma võõra mehe hääl, kes luges midagi nurgas laual seisva imepilli sees. Sõnad sünnitasid tohutu konkreetsuse ja selgusega kujutluspilte, mille ees just nagu oleksid mu ümbert kokku varisenud toa rohekashalli värvi laudadega vooderdatud seinad, nagu oleksid nad pehmest lõuendist telgikatted. Hakkas pudenema öitsvate toomede õrnhabrast lund väikese tüdruku üle, kes mängis oma nukkudega öitsvate puude all aianurgas. Seal kuski puuokste taga sai väikese tüdruku suur öde kokku sulase Kustiga, juhtides mõistatuslikele, ärevatele ja elusaladuste aimlemisele virgutavatele tunnetusteedele. Ja seal kuski on ojakallas, pisut kummaline poiss, koer ja õngekorv. Ja poisi juurde jookseb väike tüdruk, suur tükk leiba peos ja meeletu õrnus südames. Ja poisi väledad hambad hakkavad hävitama leivatükki ja tal pole selle toojast sooja ega külma, isegi siis mitte, kui esimese suure pettumuse pisarad poisi kõrval istuva tüdruku sõrmede vahelt hakkavad voolama. «St! Võtab... As'sa kurat!» hüüab see mühkam vaid...

Oli piinlik poisi ja kahju tüdruku pärast, kes seal üksi ja murtuna põlvitab taas oma nukkude juures aianurgas hoopis öitetuks varisenud toomingate all valgel, valgel öievaibal...

Lugu lõppes, aga kujutluspildid jäid, jäid kogu eluks. Kes teab, võib-olla see isiklike kogemuste eelne kokkupuude romantilis-unistava lootuse ja kaine eluproosa igikestva kontrastiga ladestus mingiks tundmuste tarkuseks, mis on kogu eluks sisendanud uudistavalt lepliku suhtumise mõlemasse polaarsusse, kärpinud liiga donkihhotlike unistuste tiibu ja hoiatanud liigse tähelepanu koondamise eest ühele tühipaljale õngekorvile... Üks on aga päris kindel: kui palju hiljem ka ei oleks kirjanduses, kunstis või elus kohatud vidrikuid ja leenisid või vidrikuid seelikus ja leenisid pükstes, pole ometi ühtki võrdväärset mälulaekast kõrvutamiseks välja tuua, mis oleks säilinud nii kristalsena, plastilisena, pildi, värvi, lõhna, heli terviklikkuses kui see imepilli seest esilelummatud lugu, looga seotud tundmused ja elamused.

Jah, kui midagi on kõrvutada, siis vahest «Merineitsi» lõpumotiiv: pilt kandlemängijast Kurtisest, kes kandlest võluhäälil välja meelitades astub merre ja sammub, sammub, kuni kaob, järgnedes merelt kostvale laulule, jättes selja taha talle võõra, vastuolulise ja mõistetamatu maailma. «Merineitsi» meenub alati siis, kui elu kingib vahel silmapilgu, millest kaunimat just nagu ei oskakski enam soovida... Ent õnneks ei ilmu kaunid elamused enam merineitsite kujul, sellepärast jäävad mered laevadele ja suplejatele ning rannas kõndijate vahelduvaks rõõmuks jääb kord kuulata ebamaiseid kandlehelisid, mida surelikud ise on vahel võimelised oma kanneldelt välja meelitama, kord jälle näha ja kuulda, kuidas peavad käratsedes pulmi, laulavad ja joovad viina priiskavalt lärmakad kaspar punased.

*

Siis veeres mu lapsepäevadesse Friedebert Tuglase «Kuldne rõngas», veeres liiga vara ja liiga enneaegselt, sest ta toodi mu palavikupäevade

ja pikutustundide lühendamiseks. Püüdsin lugeda ja elasin üle selle ängistava tunde, mis on seotud asjast mittearusaamisega ja mis mõjub nagu piinav unenägu, kus püüad midagi meenutada, mis kuidagi ei meenu. Ja praegugi veel tunnen, kuidas see enneaegne kohtumine segab mu korralikku vahekorda «Kuldse rõngaga». Ja vahel on tunne, nagu oleks «Kuldne rõngas» sattunud enneaegselt kätte kogu meie noorele kirjandusteadusele, sest oma analüüsid ja ülevaadetes ei jõua ega jõua me «Hundi», «Torgla soo muinasjutu» ja «Hingemaa» juurest kuidagimoodi 20-ndate ja 30-ndate aastate tihtipeale maailmaklassi kuuluva Tuglase novellistika juurde...

Pisut hiljem tutvusin Felix Ormussoniga mitte enam juhuslikult, ootamatult, vaid nii, kuidas see hästi kasvatatud seltskonnas on kombeks — meid tutvustati! See sündis klassitoas, kuski keskkooli kõrge-
mas astmes. Tutvustajaks oli klassi priimus, tüse ja väga enesekindel tüdruk, kes oma peaaegu tunni kestvusega referaati oli koondanud kogu selle fotorealistlikul põhimõttel töötava kriitika, mis «Felix Ormussonile» oli osaks saanud aegade vältel. Ja see oli esmakordselt mu elus, kus nägin ühe kunstilise kuju üle kohtumõistmist väga täpse tollipulga-tarkuse alusel. Mäletan, et Ormusson sai kõvasti võtta, ta osutus hoopis muidusõojaks meie armsal maakamaral. Igatahes rida-realt ja surmõsiselt seda iroonilis-romantilist lugu kaine realismi vaekausil kaaluti ja pihta said nii Ormussoni loomuomadused kui ka lõunasse lendavate kurgede punased jalad taeva all, mis tõest ja õigusest lugupidava inimese pilgu all pidavat olema hoopis värvitud, või hallid või mustad kriipsud!

Olin harjunud selle tunnini kirjandust tajuma meeleoluna, mõttena, mis sünnib ja sind kuhugi viib või sus uinunud kogemusi äratav ja mõtestab... Selline täisrelvastuses kriitika tegutsemisest osasaamine oli esmakordne. Jälgisin mõningase uudishimu ning mõningase ehmatusega, sest mu oma suhtumine Ormussonisse oli tükki leebivam, vaimustunum, mõista püüdvam, kui see kooliprogrammide järgi võib-olla lubatud oli. Püüdsin mõistatada, mis arvab sellest targast ja teitsemõtlemit välistavast kohtuotsusest mu hea eesti keele õpetaja. Ta jälgis mingi kummalise, ühtaegu meie juures ja meist kuski eemal oleva pilguga. Tahtsin väga teada, kas nii võib, kas nii tohib, kas nii peab. See küsimus jäi vastamata, nagu ta on jäänud vastamata tänaseni, nagu pole teda vististi iseenda ja teiste jaoks suutnud ära vastata need sajad ja sajad pead, kes ikka ning jälle asuvad lahendama elu ja kunsti, romantismi ja realismi hirmkeerulist dialektikat.

Tõelised elamused kooliajast pärinevad aga nn. klassivälisest elust. «Merd» loeti kõnekoorina, soolona, melodeklamatsioonina. See vaimustas, ent vaimustus ei ladestunud liiga sügavaks kiindumuseks, sest veel praegugi jääb minu jaoks pisut kaugeks ja kõrgeks «Mere» pidulik paatos. Vist sellepärast, et olen sündinud mere ääres ja meri tähendab mulle midagi väga omast ning lähedast — sadamat, võõraid ja oma laevu, rahutut askeldust, kraanade liikumist, titsivirnu ja suhkrukotte, silgupaate rannas ja kalakelke jää, soolavimma ja kohakala, südant ängistavalt puudutatavat vilet laevalt, mis sõidab vastu tundmatule teekonnale; meeletut, rõõmsat, ihualasti söösti tormise mere valgetesse lainetesse või vaikset hetke rannas, kui loojuv päike ehitab kuldpunase silla kaugest horisondist su oma varvasteni... Ja need muljed on nii konkreetsed ja rõõmsalt maised, et ei lase endaga tundeliselt liita Tuglase «Mere» romantilist paatost, küll aga mõista, eritleda, aru saada...

Jäägitu sugestiivsusega haaras aga neil «tormi ja tungi» aastail ta «Lembitu». Kuulen ja näen veel praegugi otsekui ilmsi, kuidas meie suure koolisaali näitelava serval, raske eesriide voltide foonil seisab üks mu koolikaaslastest, pisut varavana näoga kõhnavõitu tütarlaps, ja loeb mingi loitsiva, nukra, otsekui elutarkuse viimset sõna kuulutava häälega: «Ütles Lembitu, ilus ja hirmus on elu. Ilus ja hirmus on inimene. Kõik, mis puudutab inimene, teeb ta hirmsaks ja ilusaks... Sündides nutab ta, surres valab ta pisaraid, läbi pilvese taeva harva tall' naeratab päikene...»

Läbi dialektilise elutunnetuse valusalt puudutavate mõttekäikude jäi loitma aga ennastohverdava paatose tuline leek: «Ilus on surra vabana priiuse eest. Ilus on minna võitlusse, isegi lootuseta võita. Ilus on minna ülejõu vaenlase vastu. Ilus on minna, teades, et tagasi ei tule...»

Ja kuigi aastad on õpetanud hoidma pead ja arvestama müüri tugevust, kostab ometigi veel aeg-ajalt nüüdki, aastate tagant, kutsuvana Friedebert Tuglase Lembitu: «Ilus on minna...» Ja mul on tunne, et kui ükskõik kel meist tuleb sellele kutsele järgnedes tagasi tulla sinise muhu või kriimust särtega, on vanameister Tuglas kindlasti nende killast, kes meie ebavõrdseid minekuid ja kilbita tagasitulekuidki ei mõnitaks veel praegugi arulagedaiks meeletusteks. Vähemalt seda küll pole veel märgata olnud, et ta mõne isikliku muhu pärast oleks midagi teisiti mõtelnud, ütelnud, teinud või tegemata jätnud, kui ta õigeks peab.

*

Hoopis teisiti, maiselt ja konkreetsetl aktiviseeris aga neil aastail «Väike Illimar». Ei mäleta enam täpselt, kuidas see küll juhtus, aga nii see oli, et meie — Fr. Tuglase «Väikese Illimari» sündimise aegadeks juba pooletosinapealiseks kasvanud — lastepere õppis ära Illimari loo mardiohtut kujutavad leheküljed ja käis sellega tillukese rändnäitlejate trupina mööda tuttavaid perekondi mardisanditamas. Et lastest kõikideks rollideks ei piisanud, on mul tunne, nagu oleks kaasa teinud isegi mu alati ettevõtlik ja laste lõbudesse kergesti sekkuva ema. Mu õdedele ja vendadele oli see kindlasti debüüdiks «ise-tegevuslike» näitlejatena, mulle aga «lavastajana», sest enne seda olin mänginud koolilaval jõuluinglit, O. Lutsu Julk-Jürit ja A. H. Tammsaare vanahärra Maurust (tüdrukute kool, tuli kõike teha!) ja selle läbi teatritegemise maigu suhu saanud. Kas võis toonane mardisanditaja aga aimata, et sellesama «Väikese Illimariga» seostuvad ka tema esimesed kriitikutundmused?!

*

See oli mu kirjandusteadusliku «üleajateenistuse» viimane kevad, mil «Edasi» kultuuriosakonna poisid tegid ootamatu ettepaneku retsenseerida äsja trükist ilmunud «Väikest Illimari». Olin kriitikuna hästi algaja ning mäletan, et nõusoleku andmine tähendas omamoodi eneseületamist, sest sõna tuli ju võtta hästi suure kirjandusliku autoriteedi loomingu taasilmumise puhul. Nõusolek kujunes õieti kolmesuguste motiivide ristumisest. Ühelt poolt õpitud amet, mis kohustas; teisalt sidusid teosega unustamatud lapsepõlveelamused ning neile lisaks lausa irriteerisid uueks interpretatsiooniks need ränkrasked

kohtuotsused, mis «Väikesele Illimarile» olid saanud osaks siis veel väga lähedases minevikus võimutsenud vulgaarsotsioloogilise meetodi harrastajate poolt.

Ja nii ma siis ühel päeval istusin kauges Pärnumaa sopis Neitsi raba äärsel talu õuel suure raudkivi otsas, «Väike Illimar» põlvedel. Kivi ümber askeldasid suured, kohmakad, äsja munakoorest koorunud hanepojad nagu hiiglasuured kollakad klimbid, õngitsedes rohtu mu paljaste varvaste vahelt. Mäletan, kuidas lausa tahtmatult rändas siit mõte Friedebert Tuglase enda juurde, keda ma iialgi veel polnud oma ihusilmaga näinud ning kellest mu teadvuses elas mingi kvaasikujutus, mille kohaselt tõmbasin peaaegu võrdsusmärgi Friedebert Tuglase ja tema Felix Ormussoni vahele, pidades teda tõepoolest mingi esteetilise olümpia kaunishingeks. Ja mõttes kõnetasin teda niimoodi: «Veider situatsioon, eks ole! Saatuse suur paradoks! Teil, kes te väärksite vähemalt Brandest või Belinskit, tuleb leppida paljajalgse hanekarjasega, kel pole ei oma toa- ega lauanurkagi ja kes sellepärast ühele teosele arvustust sepitseb teise teose kaanel. Ei, ei, ärge kartke, ma ei püüagi olla targem kui olen. Ma ei taha õpetada, keelata ega käskida, sest see oleks eriti praegusel juhul nii pentsikult naeruväärne ja mõtetu. Tahaksin ainult vaadata ja näha, kuulata ja mõista, sellest kirjutadagi. See polegi niivõrd teile, vaid iseendale või neile, kel on kole vähe aega, kes loevad tõtates ja põnevust küttides ja kellega see pärast võib juhtuda nagu poisiga, kes liblikat taga ajades tallas lilled...»

Agaga mõista oli seda lapsepõlve lugu seal haljendaval õuemurul hea ja kerge. Oli, nagu oleks äkki kustki põõsa tagant hüpanud välja väike klähviv kutsikas, täis suurt julgust, jalutanud toonekurg Jaagup, veerenud Murumuna ja ukerdanud tilluke, suurt maailma uudistav poisike. Kas pole ka lugeja jaoks küllalt, kui ta teose lugemise ajal saab olla seda, mida kirjanik ise teost luues ikkavalt igatses — väike Illimar? Muidugi, ta päriselt ei saa: ta mõtted, ta elukogemused hakkavad kaasa kõnelema. Ent ma soovisin nii väga, et ränkade mõtete koorem liialt ei tumestaks lapsepõlve elamuste kirkast maailma, et jüripäeva meeleolude sünge äikesepilv ei ulatuks varjama hommikupäikesse veiklemaid varje Illimari voodi lähedal soemüüri, ega kasteheinatutte, mida ta nopib mööda pleekaeda uidades: «Kukk või kana!», ega veidraid mardipäevarõome ega Härja-Kaanu naljakaid kosjalugusid... Pärast vihkamise ja teoreetiliselt pikendatud terava klassivõitluse aastaid oli kuidagi puhastav minna looduse ja inimeste juurde tuglasliku mõistva huumoriga.

*

Kolmandat korda kutsus «Väike Illimar» aktiviseerivalt enda juurde ühenduses telefilmiga «Väikese Illimari radadel». Ent mu osa selle filmi saamisloos on nii tilluke, et see tähendaks enda ehtimist võraste sulgedega. Tagantjärele on vaid kahju, et ei jätkunud aega, kannatlikkust ja oskust romaani kogu ulatuses instseneerida. Ning veelgi rohkem on kahju, et meie täiemetraaziliste filmitegijate pilk pole «Väikesele Illimarile» peatuma jäänud. On ju laps ekraanil peaaegu alati olnud kinoküllastajate lemmik. Tilluke Illimar aga ei kuluks ära mitte üksi täiskasvanutele silma- ja südamerõõmuks, vaid veelgi enam meie lastele, kes koos Illimariga õpiksid tundma ja armastama loodust, tööd, inimesi... Ja samavõrra paneb imestama, et meie kirjandust nii

nobe ekspluateerima dramaturgia on osanud minna mööda paljudest Friedebert Tuglase novellidest, eriti aga ta «Merineitsist», mis kätkeb endas erakordse võimaluse värvikaks balletiks või muusikaliseks lavastuseks, milles lavaliselt dekoratiivse pildistiku ereduse, otse saagalikkusega kaasneks sotsiaalne konflikt, üldinimliku tunnetuse avarus...

Ent kas poleks aeg siiski uitama kippuvad mõtted koondada kohtumistele ka Friedebert Tuglase kui teadlase, kui kriitiku, kui inimesega. Tõsi, juubeli puhul peakski vist eelkõige kõnelema Friedebert Tuglasest kui inimesest, kui meie suurest kaasaegsest. See oleks vististi kõige tänulikum teema, sest Friedebert Tuglas on ju seesuguseid haruldasi inimesi, kes jääb suureks ka lähedalt (mitte sugugi sagedane joon suurt populaarsust nautivate inimeste juures!). Ent ometi lubatagu jätta need lähedased ja omamoodi kallid muljed, mis on ajapikku kogunenud neist õige mitmetest mu kutsetööst väljakasvavaist «ametlikest» ja ikka mingil salaväel «mitteametlikeks» kujunevaist visiitidest, veel nn. «jagamatusse» fondi. Sest lihtsalt hea on, kui hinge taha jääb midagi ilusat.

Friedebert Tuglasest kui teadlasest ja kriitikust ei saa ma aga pike-malt kirjutada inimlikult mõistetavail põhjustel. Kes toimiks teisiti, kui ta oma esimese ja ainsaks jäänud raamatu puhul saaks mitte ühelt, vaid üsna mitmelt lugejalt üht ja sama mõtet sisaldava kirja: «Kirjutage Tammsaarest niisama pikk ja hea raamat, nagu Friedebert Tuglas kirjutas Juhan Liivist.»

«Laena mulle kannelt, Vanemuine!»

Sügisene I

Suvi möödus.
Kui jahe tilk
mu kuumale seljale kukkus sügis.

Suvi möödus
kui silmapilk.
Tuul keerutab lehti ja prügi.

Oktoober, mu külmasilmane tädi,
koob jälle kirendavat sukka.
Lillelõhnad ja linnulaul
üheskoos lähevad hukka.

Sügisene II

... Ehk on sügis kuri võõrasema
ja mina olen lind, kes põgeneb lõunasse
üle vingerdavate jõgede
ja linnade, mis säravad
nagu lõhkiste igatsuste killud.
Tuultemeres lendan üle puude,
mille lõputud käsivarred
puistavad lehti külmale mullale.
Õõ käib mu kannul,
aga mina lendan hammustama
päikest pooleks.

Agu

Kuu sosistab midagi.
«Ma ei kuule sind,» lausun kuule.
Sadamas kähisevad aurikuviled.
Kuule kerkib viimane naeratus suule.
Üle neonreklaamide ronib koit.

Ümbrus on täis kole heledat õhku

Palju vett kukub ülalt alla.

See on juga

ja selle all tahan pesta oma pead.

Siis tahan joosta üle muru,

üle kahe purdepalgi,

üle põdrasambla krudina,

ja männimetsa kuivas vaikus

tahan öelda sulle

ühe imeliku asja.

Ümbrus on täis kole heledat õhku.

* *
*

Loojuv päike tõstis oma parema käe,

et peatada unistuste takso.

Tal on kiire nagu kõigil,

kes 5 minutiga peavad jõudma

silmapiiri taha.

* *
*

Kui mul poleks kõrvu,

ei võiks ma midagi kuulda,

isegi mitte vaikust,

mis kukub üle jõe,

või vaikust tänaval,

mis tuleb vahel nii järsku,

et võtab hinge kinni.

Lastekirjandust lugedes

VIIS PEAMIST JÄRELDUST

enne kui usaldasid seda lugu kirja panema hakata, otsisin riuililt välja kõik möödunud aastal ilmunud algupärased laste- ja noorsooraamatud¹. Ning otsustasin nad mälu värskendamiseks veel kord läbi lugeda. Siis nagu kindlam midagi arvata, kui kõik on kõrvuti loetud ja kõrvuti vaetud.

Esimesena võtsin kätte Marie Rebase «Mareti». Hästi tragi, krapsakas ja pisut poisilik tüdruk, kellele autor on osanud parajal määral värvi anda. Maret jääb meelde ja teda ei aja kuidagi segi teistes lasteraamatutes elavate tüdrukutega. Pisut paneb Mareti juures siiski kahtlema tema vanuse ja sõnade-tegude vahel valitsev aastatevahe. Autor kinnitab, et Maret on üheteistkümmene. Lugeja aga tahaks talle tihti hoopis rohkem aastaid anda.

Raamatust jäävad meelde veel Luka-mutt ja Staroika. Autor on plaanitsenud nad tugevasti omapärastena ja sellistena nad raamatu lehekülgedel meile vastu tulevadki. Luka-mutt puujala ja osava jutuga, Staroika napsitamise punsunud näo ja alalise torisemisega. Luka-muti puhul näeme selgesti ka tema rikast sise maailma, tema pidevat valmisolekut teisi aidata. Isegi siis, kui heated töötavad talle õige hullusti pahandusi kaela tuua. Teose sündmustik toimub ju fašistide poolt okupeeritud linnas, kus juudi varjamine, sõjavangide toitmine ja muu taoline viib avastamisel ränga karistuseni.

Need kolm tegelast ongi õieti ainsad, kes teose vältel karakteriteks kujunevad. Ülejäänud nimed küll toimivad, kuid ei hakka elama ega hingama. Selles mängib oma osa ka raamatu sündmustiku kohatine juhuslikkus. Sageli tahaks lugeja rohkem teada saada, rohkem näha seoseid ja põhjusi, ajendeid ja soove. Võtame ühe näite. Tõnuri teeb peredes fašismivastast selgitustööd, kleebib lendlehti, tal on ilmselt side partisanidega. Aga kuidas sealkandis võõras noormees need sidemed lõi ja usalduse võitis, kust tulevad lendlehed — seda on autoripoolse materjali varal üsna raske oletada. Ja mis ime siis, et ka Tõnuri ise jääb pinnaliseks.

Fašistliku okupatsiooni aegne miljöö väikelinnas, kuhu saksa ohvitserid tulevad puhkama, on hästi edasi antud. Võib küll nuriseda, et puudub laiem üldistus ja ulatuslikuma mastaabiga probleemide vaatlemine, kuid ei tohi unustada, et tegelasteks on inimesed, kes elavad Luka-muti majas. Nende käe- ja nägemisulatuses olid ainult niisugused mured, mida autor käsitleb. Ja see argiinimese okupeeritud argipäev on autoril hästi nähtud.

Paras annus põnevust (kuigi vahel nagu mingi traditsiooni kohaselt naiivset ja tehtut) ja huumorit teeb raamatu lastele huviga loetavaks.

Hoopis teistsugusest meeolust on kantud Juhan Saare «Metsa taga ei ole mets». Raamatust õhkub isesugust soojust, pehmust ja — kõigepealt nukrust.

¹ Neid lasteraamatuid, mis kannavad küll aastanumbrit 1965, kuid ilmusid lugejate lauale alles 1966. aastal, selles artiklis vaadeldud ei ole.

Kui Maretil on võitleja hing ning vembumehe natuur, siis Juhan Saare minategelane on oma iseloomult peamiselt vaatleja ning mõtiskleja, keda isegi vembukeste puhul saadab kurvavõitu alatoon. Ükskõik mida ta ette võtab, kus ta käib — ikka hakkab selles või seal helisema tilluke ebaõnn, tilluke nukrus. Seda on tarbetult palju, kuna puudub nõnda-öelda üldine taust või olukord, mis lapse hinges võiks sellist nukrust esile kutsuda. Ja seega ka autorit õigustada ainult niisugust tooni kasutama.

Tegemist on mälestuskilukestega, mis ulatuvad kodanliku Eesti päevilt esimesse nõukogude aastasse ja Suure Isamaasõja algusesse. Huvitav on jälgida, kuidas autori kirjutamisviis jagab mälestused otsekui kahte ossa. Soojad ning nukralt helisevad on need, mis kajastavad pildikesi enne suuri üldpoliitilisi sündmusi. Informatiivsed ja vähemmeisterlikud aga need, mis kõnelevad esimesest nõukogude aastast ja sõja algusest. Esimese grupi lugudes ei tegelda pea-aegu üldse ühiskondlike probleemidega ja see oleks meisterlikkusele nagu kasuks tulnud. Teise grupi looketes aga käsitletakse peamiselt ühiskondlikke muudatusi ja see oleks autorit nagu kammitsetanud. Siit on muidugi väga kerge tuletada väära reeglit, nagu oleksid kunstimeisterlikkus ja ühiskondlik kõlajõud omavahel vastuolus. Et see nii ei ole, selle kohta pakub küllalt näiteid kogu maailma progressiivne kirjandus. Küllap on ainuõige tuletis see, et Juhan Saarel pole süntees lihtsalt õnnestunud. Kohati on jäänud peale üks, kohati teine.

Puudujäägid puudujääkideks, kuid otsustab fakt, et niisugust omanäolist kurb-lüürilist lasteraamatut oli meil kindlasti tarvis. Sest meie uus põlvkond (nagu elmisedki) ei koosne ainult Maretitest!

Nüüd siis Raimo Männise esikraamatust «Sünnipäevakink». Siin on kogu raamat autori poolt juba teadlikult kahte ossa jagatud. Justnagu selleks, et eraldada küpset ja ebaküpset. Esimene osa «Mina ja teised poisid» on kahtlemata tugevam, meisterlikum. Mõtlemapanevad, tundeidäratavad ja meeleolukad on «Esimene õhtu internaadis», «Viisnurk», «Lugu mütsiga» ja ka teised jutustused (välja arvatud «Õunavargus»). Autor on suutnud vähese sündmustiku abiga joonistada küllaldaselt eredaid karaktereid ja käsitleda huvitavalt niisuguseid kaalukaid probleeme nagu sõprus, töörõõm, egoism, pettus.

Raamatu teine osa «Vennad» aga tikub oma tasemelt olema ühe või teise kasvatuslikult olulise momendi illustratsioon. Hoiatused ja soovituselised paistavad üsna selgesti silma või on siis koguni sõnaselgelt välja öeldud.

On väga hea ja rõõmustav, et ilmus niisugune esimene osa. Sellele annab otsida niisama pika ja tugeva sammuga teekaaslast. Teist osa võib iseloomustada sõnadega «käib kah». Ja küllap loetakse ta esimesest osast saadud inertsil mõjul samuti läbi. Lastekirjanike komando on igatahes täienenud uue lootustäratava põhikoosseisu-mängijaga.

Manivald Kesamaa seilas madrusena Lääne-Aafrikasse ja koju tagasi ning kirjutas läbielatu põhjal värssjutustuse «Tallinn — Aafrika». Siin on kõike: madruste tööd, ränka tormi, mere ilu, lõunamaise sadama miljööd, rahvaste sõprust... Lugeja teeb miil-miililt kaasa kogu pika reisi. Teda informeeritakse noore madruse Andu Rannaääre tööde-toimetuste-käikude kaudu kõigest, mis reisir ja kaugel sadamas ette tuleb. Manivald Kesamaa teeb seda üldiselt ladusa ja voolava värsi abil ning lapsed leiavad raamatust kindlasti üht-teist niisugustki, mida nad varem ei teadnud. See on kahtlemata pluss-pool. Küll aga tekis soov, et sellest kõigest oleks võinud laulda meeleolukamalt, ilmekamalt, omapärasemalt. Ühesõnaga — luulepärasemalt. Et oleks tunda olnud: nii saab seda ja seda kujutada tõesti ainult ja ainult värssides!

Teine reisimees, kes võttis vaevaks oma muljeid lastega jagada, on Eno Raud. Tema «Põdrasõitu» loed huviga kaanest kaaneni ja kui viimase lehekülje järel tahad hakata üles märkima kriitilisi tähelepanekuid, siis leiad äkki, et sul neid

polegi. Raamatus on autori oma kirjaviisi, on hoogu, muhedust, kohalikku koloriiti, eksootikat, täpseid teatmeid — kõike seda, mida seal olema peab. Mida vahest puudu jääb ja mida reisikirjalt siiski võib nõuda, on soliidsetel õeldes: Koola poolsaare laplaste-põdrakasvatatajate panus Nõukogude Liidu rahvamajandusse. Jääb mulje, et need tuhandepealised põdrakarjad varustavad toidu ja kehakatetega ainult oma kasvatatajaid. Ilmselt pole see nõnda!

Loodame, et Eno Raud, vaatamata kurgumandlitele, varsti jälle kuskile reisib. Ja tingimata koos kunstnik Ants Viidalepaga!

Lugemisjärg jõudis raamatuni, mille pealkirjaks on «Metsiku taltsutamine» ja autoriks Heino Kiik. Teos sai 1963. a. lastekirjanduse võistlusel eripreemia. Mitte sellepärast, et ta oleks olnud teistest peajagu tugevam. Eripreemia «asutamise» tingis asjaolu, et töö ei vastanud võistlustingimustele (populaarteaduslik), kuid äratas tähelepanu oma ladususe ning sisukusega.

Autor on seadnud endale raske ülesande: teha lastele selgeks, mis toimub kolhoosi väljadel ja lautades, ning miks just nii, aga mitte kuidagi teisiti. Hea jutuvestjana ongi autor selle ülesandega toime tulnud. Lihtsalt ja arusaadavalt on raamatus ära seletatud niisugused mõisted nagu hübridid, segajõusöödad, haljaskonveier, herbitsiidid, kultuurkarjamaa jne. jne. Need üksikprobleemid on osavasti ühte köidetud kolhoosnikute ja teadlaste murede ning rõõmude äranäitamiseks. Nii lisandub populaarteadusele veel inimeste võitlus külluse eest ja see annab raamatule tublisti kaalu juurde.

Ainus mure, mis lugemisel tekkis, on see, et vaatamata ladususele on raamat mõnevõrra väsitav. Sest ta on väga tihe. Iga rida, iga lehekülg pakub midagi uut; pole löike, kus lugeja võiks nii-öelda puhata. Aga tegemist on ikkagi lastega, kelle vastuvõtlikkus ja kaasamõtlemisvõime üsna kergesti väsivad. Võib-olla oleks olnud otstarbekas ühe üheksapoognalise raamatu asemel anda välja näiteks kolm kolmepoognalist. Kui laps mahukat raamatut lugedes ära väsib, siis võtab ta selle väga harva veel teist korda kätte. Iga uut raamatut hakkab ta aga alati uue õhinaga lugema.

Võib öelda, et tänu Heino Kiigele on üks valgeid laiike meie noorte lugemislaua asendunud küllaltki ilmeke joonistusega.

Lapsi võlub ootamatus, millegi uue saamine või avastamine. Olgu see siis kingitus, külastus või kirjaniku uudne nägemisnurk, kirjaniku terav silm ja mõistus, mis kõige tavalisemale asjale üllatava poole peale keerab. Just seepärast kiidavad lapsed Heljo Mändi tema uue luuleraamatu eest, mis kannab pealkirja «Vikerkaare all». Leidub siingi luuletusi, mis kuuldu-nähtu lihtsalt ära jutustavad, aga enamik sisaldab leide. Ja kui need leiud on veel humoorikad, siis ei oska lugejad paremaid tahtagi.

Tundub, et selles kogumikus jäävad kõige vähemütlevaks luuletused Pillekesest, kes on pioneer. Need on liiaks konstateerivad, puänteerimistaotlused ei üllata leidudega. Ja kui ühenimelise tegelase tõttu hakkad neid vaatama koos, nõnda-öelda pioneerielu temaatilise tsükliks, siis osutuvad nad pioneere tutvustavatena samuti kesiseks. Lugeja, oktoobrilaps, aga tahab väga teada, mis põnevad ja kaasakiskuvat teda ootab siis, kui ta ükskord pioneeriks astub. Nii jäävadki oktoobrilapsed Heljo Männilt ootama hästi temapärastelt rõõmsaid ja leidlikke luuletusi pioneeridest.

Möödunud aastal rõõmustas Heljo Mänd oma väikesi austajaid veel teisegi raamatuga. Ja nimelt loomajuttude koguga «Edev elevandipoeg». Peab ütleva, et Heljo Mänd on luules meeldejäädavam ja värskem kui proosas. Autor jutustab küll ladusasti ja kena humoristliku varjundiga, kuid niisugust erksust nagu «Vikerkaare all» ta siin ei saavuta. Vist on küsimus selles, et mitme jutukese tegelased, olukorrad, motiivid on mõnevõrra tuttavad. Arad voonakesed, kaval kass, rumal karupoeg — neist kõigist on lugejal juba pilt olemas. Heljo Mänd

ainult täpsustab seda pilti uute faktidega. Aga kangesti tahaks vaadata hoopis sellist pilti, mis on uhiuus ja varem nägemata.

Uno Leiese «Muti metroo» ei ole küll nii särav kui tema rahvusvaheliselt tuntud Buratino-seiklused nukulaval, ent tillukestele lugejatele pakub raamat siiski mõne mõnusa silmapilgu. Mutt, kes metrood ehitab, karu, kes oma lumetekki otsib, poiss, kes nohusele lumememmele rohtu palub — need on pildikesed, mis mudilaste kujutlusvõime tööle panevad. Ja teisest küljest võimaldavad väikesel lugejal tunda toredat üleolekutunnet: «Karu-Ott ei tea, kuhu tema tekk kadus, aga mina tean!»

Koolieelsetele on mõeldud ka Eno Raua looke väikese motorrolleri seiklustest. Kunstmuinasjuttudega on meil asjad üsna räbalad, neid peaaegu polegi. Küll aga tahavad lapsed neid väga ja väga lugeda. Sest nad on lastele tihti palju lähedased ja arusaadavamad kui mitmed rahvajutud oma hoopis võõra olustiku ja tegelaskonnaga, mis mingit kujutlust ei ärata. Niisiis: mõtleva ja seikleva motorrolleri rõõmude ja muredega elavad lugejad tingimata kaasa. Selles abistab väikesi lugejaid veel autori lihtne ja selge keel ning tema asjalik jutustamisviis. Nii jõuavadki otse märkamatult lasteni kõik autori tarkusesõnad: üksi on igav elada, tuleb olla julge ja alati abivalmis.

Rõõm oli üle tüki aja kohata lasteraamatu kaanel jälle Ralf Parve nime. Aga mis seal salata: tema äsjailmunud «Kassiraamatut» käest pannes jäi alles soov lugeda Parve sõna just suurte, tõsiste ja keeruliste probleemide kohta.

Möödunud aasta kõige mahukamaks raamatuks osutus kahekümne kolme autori ühine teos «Jutupaunik», mille koostajaks on Heino Väli. Pooled kogumiku paladest on varem ilmunud «Pioneeris» ja «Tähekeses», pooled näevad trükimusta esmakordselt. Kogumik on teemaderikas ja üldkõikuvõttes küllalt tubli kirjandusliku tasemega. Nõrgematena torkasid silma mõned esitrüki avaldatud jutustused.

Veel oli mu lauanurgale jäänud 1965. aasta saagist vaid kaks raamatut. Esiteks luulevalimik «Mis oli, on ja jääb». Viimasesse «on koondatud eesti nõukogude luuletajate enamasti viimaste aastate värse, mis peaksid paeluma esijoones noore lugeja huvi». Koostaja Valeeria Villandi on ühiste kaante vahele pannud kõik parema, mida meie kirjanikud on loonud nn. suvepäevade-ealiste. Kogumiku kaheksatuhandelise tiraaži kiire läbimüük tõendab kõige paremini, et noori huvitab väga, mida kirjanikel neile värssides öelda on. Ühtlasi tõendab ka seda, et selletaolisi kogumikke tuleb hakata palju sagedamini välja andma.

Teiseks lauanurgale jäänud raamatuks oli allakirjutanu «Rikas suvi».

Kõigi möödunud aastal lastele ja noortele adresseeritud algupäraste raamatute läbilugemiseks kulus nii umbes kolm ja pool tööpäeva, või teisiti öeldes: umbes kakskümmend viis tundi. Siia juurde tuleb arvata veel need paar lõbusat tundi, mis kulusid Boris Kaburi õnnestunud näidendi «Rops aitab kõiki» vaatamiseks.

Pole vist mingit vajadust hakata arutlema, kas seda kõike kokku on vähe või palju või paras jagu. Muidugi vähe. See on selge kõigile, alates lastest ja lastevanematest ning lõpetades kirjanike ja kirjastusega. Väga vähe! Eriti kurvaks muutub pilt siis, kui see napivõitu kogutoodang jagada eakohasuse printsiibist lähtudes. Siis saame: poolteist noorukitele, seitse ja pool keskmisele koolieale, viis mudilastele. Tähelepanu! Viis mudilastele! See on äraseletatult umbes kolm tundi lugemist või ettelugemist aasta kohta! Niisugune «rekord» on vist küll juba fenomenaalne ja ülemaailmne. Selle lõovust ei nõrgenda eriti ka see fakt, et 1965. aastal ilmusid siiski veel muinasjuttude kogud «Kullaketrajad» ja «Puujalaga katk». Nende koostamise eest aga tuleb tänu öelda Fr. R. Kreutzwaldile ja A. Jakobsonile.

Võib-olla oli möödunud aasta põuane erand? Niisuguseid lugusid juhtub ju,

et suurtel territooriumidel valitsenud raskete ilmastikutingimuste tõttu... jne. Kahjuks ei! Enam-vähem niisama palju on pakkuda olnud ka eelmistel aastatel. Mõnel natuke rohkem, teisel isegi veel natuke vähem.

Vähe. See on esimene ja kõige tõsisem järeldus meie laste- ja noorsooteoste aastatoodanguid vaadeldes.

Miks siis vähe? Kes on süüdi?

Vastus on ainult üks: kirjutajaid on vähe. Kirjutamistööst lasub väheste eranditega ainult nende inimeste õlgadel, keda võib eksimatult nimetada lastekirjanikeks. Ja neid on ainult poolteise tosina ümber. Üks on nobedam ja viljakam, teine aeglasem ja ahtram. Kuid keskelt-läbi annab igaüks aasta-kahe jooksul raamatu. Seda jõudlust võib (eriti mudilasteraamatute osas) küll mõnevõrra tõsta, kuid isegi kahekordistamine ei lahenda veel asja. Pealegi peab kirjutaja-inimene ühe asja lõpetamise järel ka veidike vahet pidama, end jälle laadima. Teisiti pole niisugune töö üldse mõeldav.

Ainus väljapääs olukorrast on töökäte juuretõmbamine nende autorite hulgast, kes seni või kaua aega ei ole lastele kirjutanud. Seega siis nende hulgast, kes ei kannu oma kirjanikutiitli ees sõna «laste». See on juba vana jutt. Sellel on pooldajaid ja isegi vastuseisjaid. Kuigi viimaste seisukohad on üsnagi imelikud: noore põlvkonna kasvatamine kirjanduse abil olevat ainult lastekirjanike asi!

Tulevad meelde ajakirjanduses avaldatud materjalid selle kohta, kuidas lastele kirjutamine on Lätis ja Bulgaarias kõigi kirjanike aukohus, — ja süda läheb lihtsalt täis, et meil nii ei ole. Oma osa laste ja noorukite kasvatamisse peavad andma kõik kirjanikud. Küsimus on laste lugemislaua rikastamises, mitte lastekirjanike mingisuguses abistamises.

Teine järeldus, mis tekkis möödunud aastal ilmunud lasteraamatuid lugedes ja eelmiste aastate omi veel kord sirvides, oli see, et meie lasteraamat hakkab välja jõudma hallusest, igavusest, tuimusest. See, mille pärast veel kolm-neli aastat tagasi oli põhjust südant valutada, on jäämas minevikku, on kujunemas läbikäidud teeks. Meil on Rannamaa ja Väli, Kallas ja Mänd, Rannap ja Rebane, Niit ja Kesamaa, Raud ja Vaidlo, Kabur ja Männis ja veel terve rida teisi autoreid, kellel igaühel on oma nägu, oma käekiri, oma probleemid, oma tugevad küljed. Neid autoreid on võimatu omavahel segi ajada. Lugeja teab juba, mislaadseid teoseid neilt kelleltki on oodata. Seda on rõõm konstateerida. Nüüd jääb loota, et üldine edasimineku, et omanäoline diferentseerumine süveneks, sest teed edasi on paljudel veel küll ja küll. Veel pole saavutatud ei isiklikud ega üldkirjanduslikud tipud. Reserve aga on usutavasti kõigil.

Kolmanda järelduse tõestusega võib kokku puutuda igas koolis, kus läheb lastega jutuks selle üle, mida nad lugeda soovivad. Kõigist soovidest tõuseb oma arvukuselt teistest peajagu kõrgemale soov lugeda kangelastest. Ja kui lähemalt uurida, siis mahuvad sinna alla väga eriilmelised kangelased või teiste sõnadega — silmapaistvad isiksused. Oodatakse jutustusi partisanidest ja töömeestest, revolutsionääridest ja avastajatest, sõduritest ja ränduritest ning tänapäeva koolilastest-eakaaslastest.

Alustaksin viimastest. Jah, me oleme lastele võlgu tänapäeva noore rüütli kuju, kes on tark, õilis, julge, uljas, seltsimehelik, sirgjooneline... Ta võiks tegutseda koolis, pioneerilaagris, matkal, oma tänava komandos, kolhoosis — igal pool, kus lapsed askeldavad, rõõmustavad, kurvastavad. Meil puudub niisugune kirjanduslik pioneer, kellel oleks eeskuju jõud. Meie raamatutes pioneere muidugi leidub, kuid ükski neist pole saanud pioneeri sünonüümiks, nagu seda on Toots vembumehe jaoks.

Miks? Kuna meisterlikkusest jääb ikka veel vajaka, kuna hallusest alles hakame lahti saama. Kuid pole viga! Kadri meil juba on!

Ja muidugi on lastel tuline õigus nõuda lugusid ka revolutsionääridest, parti-

sanidest, avastajatest, töömeestest, sportlastest... Niisuguseid teoseid pole. Tähendab, pole kangelasi. Aga kelle järgi poiss või tüdruk oma samme siis seab? Ikka eeskuju järgi. Sõnad ei maksa tavaliselt kuigi palju.

Nende viimaste soovide täitmisel jätkuks sobivat tööd ja leiba küllalt just neile kirjanikele, kes ei kuulu «laste omade tsunfti». Ja ei maksaks karta, et seepärast veel lastekirjanikuks kutsuma hakatakse!

Neljas järeldus. Meie noorte elus on praegu mitmeid ainult tänapäevale oma-seid probleeme. Neid ei olnud kolmekümne aasta eest ja kindlasti pole enamikku neist enam ka kolmekümne aasta pärast. Kuid praegu nad on ja noored otsivad neile vastuseid. Otsivad muidugi ka kirjandusest. Ent meie algupärane noorsookirjandus ei ole kuigi varmas vastama. Mõnes teoses küll kohtame toda tänapäeva iseärasuse tunnetamist, kuid ikkagi vähe ja riivamisi. Probleemid on aga küllalt tõsised, et nendega ja ainult nendega tegelda, et vaadelda kirjaniku analüüsiva silmaga, kuidas mõjuvad noorele karakterile näiteks:

- kodanliku ideoloogia ja elulaadi avalikud ja peidetud rünnakud;
- masinate-seadmete tohutu areng, nende võistlemine inimvõimetega;
- koolitarkuste pakkumine õpilastele läbinämmutatud kujul ja sellega seoses vähene karastatus ning iseseisva töötamise oskus elluastumisel;
- üleliigne humaansus huligaanidega võitlemisel;
- sagedane formalism, pealiskausus ja täiskasvanute-poolne hooldamine pionieri- ja komsomolitöös;
- lahedad majanduslikud tingimused, kus kellad, raadiod, fotoaparaadid, jalg- ja mootorrattad, rätsepaülirkonnad, neljakümnerublased kingad ja muu taoline on paljudes peredes noorukile igapäevaseks asjaks;
- halvad kodud;
- teadmine, et inetu käitumise ja laiskuse puhul on süüdi: isa-ema, nende töökohta ühiskondlikud organisatsioonid, õpetajad, naabrid, treenerid ja lõpuks ka poiss või tüdruk ise;
- jne. jne.

Kirjanike poolt loodud nende probleemide kandjad, lahendajad ja arutlejad saaksid lugejaile väga lähedaseks ning aitaksid meie noortel oma samme õigemini seada ja mõtteid viljakamalt lõpuni mõtelda.

Viies probleem algab jällegi sõnaga «vähe». Ja nimelt vähe on populaarteaduslikku kirjandust. Lapsepõlves puututakse kokku sadade mõistete ja nimedega, mille sisu ei tunta, mida aga tingimata tundma õppida tahetakse, pidamisest juba rääkimata. Lapseiga on kõige uudishimulikum ajajärk inimese elus. Ja vastuste andmine on täiskasvanute kohus.

Siiamaani on meil populaarteaduslikke algupäraseid raamatuid ilmunud niivõrd vähe, et tuleb alles rõõmustada selle vastsündinu esimeste vääksatuste üle. Edaspidiseks võiks talle peale kõige muu soovitada kirjanike ja spetsialistide koostööd, ning tähelepanu pööramist aladele, mille ette saab seada sõna «eesti». Seega siis: eesti mets, eesti kunstimeistrid, eesti maapõu, eesti jõumehed, eestlaste minevik... — üldse kõik see, mida ei saa lugejale pakkuda tõlgete abil.

Pisijäreldusi võib teha veelgi, kuid minu arvamist mööda on peamine nüüd öeldud. Võib-olla ainult üks kokkuvõttev lõppjäreldus. Üle-eelmisest kongressist viimaseeni oli lastekirjandus sammukese edasi läinud. Kõik näitajad lubavad uskuda, et järgmise kongressini astutakse jälle uus samm — ning juba tublisti pikem ja kõvasti kaalukam.

Friedebert Tuglas ja „Loomingu“ algus

eame ja oleme selle teadmise sageli muutnud juba mõtlemisharjumuseks, et kõik uus tuleb ilmale siis, kui aeg selle ilmumiseks on küpseks saanud, kui on tekkinud vastav ühiskondlik vajadus ning kujunenud tarvilikud tingimused. Peale selle teame veel ütlemist, et kõik asjad tulevad õigel ajal või natuke hiljem...

Kui «Loomingu» sünnilugu lähemalt vaadelda, selgub, et need harjunud ja alati käepärased tõed ei käi siin asja ette. «Loomingu» sünnisaladusi uudistades tekib tahtmine väita just vastupidist: ei hakanud see ajakiri ilmuma ei õigel ajal ega natuke hiljem, vaid koguni varem. Mitte et niisugust nõudliku programmiga kirjandusajakirja tookord vaja poleks olnud. Oli, ja kuidas veel, nagu see peatselt lähemalt jutuks tuleb. Enneaegsusest võib ja tuleb kõneleida selles mõttes, et tingimused kunstikriteeriume rangemalt silmaspidava väljaande loomiseks, vähemalt suur osa neist, olid 1923. a. alguseks, mil ajakirja mõte lõpuks realiseeriti, alles kujunemata. Need tuli luua ja seda tegid eestvõtjad oma entusiasmi ja sihikindla töö varal.

Jah, «Looming» ei ole hoopiski mitte kirjandusliku kõrgkonjunktuuri laps. Mitte loovate jõudude ja võimaluste küllusest pole sündinud ei ajakirja mõte ega teoks saanud ajakiri ise. Just vastupidi, nagu see elus õnneks sageli on: olukordade kitsus ja närusus, kriis väärtkirjanduse loomises ja veelgi sügavam kriis selle tarbimises, mis iseloomustasid meil 20-ndate aastate algust, on olnud «Loomingule» üheks tähtsamaks ilmaleitajaks. Muidugi ikka inimeste kaudu, kes takistusi trotsisid, kes kõige lootusetumanagi näivat võitlust lootusetuks ei pidanud, kui sellest sõltus eesti kirjanduse areng. Põhimõtteline arusaamine kirjanikke ühendava loominguajakirja vajalikkusest ning kasust oli kirjarahva seas kirjanike kolmanda kongressi ajaks 1922. a. lõpul võrdlemisi üldine. Kirjanikel endil polnud selleks aga majanduslikke võimalusi. See, kes ajakirja mõtte kõigest hoolimata ometi välja ütles, seda üldsusele selgitas, avaliku sõna kaudu toetuse saamise üle otsustavatele instantsidele survet avaldas ning kavatsust kirjanike endi seas populariseeris, oli Friedebert Tuglas. Temast sai ka ajakirja esimene tegev ja vastutav toimetaja — selle tegelik käimapanija, sihtjoonte tõmbaja, taseme ja ilme kujundaja, traditsioonide alustaja.

See on palju kordunud, kuid ikka uus ja huvitav lugu: inimese kultuuritahte ning sellele tahtele vaenulike olude kahevõitlus. Sel korral lõppes lugu eesti kirjanduse arengule tähtsa võiduga inimese kasuks. Alljärgnevalt meenutatakse nende nüüd juba minevikku taanduvate sündmuste ja olude äärjooni — kaugema kavatsusega esitada sel viisil inimest nende sündmuste keskel.

NATUKE EELLUGUDE HÄMARUSEST

27. aprillil 1923 ilmus Eesti Kirjanikkude Liidu ajakirja «Looming» esimene number. Samal päeval kirjutas «Loomingu» vastutav ja tegev toimetaja Friedebert Tuglas ajakirja Londonis asuvalle kaastöölisele Aino Kaldale pika kirja, pikema

kui tal viimaste kuude organiseerimispalavikus mahti oli olnud kirjutada lähematelegi kaaslastele. Päeva erakordsusest hoolimata ei ole kirjas valjuhäälselt juubeldamist ega fanfaarseid toone. Küll aga on selgesti tunda optimistlik põhikõla, mis erilise kontrastsusega esile tuleb just seetõttu, et kirja ained ja kirjutaja mõtted kaugeltki täies ulatuses optimistlikud ei ole. Kirja lõpul heidab Tuglas natuke nagu kahtleva ja hämmeldunud pilgu tagasi:

«Ja imelikul kombel on uue ajakirja asutamine kergemini läinud, kui loota julgesin. See on õieti esimene positiivne saavutus 5—6 aastase agitatsiooni ja propaganda järele.»

Et natukenegi mõista Friedebert Tuglase tundeid ja mõtteid tollel kaugel aprillipäeval nelikümmend kolm aastat tagasi, tuleb kas või põgusaltki pöörduda nende agitatsiooni- ja propaganda-aastate poole, millele ta osutas kirjas Kaldale.

Juba esimesel kirjanike kongressil 1919. a. septembris kõneles Fr. Tuglas kirjanduse ja kirjanike riikliku toetamise vajalikkusest. See oli kaugeleulatav projekt, mille eesmärgiks autori sõnade järgi oli «vabastada loovad kirjanikud muist kohustusist, lubada neil teha kirjanduslik tegevus peaaülesandeks» (Fr. Tuglas A. Kaldale 27. XII 1919). 20-ndate aastate algul muutus kirjanike majanduslik olukord järjest raskemaks, mis aga endiselt tulemata jäi, oli ühiskondlik, riiklikus korras antav toetus. Valitsused vahetusid, muutumatuna püsis aga nende ükskõiksus kirjanduse ja kirjanike suhtes, kellest tähelepanev osa, tõsi küll, ei teinud mingit saladust oma sallimatuses kodanlike poliitikute ning nende poolt esindatavate klasside suhtes. Alles 1923. a. alguseks jõuti niikaugemale, et kirjanikele määrati toetussumma 750 000 marga suuruses. Sellest saigi «Loomingu» esimene tegevusaasta aluskapital.

20-ndate aastate algus ei olnud eesti kirjanduses kaugeltki mitte loomisaktiivne aeg. Väga teravalt andis kirjanduses tunda edasiviivate ühiskondlike ideede puudumine. Demokraatlikud kirjanikud ei varjanud oma rahulolematust Eestis kujunenud ühiskondliku olukorraga. Selle väljendusena koondus ka «Tarapita» rühmitus. On mõistetav, et ühiskonna ideelisest kriisist kujunes sügav ummik kirjanduses. Kirjanduslik looming, eriti just kunstinõudeid rangemalt silmaspidav, suutis ikka vähem ja viletsamalt kindlustada kirjaniku olemasolu. Valusa ironiaga kirjutas sellest A. H. Tammsaare: «Ehk ütelge, millal on meil kirjanik suuremaid summe teeninud kui tänapäev, kuigi see kirjanik on koolikirjanik, kes valmistab õpe- ja käsiraamatuid või kuigi ta peaks novellide ja romaanide asemel tootma följetone või mõnda muud kribu-krabu» («Vaimline töö hädaohus» — «Päevaleht» 10. X 1922).

Karmilt ja otsekohevalt hindas kirjanduses tekkinud olukorda Fr. Tuglas ise. Tema järeldustele annab seejuures erilist kaalu asjaolu, et ta on teadlikult vältinud kirjanike seisukohavõttudele sageli omast erapoolikust. Juba 1922. a. algul väitis ta, et kirjandus on alistunud kirjastusäri nõuetele, kirjastused aga omakorda piüdnud kohaneda madaldunud maitsele («Eesti kirjandus 1921» — «Päevalehe» lisa «Kirjandus-Kunst-Teadus» 25. II 1922). Veelgi järjekindlamalt ja järsemalt arendas ta seda mõttekäiku kaks aastat hiljem, teravat poleemikat tekitanud artiklis «Kriisid meie kirjanduses» («Looming» 1924, nr. 5). Ägedate vastuväidete ja isikliku laadi süüdistuste esilekutsujaks sai seejuures just Tuglase järeldus, et loomingu tasapind on langenud, kuna kirjanikud on muutumas või juba muutunud «raamatutegijaiks raha eest».

Seda troostit ja kirjanduse tuleviku suhtes kartustäratavat olukorda pidi leevendama riikliku toetuse varal rajatud ajakirja ilmumahakkamine. Selle osa töö eest, mis ajakirja mahtus, oleks kirjanikele kindlustunud korralik tasu. Seejuures ei puudunud muidugi teised, kaugemad ja kõrgemad eesmärgid: loomingu tasapinna tõstmine, lugejate, publiku maitse kasvatamine ning esteetilise hari-
duse süvendamine.

On asjakohane meelde tuletada, et Tuglas oli initsiaatoriks ja tegelikuks koormakandjaks ka enamiku kümnendi alguse varasemates tõsiselt võetud kirjandusliku ajakirja loomise katsetes. Ta oli 1919. a. aprillis ilmuma hakanud «Odamehe» esimene toimetaja. Algusest lõpuni oli Tuglas «Odamehe» kirjastuse väljaandena ilmunud «Ilo» toimetajaks. Viimasest kõneldes võib kinnitada, et siin peegeldusid selgesti toimetaja arusaamine kirjandusliku ajakirja ülesannetest ning tema nõuded niisuguse väljaande taseme, sisu ja vormi suhtes. «Ilo» meenutab paljuski varast «Loomingut», ja mitte ainult väliselt. Juba «Ilo» esimeses numbris ilmunud programmartiklis kuulutas Tuglas mitmeid põhimõtteid, mis said oluliseks ka «Loomingu» programmis ja mille populariseerimiseks tal tuli nii ajakirja ette valmistades kui ka selle ilmumise esimestel aastatel tublisti tööd teha. Nii selgitas ta «Ilo» avaartiklis, et estetism ja vormikultus on tähtsuse kaotanud, sa nuti nagu senised rühmad-rühmitusedki minetanud mõtte. Ajakirja iga oli aga jällegi tüürike. «Ilo» ilmus 1919. a. novembrist 1921. a. detsembrini — kahe aasta jooksul kokku 12 numbrit. Ilmumise takerdumine ja ajakirja lõplik seismajäämine olid tingitud just majanduslikest põhjustest. 12. numbris avaldatud kirjutusest «Toimetajalt ja väljaandjalt» selgub, missugust vähikäiku oli «Ilo» oma kahe eluaasta vältel sunnitud tegema: tiraaž langes neljalt tuhandelt tuhandele, numbriga vähenes poole võrra, hind tõusis 8 korda. Selle kurva kokkuvõtte optimistlikud lõpplubamised jäidki paljalt lubamisteks. 12. number jäi «Ilo» viimaseks, loodetud järke ei tulnud. Kui selleks mitte lugeda poolteist aastat hiljem teistsugustel majanduslikel alustel, kuid paljuski samasuguste sisukriteeriumidega ning sama toimetaja eestvõttel ilmuma hakanud «Loomingut».

«Tarapita», mille toimetamine ja sõna otseses mõttes elushoidmine Tuglaselt samuti palju vaeva nõudis, täidab ajalisel «Ilo» ja «Loomingu» vahe, selle laad on aga hoopis teine. «Tarapita» asutati ju kirjanike poolt tehtud pangalaenuga, väljaande majanduslikud võimalused jäid ka edaspidi äärmiselt kitsaks. Ilukirjanduslik osa puudus peaaegu täiesti. Toimetajana on Tuglas juba «Tarapita» ilmumise aegu selgitanud, et seda ajakirja ei või võtta «mingi erilise kunstisihhi seisukohalt». «Ta tähelepanu on meie virilate ühiskondlikkude olude tõttu hoopis teiste ülesannete poole pööratud. Tal võib tähendust olla meie kirjanduse arengusse ainult ses mõttes, et ta meie loova kultuuri kaitseb ja praegu ka kirjanduses pealetungiva väikekodanliku ning tõusikliku vaimu vastu sõdib.»

Rühmaajakirja, ideeliselt ühtse väljaande mõte ei kadunud ka «Tarapita» ilmumise katkemise järel, vaid elas veel vähemalt paaril järgmisel aastal edasi. Seda näitavad Barbaruse, Semperi ja Tuglase tolleaegsed kirjad. Ainsaks praktiliseks katseks selles suunas jäi küll J. Barbaruse «Lilulii» 1924. aastal. Võitleva rühmaajakirja kui ideaali seisukohalt said aga alguse mitmed toimetajale küllaltki tülikad nurisemised parlamentliku «Loomingu» aadressil.

Kirjandusliku ajakirja loomise kavatsuse sõnastas oma resolutsioonis kirjanike kolmas kongress 1922. a. oktoobris. Mõte ise esitati aga avalikkusele juba «Tarapita» 6. numbris 1922. a. juunis. Nimelt ilmusid seal «Ringvaates» järjekorras M. P. (Mart Pukitsa) lühike informatsioon läti kirjanike ajakirjast «Ritums» ja Tuglase kirjutatud eesti kirjanike ajakirja kavand. «Ritums» oli ilmumist alustanud juba 1921. a. septembris, majanduslikuks baasiks riikliku kultuurifondi toetus. Fr. Tuglas oli «Ritumsi» asjadega mõningal määral kursis, oli ju ajakirja esimeses numbris ilmunud tema artikkel eesti kirjandusest. Kavandatava ajakirja majanduslikust alusest ja sisulisest laadist kirjutas Tuglas «Tarapita» 6. numbris muuseas järgmist:

«Nagu Lätis, nii oleks ka meil kõrgemate nõuetega kirjandusliku ajakirja asutamine võimalik ainult ühiskondlikul toetusel ja kõige paremate kirjanikkude ettevõttel. Leitagu platvorm, mis võimaldab kirjanduslikke rühmi ühineda ja pakkuda üheskoos seda, mis on eesti kirjanduses tõesti kõige väärtuslikumat.

Väikestel rühmitustel on alati rohkem ideelist ühtlust ja energiat, kuid see energia on abitu praktiliste raskuste ees, nii et ka ideeline eeskava puudulikult võib väljenduda. Asetades eesmärgiks eesti kirjanduse edenemise, peaks üle saadama sellest, mis meid üksteisest liig teravalt lahutab.»

See esinemine on sisuliselt kõige rohkem pööratud kirjanike endi poole — üleskutse lahkkelide ületamisele ja koondumisele, loomingulisele kooseksisteerimisele ühe väljaande kaante vahel. Samas järgneb ettepanek kasutada loodetavat riiklikku toetust Läti eeskujul — ajakirja väljaandmiseks. Lõpuks veel märkus, et ajakirja küsimus tuleb arutusele sügisel kavatsetaval kirjanike kongressil.

Aegsasti esitatud üleskutse kirjanike ridade koondamiseks ei olnud tookordseid olusid ja meeleolusid arvesse võttes sugugi ülearune ega enneaegne, vaid oluline positiivne samm ajakirjale teetasandamisel. Fr. Tuglas pidas väga tähtsaks loodava ajakirja sisulist ja kunstilist kandvust, mis niigi nappide loominguliste jõudude killustatuse puhul oleks vaevalt olnud saavutatav. Viimast kartust on Tuglas tookordsetes kirjades korduvalt väljendanud. «Loomingu» esimesed aastad kinnitasid, et selleks oli põhjust. Väga tugevasti rippus rühmaajakirja mõtte küljes J. Barbarus ja on huvitav jälgida, kuidas Fr. Tuglas oma kirjades püüab hajutada tema umbusaldust loodava parlamentliku tribüüni suhtes. Nii kirjutab ta 27. VIII 1922 Barbarusele, et väliselt kõigile mõeldud ajakiri jääb ju tegelikult neile, kes viimasel ajal kirjutavad. On huvitav, kuidas Tuglas samas kirjas näeb loodava kirjanike liidu ja kavatsetava ajakirja vahekorda: «See [ajakirja loomine ja väljaandmine — Ü. T.] oleks tähtsam ülesanne, mille jaoks Kirjanikkude Liitu vaja on.» Esimesel pilgul võib Kirjanikkude Liidu ülesannete niisugune piiramine tunduda ootamatuna. Asjade käik näitas, et Tuglasel oli selge pilk teoksiloleva organisatsiooni võimaluste hindamiseks. «Looming» jäi aastateks Kirjanikkude Liidu ainsaks suuremaks ühissettevõtteks.

Loomulikult oli ajakirja mõtet vaja populariseerida avalikkuse ees, selgitada niisuguse väljaande hädavajalikkust ja kasulikkust ning sundida selliselt valitsust kirjanike ja kirjanduse toetamise asjas midagi konkreetset ette võtma. Selles mõttes seisis kõige otsustavam lahing ees. Tuglas mõistis seda ja tegi hoolikalt ettevalmistusi. 25. X 1922 kirjutab ta Tallinna Adsonile, et pöördub Läti täiendavate materjalide saamiseks Läti kultuurifondi ja «Ritumsi» üle. 16. novembril teatab ta Tallinna, et Lätist artikli tarvis saadud materjal on juba eesti keelde tõlgitud ning artikkel ise lõpetamisel: «Viimased nädalad olen andmeid kogunud kirjandusliku ajakirja jaoks, mõnegi tunni E. R. Muuseumis istunud. Täna lõpetan loodetavasti selle artikli ja võin ta arvatavasti selle nädala lõpul ära saata.» 25., 26. ja 27. novembril 1922 ilmubki «Päevalehes» Fr. Tuglase pikem kirjutus «Kirjanduslik ajakiri Eestis». Artikkel kinnitab, et esitatud viited põhjalikele eeltöödele polnud mingil moel liialdus. Alustatakse üksikasjalikust ajaloolisest tagasivaatest, mis ulatub «Meelejahutajani». Artikli ilmumise ajaks kujunenud olukorda ja sellest tulenevaid ülesandeid piiritletakse järgmiselt:

«On igatahes kindel, et niikaua ei või kõnelda meie kirjanduslikust kultuurist, kuni pole kohta, kus see kultuur võiks avalduda. Kuid niisama on kindel: mingi eraalgatus ei suuda meie praegustes oludes jätkuvalt kirjanduslikku ajakirja ülal pidada. Oleks lootuseta katse veel kord hea õnne peale välja minna, — neid katseid on juba küllalt tehtud, et lõppeks uskuma võib jääda. Kuid niisama ahastav oleks ainult selle pessimistliku kogemusega leppida, ilma midagi muud soovimata.

Asja tuleb siiski edasi ajada, selle juures ainult meie olusid arvesse võttes.»

Asja edasijamamise reaalsel võimalust näeb Tuglas selles, et valitsuselt kirjanike toetuseks määratav summa, mida selle väiksuse tõttu oleks võimatu otstarbekalt kirjanike vahel jagada, tuleb anda tervenisti kirjanike liidu ajakirjale. Tõestavalt tutvustatakse läti kirjanike positiivseid kogemusi oma ajakirja väljaandmisel.

Artikli «Kirjanduslik ajakiri Eestis» ilmumisele nagu kulmineeruks kirjanike ühisajakirja eest peetav võitlus. Järgneb murrang soodsamale. Valitsus näib jõudvat arusaamisele, et ei ole võimalik lõpmatult keelduda kirjanike nõudmisele vastu tulemast.

Raske on tagantjärele otsustada, millisel määral optimismi ja ettevõtetele truuskäämist nõudis too ammu võitlus. Et neid omadusi oli vaja suuremal hulgal, selle tõestuseks ainult üks väike vihje: otsustav järk võitluses «Loomingu» eest langeb ühte «Tarapita» agooniaga; ei edene ajakirja müük, ei tule kaastööd, kuidas toimetaja Tuglas ka ei püüaks asja korraldada.

MÕNDA AJAKIRJA KÄIMAPANEMISEST

Üteldakse, et heal lapsel on mitu nime. «Loomingu» kohta see nagu ei kehtiks: käib viiendat aastakümnet ja on oma esimesele nimele üksiti truuks jäänud. Küll võiks tema heade laste hulka arvamist kergendada sellega, et on mitu päeva, millel igapähele on omajagu õigust, et seda ajakirja sünnipäevaks peetaks. Kõigepealt 8. oktoober 1922. aastal. Sellel päeval tunnistas Tallinna raekotta kogunenud eesti kirjanike kolmas kongress Friedebert Tuglase ettepanekul uue «ilukirjanduslik-kriitilis-esteetilise ajakirja» loomise ühel häälel vajalikuks, tegi selle ellukutsumise loodava kirjanike liidu ülesandeks ning valis ka tulevase ajakirja neljaliikmelise toimkonna: Kitzberg, Metsanurk, Suits, Tuglas («Päevaleht» 11. X 1922). 19. veebruaril 1923. aastal toimus Tallinnas Kirjanikkude Liidu juhatuse koosolek, kus esialgu veel nimeta (ja rahadeta) ajakiri sai toimetaja — Tuglas — ja ilmumiskoha — Tartu. Nime sai oodatu kuu aega hiljem. Kirjanikkude Liidu juhatuse pidas 17. märtsil ajakirja asjus järjekordse koosoleku. Kaitsti edukalt ajakirja sõltumatust: lükati tagasi Haridusministeeriumi kavatsus ajakirja juhtimine enda kätte võtta. Ühtlasi sai ajakirja esimese summa toetusest — see anti sularahas toimetaja kätte, kes raha oma mapis Tartusse toimetas ja pank pani. Raha vastuvõtmisel täidetavale tšekile kirjutas Tuglas esimest korda ajakirja nime, nii nagu kord nõudis: «Loomingu». Ja lõpuks päris sündimispäev: 27. aprill 1923. aastal. 2300 eksemplaris ilmus trükkist «Loomingu» esimene number.

Nimetatud neli daatumit on kõik ajakirja sünniloos olulised. Ometi ei anna nende esitamine kuigivõrd konkreetset ettekujutust ajakirja käimapanemiseks tehtud tööst ja Fr. Tuglase osast selles, mis meid sedapuhku kõigepealt huvitab. Püüame nendesse asjadesse natuke rohkem selgust tuua, kuivõrd see on jõukohane tagantjärele-uurijale, kelle käsutuses on ikkagi ainult killud sündmuste suurest mosaiigist.

Niisiis oli kirjanike kolmas kongress 1922. a. oktoobris loonud Eesti Kirjanikkude Liidu ja teinud sellele ülesandeks ajakirja väljaandmise. Novembris oli Tuglas avaldanud põhjaliku ja terava propagandaartikli «Kirjanduslik ajakiri Eestis». 1923. a. jaanuaris puudus aga toetusküsimuses ikka veel täielik selgus. Veebruari algul näivad väljaõpped toetuse saamiseks olevat ajutiselt kahanenud. Tuglas kirjutab Barbarusele, ilmselt Tallinnast Ed. Hubeli kaudu saadud informatsiooni põhjal (5. II 23), et kirjanike liidu ajakirjast ilmselt nii pea asja ei saa ning et «Tarapita» väljaandmist tuleks seetõttu jätkata. Samas aga hakkasid rahaasjad suhteliselt kiiresti positiivse lahenduse suunas liikuma: määrati 750 000 marka toetust. Oli võimalik alustada tegeliku organiseerimistööga: vajati toimetajat. 19. veebruaril peetud koosolekul valis Kirjanikkude Liidu juhatuse sellele kohale Friedebert Tuglase, nagu seda võiski oodata. Tuglas ise oli eelnevalt ühes kirjas Adsonile küll kirjutanud (13. I 23), et on põhjusi, miks ta ei tahaks seda tööd enda peale võtta («... liig väsinud praktilistest askeldustest! tahaksin ka enese

jaoks midagi teha»). Kumbki neist asjaoludest ei olnud Tuglast seni takistanud ajakirja loomise heaks töötamast ja nii oli tema valimine täiesti ootuspärane.

Kirjavahetused Tartus asuva toimetaja ja Tallinnas elavate Kirjanikkude Liidu juhatuse liikmete vahel näitavad, et Tuglas on päevagi kaotamata alustanud praktilist organiseerimistööd. Kogemusi vastsel toimetajal oli, ja see oli peamine — oli ju tegemist omaenda algatuse elluviimisega. Juba 22. veebruaril on kirjutatud üliasjalik kiri Tallinna Adsonile, peaküsimusteks trükikoja ja paberi valimine. Kalkuleerides tuli endas ühendada range majandusmees ja nõudlik esteet. «Postimehe» ja Matieseni trükikoja hindade võrdlemisest järeldub, et soodsam on hakata ajakirja trükkima «Postimehe» juures. Viimase kasuks kõneles ka suurem töökiirus. Etteruttavalt võib ütelda, et just viimane moment osutus väga oluliseks. Kaastöö saabus sageli nii suure hilinemisega, et ajakirja õigeaegne ilmumine sõltus suurel määral trükikoja operatiivsusel. 28. veebruaril teatab toimetaja kirjas Ed. Hubelile, mis ettevalmistustes uut: A. Vabbelt on tellitud kaanejoonistus; «Noor-Eestiga» peetud läbirääkimisi ajakirja ekspedeerimise asjus; saadetud kirjanikele hulk kirju «Loomingu» kaastööliste väljaselgitamiseks; esimese numbriga kaastöö tähtpäevaks fikseeritud 25. märts. 4. märtsil saadetud kirjust selgub, et toimetaja on kaastööliste ringi laiendamiseks kirjutanud ka Soome, Läti ja Inglismaale. 5. märtsil läheb Tartust Tallinna pikk ja eriti asjalik kiri kalkuleerimistega trükikulude, honorari ja üldse ajakirja majandusliku külje kohta. Palju proove tuli võrrelda ning ettearvestusi teha, et ajakiri saaks võimalikult väikeste kuludega võimalikult soliidse ja esindusliku paberi! 11. märtsil teatabki toimetaja Tallinna, et muud eeltööd on tehtud, nüüd on vaja raha paberi muretsemiseks. 17. märtsil tuligi liidu juhatus Tallinnas ajakirja asjus jälle kokku. Selle päeva tähtsamatest saavutustest oli eespool juba juttu. Lahenes ka ajakirja nime küsimus, mille kohta oli esitatud mitmeid ettepanekuid. «Nimi on hää, on positiivne, sihib sinna, kuhupoole ma sooviksin terve eesti kirjanduse liikuvat,» kirjutab Aino Kallas varsti pärast «Loomingu» ilmumatahakkamist selle toimetajale, kes ise oli küll vahepeal «Tungla» nime hoopis paremaks pidanud.

Arusaamatusi ja lahkelsid tekitas juba esimese numbriga ettevalmistamise ajal honorariprobleem, mis ka hiljem mitmel korral häirivalt teravaks muutus. Asi oli selles, et osa luuletajaid ei olnud rahul proosa-, luule- ja artiklirea eest planeeritud honorari proportsiooniga ning nõudis luulekaastöö eest makstava honorari tõstmist. Toimetaja peamureks oli, kuidas antud nappi toetussummaga ajakirja aasta lõpuni välja anda, seepärast ei saanud ta niisuguse pretensiooniga kuidagi nõus olla. Kuna luuletajad streigiga ähvardasid, püüdis ta asja sel teel lahendada, et tegi ettepaneku alandada prosaistide honorari, et mitte ise oma ajakirjal jalgu alt lüüa. Vaidlus Tuglase ja Adsoni vahel jätkub selles asjas mitme kirjakeeru ulatuses.

Hakkas kogunema kaastöö ajakirja avanumbri jaoks. Üheks esimeseks saatjaks oli J. Barbarus, kes seejuures küll kurtis, et «Looming» ei kisu nii kaasa kui «Tarapita». Aeg läks, aga ikka veel ei olnud midagi saabunud Tallinnas elavalt kirjanikelt. Toimetaja tuletas seda Tallinna saadetud kirjadest korduvalt meelde ja avaldas lõpuks juba kartust, et avanumber ilmubki tartlaste numbrina, mis oleks muidugi imelik ja ebasoovitav algus ajakirja jaoks, mis oli end reklaaminud kui kogu eesti kirjanikkonda esindav. Tänu toimetaja poolt tarvitu-selevõetud materjalide järjestamise korrale õnnestus siiski esimesse numbrisse mahutada ka üheteistkümnendal tunnil saabunud tallinlaste luuletused. Ülimalt otstarbekaks osutunud uuendus seisis selles, et «kavatseksin luuletused paigutada üksikute rühmade kaupa ilukirjandusliku proosa (mitte enam artiklite) vahele. Rühmituse enese määraksid nii luuletuste sisuline ühtekuuluvus kui ruumilised eeldused. Sarnane sisukorraldus võimaldaks ka esimese poogna ära trük-

kida ja veel teise ning isegi kolmandasse luuletusi paigutada» (Tuglas Adsonile 8. IV 1923).

16. aprillil kirjutab Tuglas Ed. Hubelile, et toimetaja poolt on ajakirja esimene number valmis. 29. aprillil, s. o. kaks päeva pärast «Loomingu» esimese numbri ilmumist teeb toimetaja Adsonile saadetud kirjas oma viimastest tööjärgust niisuguse kokkuvõtte: «Küll pidin kõik jõu kokku võtma, et esimene nr. vähegi õigel ajal välja sai. Kujutle; ma olen kogu selle materjali üldiselt 5 korda tähelepanelikult läbi pidanud lugema; kaks korda käsikirjas ja 3 korrektoori. Kokku nõnda siis 400 suurt lk. korrektoori! Igapäev pidin 2—3 korda trükikojas käima, vahel sääls tundide kaupa olema, sest esimese nri puhul pidi kõik ise määrama, kuni ajakirja tüüp juba kuidagi on kujunenud. Noor-Eestis pidin raamatupidamise sisseeadmise eest hoolitsema. Esimese nri kaastöö read pidin ise kokku arvama, arveid pidama, pangas — eriti väljamaa meestele — tšেকে ostma jne. [mõeldud on tollal välismaal elanud eesti kirjanikke, kes olid «Loomingu» esimese numbri kaastöölisteks — Ü. T.]. Sest kõigil oli ruttu ja rahaga, Sina ja Printsess olite viimased honorarisajaad. Talitus oleks võinud kõiki neid raha-asju alles siis ajada, kui nr. juba ilmunud. Peale selle pidin igapäev mitu-mitu igavat kirja kirjutama, hoolitsedes nii selle kui teise nri materjali eest. Ühe sõnaga, paar viinast nädalat olin neegripõlves täies mõttes. Hääl, et niigi hästi valmis sai.»

«LOOMINGU» PROGRAMMIST NING MITMESUGUSTEST ARVAMUSTEST AJAKIRJA ÜMBER

«Murrang», «Ilo» ja «Tarapita» olid ilmumist alustanud oma programmi kuulutades. Ilmselt ei olnud programmist abi väljaannete hea käekäigu ja pika eluea kindlustamisel. Ei suutnud aidata isegi nii põhjalik ja mitmeid olulisi kirjandusprobleeme sügava reaalsustundega käsitlev eeskava nagu see, mis toimetajalt «Ilole» kaasa anti. «Loomingu» esimene number trükiti programmeheküljeta, aga just tema jäi.

«Loomingu» elujõulisus algusaastate kitsikutes tingimustes oli seotud mitmesuguste põhjustega. Toimetaja ennastsalgav visadus ning järjekindlus, millega ta kaitses ajakirja huve ja eluõigust ka kõige ebasoodsamates olukordades, ei olnud nende seas sugugi mitte viimasel kohal. Tuleme selle juurde allpool. Tähtsusetu polnud aga kindlasti ka uus, eesti kirjanduse ajaloos seninägematult avar alus: ajakiri pidi olema kõigi eesti kirjanike kollektiivne ettevõte ja praktiliselt ka kujunes selleks. Väliselt tingis seda juba majanduslik alus — riiklik toetus. Kuid niisugust ühinemist nõudsid ilmselt teisedki põhjused. Kas ei olnud eesti kirjanike summaarne loomisjõud — võib-olla oleks siinkohal õigem ütelda: võimalused oma loomisjõu puhtkunstiliseks rakendamiseks — «Loomingu» rajamise ajal tõepoolest nii tagasihoidlik, et rühmaajakiri, ka avaramat esteetilist programmi silmaspidav, ei oleks nangunii suutnud rangemate kvaliteedinõuete tasemel püsida? Küllap see nii oli, ja juba enne «Loomingu» rajamist, «Ilo» väljaandmise aegu mõistis seda ka tähelepanelik ning läbinägev kriitik Friedebert Tuglas. Sellest kõneleb ka tema kiri Aino Kaldale, mis on kirjutatud «Loomingu» esimese numbri ilmumise päeval, 27. aprillil 1923. aastal. Tuglas selgitab siin, et ajakiri-kompromiss on praegu ainuke võimalus «püsivamat kirjanduslikku ajakirja rajada. Meie kirjanduslikud väljavaated on tuhmid ja ähmased, publiku vaimsed apetiivid valimatud ja kirjanduse enese toon mitte igakord sümpaatne. Tundub, nagu peaks mõne sammu ajas jälle tagasi minema, mõndagi algusest päälle hakkama, millest arvasime juba üle olevat jõudnud. Ees on ikkagi veel seesama padrik, mida Noor-Eesti liikumine ainult vaevalt märgatavalt on suutnud harvendada! Kirjanduslik följeton ja poleemika, mis meil viimaseil ajal nii-

suguse ulatuse võttis, näib kahe teraga sõjariist olevat. Kui ta ka vahel huvitust kirjanduslikkude küsimuste vastu tõstis, kuid ühtlasi alandas ta paratamatult laiemas publikus lugupidamist kirjanduse kui kultuuriväärtuse vastu. Sest padrikust ei saa ikkagi palja poleemikaga läbi, vaid positiivse loomingu ning üldise esteetilise kultuuri tõstmisega. Peab ülesannet pedagoogilisemalt võtma, propageerima lihtsalt esteetilisi teadmisi, laiendama meil valitsevaid kitsaid ja õhuvaeseid väljavaateid. Neis oludes näeksin häämeelega, et «Loomingust» kujuneks vaba aren mitmesuguste, ka vastakate vaadete avaldamiseks, kui need aga on vabad isikliku poleemika ja omavaheliste arvete õiendamise kõrvalmaitsest. See käib peaaesjalikult ajakirja teoreetilise osa kohta, kuid oleks tähtis, kui sama objektiivsuse mõõdupuu saaks maksma panna ka ajakirja ilukirjanduslikkus osas.»

Sellele lisaks märgib Tuglas veel, et poliitika, «erootika» ja äärmise keeleuenduse osas tahab «Looming» võimalust mööda ettevaatlik ja taktiline olla: osa publikust on nendes asjades noriv, «a s i i s e, m e i e k i r j a n d u s k u l t u u r i t õ s t m i n e» ei tohi aga mingil tingimusel kannatada.

Programmilisi mõtteavaldusi, mis oma sisult on ühtelangevad eelnevas pikas tsitaadis esitatuga, võib leida ka Tuglase toleaegetest kirjadest kaaskirjanikele, kes seisid «Loomingule» mitmeti lähemal kui Londonis elav Aino Kallas. Nii ei tähendanud trükitud programmi puudumine sugugi, et «Looming» oleks hakanud ilmuma sihtjoonte selgeksmõtlemisseta.

Võiks arvata, et nii sallivate põhimõtetega toimetatud, rahvusliku kirjanduse arengu vajadusi ja kirjanduskultuuri tasapinna tõstmist silmaspidav ajakiri suutis eesti kirjanikud sõbralikus üksmeeles enda ümber koondada. Seda enam, et ei ole põhjust pidada tühjaks komplimentideks, kui A. Kallas kirjutab Tuglasele (23. VI 1923): «Vist olete Teie ka ainuke praeguses Eestis, kelle nimi ja temperament suudab ühendada mitmesuguseid olluseid.» Siinkohal võiks meenutada sedagi, et ka Eesti toleaegeid vaimseid olusid hästi tundev soomlane prof. A. M. Tallgren hindas väga kõrgelt Fr. Tuglase eeldusi vaimu- ja kultuurielu juhtimiseks («Eesti vaimline õhkkond ja meie» — «Helsingin Sanomat» 6. I 23, eesti keeles «Üliõpilasleht» 1923, nr. 1). Nii «Loomingu» sisu Tuglase toimetaja-aastatel, s. o. 1923—1926, kui ka ajakirja toimetamise käik, kuivõrd seda on säilinud kirjavahetuste ja omaaegse ajakirjandusliku poleemika varal võimalik jälgida, näitavad venvallt, et toimetaja oma avarat programmi ka tegelikult järgis ning kaitses. «Loomingus» esinesid A. Kitzberg ja J. Barbarus, J. Mändmets ja J. Semper, A. Jürgenstein ja H. Visnapuu — väga erinevate kunstivaadete, loomislaadi ning osalt ka maailmavaatega kirjanikud. Fr. Tuglase häid eeldusi erineva kunstikäsitusega inimeste koondamiseks ning tema tõhusat käitumisjoont toimetajana tõstab esile D. Palgi, kes 1926. aastal töötas toimetaja abilisena «Loomingu» juures (kirjas käesoleva töö autorile 12. VII 1965). Ta kirjutab:

«F. Tuglas oli autoriteet. Selle põhjaks oli oma aja domineeriv kunstikäsitus, printsiipiaalsus otsustamises ja asjaajamises, otsustamiste hea argumenteeritus, ka tüse eruditsioon. F. Tuglas ei rõhutanud igal sammul põhimõtteid, need olid lihtsalt olemas. F. Tuglasel oli oma kujunenud kirjanduslik maitse, nagu öeldi. See oli paljudele põhilises osas vastuvõetav, kuigi mõnes küsimuses oldi lahk-arvamisel või otse risti vastu. F. Tuglas sallis kõrvalekaldumisi, individuaalsusi, ei tõstnud tarkusekära mõne lapsuse puhul.»

Kirjanike koondamist asutatava ajakirja ümber alustas Tuglas kohe pärast toimetajaks saamist, tehes seda erilise hoole ja põhjalikkusega. Trükitud üleskute avaldamist pidas ta selles asjas ebasobivaks ja küllap ka vähem efektiivseks. Ta kirjutab ja saatis laiali suure hulga individuaalseid kirju kirjanikele. 20. märtsil võis ta Ed. Hubelile teatada, et kaastöö asjus on vastanud kõik eesti kirjanikud «pääle paari erandi». Heasoovlikke vastuseid tuli nendeltki, kes tege-

liku kaasatöötamiseni ei jõudnud, nagu näiteks Ed. Bornhöhe kiri 5. märtsist 1923. Vaevalt oli aga ajakiri ilmuma hakanud, kui tulid ilmsiks lahkarvamused, kirjanike omavaheline sobimatus, soovimatus ühe või teise kolleegiga ühiste kaante vahel esineda. Kord siin, kord seal ei olda rahul ajakirja taseme ja ilmega. Mitmelgi puhul kasvab sellest välja kirjaniku-kaastöölise subjektiivne rahulolematumus toimetaja tööga, millele püütakse anda objektiivse kriitika iseloomu. Hästi iseloomulik on siin Tuglase enda poolt jutustatud kild. Kohtab toimetaja pärast esimese numbril ilmumist A. Kitzbergi. Kui jutt «Loomingu» juurde jõuab, ütleb viimane: kena ajakiri, ainult see Barbaruse luuletus... Mõni aeg hiljem kirjutab Pärnust Barbarus ja pole sugugi rahul, et «Loomingu» avanumbris avaldati katkendeid Kitzbergi tuuletallaja-raamatust. Üldse kasvas Barbaruse võrastustunne «Loomingu» vastu väga kiiresti. Tema temperamendi ja sotsiaalse aktiivsuse jaoks oli siin talumatult vaikne vesi. Lisandusid veel mõned lahkarvamused toimetajaga kaasaegse eesti luule hindamise asjus (kaasa arvatud Tuglase eitav otsus ühe Barbaruselt kaastööks saanud luuletuse kohta) ning juulis teatavki Barbarus Tuglasele, et lahkub «Loomingu» kaastöölise hulgast. «Esiotsa loobun «Loomingulle» kaastööd andmast ja arvan, et õhku tublisti puhastada ja ozoontada tuleb. Tarapitat muidugi surnukambriest välja tirida ei maksa, vaid «Lööming» (samal paberil, samad kaaned — välimusest täitsa yhesarnane «Loominguga») platsi!» kirjutab ta 19. VI 1923 Semperile. Barbaruse radikaalsus ja sirgjoonelisus äratavad lugupidamist tema vastu. Tema rahulolematumus oli sügav ja ehtne. Ometi mõjus see kõik nii, et «Looming» kaotas tükiks ajaks aktiivse ja väärtusliku kaastöölise ja sai juurde terava publitsistisulega vastase, kellest tal nagunii puudu polnud. Selles loos andis end tunda üks «Loomingu» programmi lünk: maailmavaatelite sihtjoonte puudumine. Juba ettevõtte väga üldine laad, terve loovkirjanikkonna kaasatõmbamise vajadus tegi konkreetsemate poliitiliste põhimõtete silmaspidamise võimatuks. Samal ajal andis kogu aja tunda tihedama sideme puudumine. Seda polnud ka alaliste ja aktiivsete kaastöölise vahel.

Ei hakanud uuesti ilmuma «Tarapita», ei saanud asja «Löömingust». Aasta hiljem ilmus Pärnus küll Barbaruse poolt organiseeritud «Lilulii» esimene ja ainuke number ning selles Barbaruse enda artikkel, milles teravalt arvustati «Loomingut». Ei tulnud elulooma ka Visnapuu ja Gailiti poolt lärmakalt reklaamitud «Peninukkidest». Kuid rühmaajakirja idee elas visalt edasi, nii utoopiline kui see sisuliselt ka juba ei olnud. Ning parlamentliku «Loomingu» tolerantsele toimetajale tuli sellest omajagu pahandusi ja sekeldusi.

Esimesed vastukajad ajakirjanduses «Loomingu» ilmumahakkamise järel olid soodsad. Mõistagi püüdsid kirjanikud oma esialgu vägagi visalt levivat häälekandjat rahva sekka viia ja andsid talle ise head soovitusel kaasa. Edaspidi olukord muutus. Eriti rahutuks kujunes 1924. aasta. Ajalehtedes ilmus rida «Loomingut» ja selle toimetamist ründavaid kirjutusi. Toimetajal tuli töö selgitamiseks korduvalt poleemikasse laskuda. Nurisemised olid enamasti küllaltki ootuspärased. Nii heitis R. Kangro-Pool «Loomingule» ette «endise mändmetsaliku külarealismil» juurde tagasipöördumise tendentsi (««Looming» nr. 1 puhul» — «Postimees» 21. III 1924). Ilmne retsidiiv esteetilisest sektantlusest, mille Tuglas «Loomingu» programmis hukka oli mõistnud ja ajakirjast ka tegelikult eemal hoidnud. Tuglase vastus («Ühe «tagamõttetu» arvustuse puhul» — «Postimees» 21. III 1924) on välja peetud teravas toonis. Muuseas selgitas ta, et «Loomingus» on ilmunud ja ilmub ka edaspidi teoseid, mis tema isiklikule kunstimaitsel ei vasta — kui need ainult kunstitasapinnale vastavad. Ilmse sihilikkusega ründas «Loomingu» parlamentlikku laadi, ajakirja taset ja toimetaja tööd H. Visnapuu pikas artiklis ««Loomingu» I poolaasta 1924» («Postimees» 4. IX ja 5. IX 1924). Nädal hiljem ilmus samas ajalehes Tuglase terav vastus, milles näidati ära oponendi artikli arvukad vasturääkivused ja vassimised. Oma ammuse rahulolema-

tuse tõi 1924. a. sügisel laiemal avalikkuse ette ka J. Barbarus, avaldades «Päeva-lehes» (3. X) artikli «Jumalate hämarusest ja kirjanduslikust parlamen-dist».

Tekkinud olukorras nõudis toimetaja juba aegsasti, et Kirjanikkude Liidu aasta-koosolekul arutatakse ka «Loomingu» küsimust, et «kord ometi põhjalikult läbi rääkida, milline peab siis olema «Looming» ja millised tema toimetaja ülesanded. Sest senisel kombel ei või enam jätkuda. Praegu agiteerivad mõned Liidu liik-med «Loomingu» vastu väljaspool Liidu piire, ilma et nad Liidus eneses mingit katset oleks teinud «Loomingu» suhtes oma vaateid selgitada. Süüdistatakse toi-metajat, ja eriti just nende poolt, kes ise oma kaastööga kõige vähem kalduvust on avaldanud «Loomingu» tasapinda tõsta» (Tuglas Hubelile 7. IX 1924). Aja-kirjandus ennustas arvukates joonealustes, et Kirjanikkude Liidu aastakoosolek tuleb seekord eriti tormiline. Koosolek peeti 5. oktoobril Tartus ja kujunes ooda-tust palju rahulikumaks. Toimetaja vastu ennustatud rünnakut ei tulnud, küll aga esines rida kirjanikke (Ed. Hubel, A. Kitzberg, G. Suits, A. Alle jt.) «Loo-mingu» kaitseks.

Järgmistel aastatel kired «Loomingu» ümber jahtusid. Ilukirjanduslikku uudis-loomingut, mis paremini vastas «Loomingu» kriteeriumidele, hakkas tulema roh-kem. Ajakirja sisu muutus stabiilsemaks, algupärasemaks ja kirjanduslikumaks — algul oli suhteliselt rohkem ruumi antud teistele kunstidele. Et vaikus «Loo-mingu» ümber oli suurelt jaolt ainult näiline, seda kinnitas muuseas ka Tuglase ootamatu ja sunnitud lahkumine toimetaja kohalt 1926. a. detsembris. «Loomingu» ilme oli aga selleks ajaks juba kindlalt välja kujuneda jõudnud, nii et toime-tajate vahetamine ei saanud enam kaasa tuua suuremaid sisulisi muutusi.

«KINDRALI POEG» JA VEEL MÖNDA ARVAMUSTEST «LOOMINGU» ÜMBER

Tutvustasime juba pikemalt Fr. Tuglase kirja Aino Kaldale (27. IV 1923), mil-les oli üksikasjalikult juttu ajakirja programmist ja ülesannetest, nii nagu toi-metaja neid nägi. Ta nimetas seal kolme momenti, mis «Loomingu» toimetami-sel esialgu erilist ettevaatlikkust ja mõõdutunnet nõudsid. Nendeks olid poliiti-lised küsimused, «erootika» ja äärmuslik keeleuueendus. Ajakiri hakkas ju ilmuma riikliku toetusega ja seetõttu oli raske jätkata siin kodanliku publiku õrrita-mist, nagu seda oli tehtud Tuglase enda toimetatud «Tarapitas». Ilmselt ei olnud need taktikalised nõuded ka ajakirja kaastööliste tundmatud. Nii kirjutas Bar-barus «Loomingu» avanumbrile kaastööd saates (17. III 1923), et läkitab luuletuse, millest pole ise eriti heal arvamusel, mis aga kirjaviisi poolest on sobiv. Sel-lele lisaks teatas ta, et pooleli on väike poem, kuid selle n-lõpud ei lase end muuta, nii et see teos ei tule kaastööna arvesse.

Toimetaja aimused kodanlaste valvsalt ja õelalt «Loomingule» suunatud pil-kudest ei olnud alusetud. Nagu peagi ilmsiks tuli, ei olnud kuigi palju kasu ka põhimõttelisest ettevaatuspoliitikast. Ennast ebakindlalt tundev kodanlus nägi ohtu kõiges ja kõikjal. Eriti muidugi 1924. a. 1. detsembri järel.

Veel enne «Loomingu» ilmumahakkamist (8. II 1923) oli Ed. Hubel kirjutanud selle tulevasele toimetajale ajakirja joone kohta: «Ta peaks esimese aasta nõnda ilmuma, et teisel aastal temale abiraha keelamiseks vähematki põhjust ei oleks, et seda ka vaenlasedki ei leiaks.» Ometi juhtus nii, et just Hubel-Metsanurga näidendi «Kindrali poeg» ilmumine «Loomingus» (avaldati 1925. aastal neljas esi-meses numbris) tõi ajakirjale eriti teravaid poliitilisi süüdistusi. «Kindrali poja» avaldamise järelelood iseloomustavad huvitavalt mitmeid «Loominguga» seotud seiku. Kõigepealt muidugi kodanlike ringkondade tõelist suhtumist kirjanike liidu häälekandjasse. Samal ajal näitavad nad Fr. Tuglast kui sirgjoonelist toi-

metajat-demokraati, kes käsitles poliitilise varjundiga küsimusi «Loomingus» palju suurema julgusega, kui seda aegsasti deklareeritud ettevaatuspoliitikat silmas pidades võinuks arvata.

M. Metsanurk saatis oma ideedraama «Kindrali poeg» käsikirja «Loomingu» toimetaja kätte 1924. a. detsembri esimesel poolel. Kui Tuglas oli käsikirja lugemise jõuluõhtul kell 11 lõpetanud, kirjutas ta kohe autorile mureliku kirja. Kuidas toimida? 1. detsembri ülestõusukitse järel oli riigis kehtestatud sõjatsensuur. Kas ei oleks seepärast targem näidendi avaldamisega natuke viivitada? Kuid juba 31. detsembril kirjutas ta Metsanurgale uuesti. Nüüd teatas ta, et tema arvates alaku «Kindrali poja» avaldamine siiski kohe, jaanuaris: «On rumal vabahtlikult kapituleeruda ja «paremaid aegu» jääda ootama!» Nii ta ka talitas. «Kindrali poeg» ilmus 1925. aastal «Loomingu» neljas esimeses numbris. Kõik jäi väliselt rahulikuks kuni näidendi lavaletulekuni. Esietendus «Vanemuises» toimus sama aasta 13. septembril. Kohe seejärel võeti lavastus teatri mängukavast. Põhjuste kohta levisid mitmesugused kuuldused. Näiteks kirjutas «Vaba Maa» 20. IX 1925, «et esietendusel viibinud kindral Pöder «Vanemuisele» kindral-kuberneri õiguste põhjal ette kirjutatud tükki näitelavalt ära võtta, ähvardades vastasel korral teatrit sulgeda». Samal päeval pidas Kirjanikkude Liit Tartus oma aastakoosolekut, kus kirjanikud deklareerisid üksmeelselt oma solidaarsust M. Metsanurgaga. Paar päeva hiljem õiendas «Postimees» (23. IX 1925), et kindral Pödral pole asjaga mingit tegu ning et näidendi lavalt äravõtmise otsus on tehtud «Vanemuise» seltsi eestseisuse ja teatri juhatuse poolt «seltskonna meeleoluga» arvestades. Missugusest seltskonnast ja millistest meeleoludest jutt, seda võis lugeda purutagurliku «Kaja» sama kuupäeva numbrist. Üldpealkirja all «Ka seltskonna kannatlikkusel olgu oma piir» avaldati siin mõned kirjad, mis toimetuse olevat saanud seoses «Kindrali poja» lavalt äravõtmisega. Esimeses kirjas rünnatakse «Loomingut». Alustatakse väitest, et eesti kirjandus ja kunst töötavat «täiel rinnal rahva hinge lagastamise kallal», kusjuures «ka «Loomingut» umbes sama liistu järgi toimetatakse, muidugi jälle riigi kaasabil». Edasi seletab kirja autor, kes esineb «Kodaniku» pseudonüümi varjul, et pärast «Loomingus» ilmunud «Kindrali poja» lugemist on ainuõige järeldus, et ajakirjalt tuleb riiklik toetus ära võtta. Teise kirja autor, kes end tagasihoidlikult «Kõrvalseisjaks» nimetab, on nõrдинud selle üle, et teatris, mis saab riiklikku toetust, lubatakse riigivastase kihutusnäidendi esitamist.

Niisiis ei jätud algul ilmselt ainult Metsanurga näidendi vastu suunatud aktsiooni kasutamata selleks, et anda hoop «Loomingule». Võimalus oli soodus ja ründajad ei varjanud oma tõelist eesmärki: nõue «Loomingult» toetus ära võtta tähendas praktiliselt nõuet ajakiri sulgeda.

Toimetaja talitas selle kõmu ja sagina keskel rahulikult ja asjalikult. 22. septembril saatis ta Metsanurgale kirja, milles teatas, et on otsekohe intsidendi järel kirjutanud «Loomingule» artikli ««Kindrali poeg» «Vanemuises» ja seltskonnas». Kirjutus ilmuski ajakirja septembrinumbris. Siin lükatati ümber näidendi vastu esitatud poliitilised süüdistused kui niisugused, milleks teos, kui seda sügavamalt uurida, põhjust ei anna. Seda hinnangut peame kehtivaks praegugi: Metsanurk oli teravalt opositsiooniline kapitalistliku ühiskonnakorra vastu, mida ta pidas täiesti ebaõiglaseks, samal ajal jäi ta aga kaugele töölisliikumise mõistmisest ja kommunistliku partei võitluse toetamisest. Ent samas rõhutas Tuglas «Kindrali poja» sotsiaalse sisu kandvust ja tähtsat kohta eesti draamakirjanduses. «Meie näitekirjanik suudab haarata juba ajajärku närveerivaid suurprobleeme ja nendest tõusvaid konflikte, avardades sellega meie näitekirjanduse seni nii kitsaid ning vähenõudlikke piire.»

Võib veel lisada, et «Looming» jäi «Kindrali poja» suhtes ka edaspidi võitle-

vale positsioonile. Kui näidend 1926. a. Tallinna Töölisteatris lavale tuli, ilmus ajakirjas Nigol Andreseni arvustus (nr. 10, lk. 1135—1137), milles pearõhk oli asetatud teose sotsiaalse sisu avamisele.

JOONI TOIMETAJA TÖÖST JA TEGEMISTEST

1925. aasta lõpuni koosnes «Loomingu» toimetus ühestainsast inimesest — toimetajast. Kaastöö, korrektuurid, asjaajamine trükikojaga, majanduslik planeerimine, hoolitsemine leviku eest jne. jne. — toimetaja otseste kohustuste loetelu võiks veel tublisti pikendada. 2. detsembril 1925 toimunud Kirjanikkude Liidu juhatuse koosolekul esitas Tuglas ultimaatum: kas toimetajale antakse abiline või ta lahku oma kohalt. Põhjenduseks ajakirja mahu suurenemisega kasvanud tööhulk ja senine ebanormaalselt pingutav koorem, mis on ruineerinud tervise ja ühtlasi ka Tuglase kui kirjaniku ning kriitiku. Juhatuse leidis toimetaja nõudmise põhjendatud olevat ning lubas tal enda valikul palgata abilise. Selleks sai G. Suitsu vahendusel üliõpilane Daniel Palgi, kes töötas sellel kohal «ajutise abitööjõuna» Tuglase toimetajaks-oleku lõpuni (1926. a. det.). Abilise ülesanneteks anti korrektuuride lugemine, samuti asjaajamised trükikojaga ladumise ja trükkimise ajal. Toimetaja ülesandeid ja «Loomingu» toimetamise iseloomu tol ajal meenutab D. Palgi niiviisi (kirjas käesoleva artikli autorile 12. VII 1965):

«Teil kui praeguse aja inimesel on raske õigesti kujutleda toleaeget lihtsat asjaajamist: Teile ehk tundub see lohakusena, boheemlusena või lihtsalt liialdusena. Praktiliselt võttes oli «Loomingul» kolm põhilüli: valitsuse toetus, Noor-Eesti Kirjastus kui talitus (rahalised õiendused, trükkimine, ekspedeerimine) ja toimetaja. Viimane oli suunav otsustaja, praeguse vulgaarterminoloogia järgi — peremees. Väljaandjaks oli Eesti Kirjanike Liit, kuid sealt tulid üksnes hädavajalikud põhilised juhtnõõrid. Oli muidugi ka toimetuse [mõeldud on ajakirja toimkonda, mis peaks vastama praegusele toimetuse kolleegiumile — Ü. T.], tal oli küllalt tähtis põhimõtteline osa, kuid praktilises töös, ka kaastöö vastuvõtmises oli toimetaja ikkagi vabade kätega. Seejuures ei peetud lugu igasugustest paberitest, vaid aeti asjad suusõnal.»

Niisiis palju sõltumatust ja tegevusvabadust — niisugune on medali üks külg. Missugune oli aga teine pool? Kas ei ole loomulik oletada, et märkimisväärne iseseisvus tähendas ka suuri kohustusi? Ent anname enne medali ümberpöörämist veel sõna D. Palgile ja püüame tema meenutuste kaasabil kujutleda toimetamistöö argipäeva «Loomingu» esimestel aastatel:

«Lugu oli nimelt niisugune, et ajakirja toimetamiseks polnud mingeid eriruume, ei tuba ega toanurka. Ajakirja toimetamise töö toimus kodus ja kohvikus. Peamiselt just kohvikus. Läbirääkimisi peeti tänaval, kohviku ukse ees, kohviku laua taga. Kuidas kunagi.

«Loomingu» algusaastail istus F. Tuglas järjekindlalt iga päev Werneri kohvikus, see jätkus ka 1926. a. õhtupoolikuti. Kuid 1926. aastal töötas läheduses teine kohvik, nimelt raekoja apteegi vastas teisel korrusel kohvik «Linda». Seal olid lahedad ruumid, hommikupoolikul leidis ikka tühje laudu ja igal ennelõunal ilmuski sinna F. Tuglas, kuuetaskus tavaliselt toimetamistöö, ja hakkas kohvi juues käsikirju ja korrektuuri lugema. Kellel siis asja oli, see läks istus tema juurde lauda. Ei mäleta, et ise oleks näinud või keegi teine jutustanud äge-daist rääkimistest, žestikuleerimisest, lauast üleshüppamistest jne. Kõik läks nagu kohvikus ikka, aeti juttu ja öeldi head päeva. Ka ulatuslikud põhimõttelised kokkupõrked, mis üldiselt võisid kesta aastaid, kulgesid säärase toimetusalaua taga nagu muu seas.»

See on äärmiselt huvitav ja väärtuslik minevikupildistus, eriti kõigi nende

jaoks, kes seda aega ise kaasa ei ole elanud. Ja neid on juba palju! Toimetustoota ja lauata ning palju muuta, mis sinna kuulub. Ju see toimetamine oli siis ikka hästi lihtne?! Formaalsuste mõttes küll, nagu seda rõhutas ka D. Palgi. Kui aga sirvida Kirjandusmuuseumis toleaegeid kirju, lugeda ajalehepoleemikat, mõelda järele hästi tasakaalukalt ja napilt sõnastatud märkuste üle, millega D. Palgi oma kirjas iseloomustas vastuolusid ajakirja ümber... Avanevad hoopis teistsugused tagasivaated, saab nähtavaks medali teine, äripäevapool. Pika-peale hakkad «läbi nägema» «Loomingu» esimesi aastakäike. Selles numbris ei ole, imelik küll, ridagi algupärast proosat, ainult tõlgitud novell? Teisal on artikkel ilmunud mitme pikema intervalliga kolmes järgus. Kui erinevad on mõnedes numbrites ilukirjanduse ja artikliteosa proportsioonid! Need «pisiasjad» täiendavad kujukalt toimetaja kirju lähematele kaastöölisele, kus ajakirja pärast muretsemistel ei tulegi lõppu: järjekordse toetussumma kättesaamise pärast, kaastöö pärast, mis ikka hilineb, ajakirja leviku pärast, luuletajate streigi pärast, mis ähvardas puhkeda, ja nii edasi.

Toimetaja hooltest seoses ajakirja majandusliku küljega teeme siin juttu üksnes riivamisi, kuigi on ilmne, et need ei olnud väikesed hooled ja nõudsid palju aega, energiat ning optimismi. Just viimast ehk kõige rohkem. «Loomingu» majanduslik elujõud sõltus kahest: toetusest ja levikust. Toetussumma määrati iga aasta algul. Kuna seda ei tehtud mitte jaanuaris, vaid paremal juhul veebruaris, aga mõnikord veelgi hiljem, ja kuna toetuse määramisest raha «Loomingu» käsutusse jõudmiseni kulus tükk aega, oli ajakirjale ja toimetajale eriti raskeks perioodiks talv, s. o. aasta esimeste numbritega toimetulemine. Eriti kriitiliste märkide all lõppes 1925. ja algas 1926. aasta. «Kindrali poja» intsidendi järellainetus ei vaibunud nii pea. Nagu kirjadest selgub, on nendest «surnud punktidest» üle saanud just tänu toimetaja optimismile à la Colas Breugnon: «Elame veel!» Nii arvab ta esimese tegevusaasta lõpul (kiri Hubelile 22. XII 1923), et jaanuarinumbri väljaandmine «omal jõul» peaks olema täiesti võimalik. «Paberit on tagavaraks, honoraridest on osa ette makstud. Jaanuaris nõrgub ka raamatukauplustelt rohkemal määral raha sisse. Kõige sellepärast hakkab juba kohe pärast pühi jaanuari nriga pääle.» Samad motiivid korduvad Tuglase kirjadest aasta hiljem, sest jälle pole järgmise aasta toetusest midagi kindlat teada — kas seda antakse ja missuguses ulatuses. Küll on aga seljataga 1924. aasta alustamise kurjad kogemused. «Tuleks siiski asja täie hooga edasi ajada ja kas või võlga teha. Kusagilt varem või hiljem saame. Ajakiri tuleks jõulunumbri peale suuremaks teha,» kirjutab Tuglas 21. novembril 1924 Hubelile. «Loomingu» mahu suurendamist pidas toimetaja hädavajalikuks just kirjanike raske majandusliku olukorra tõttu. «Vist nii viletsat talve kui käesolev pole kirjanikkond veel vastu võtnud. Tartus on terve rida kirjanikke, kelle ainsaks elulootuseks talve jooksul on ainult «Looming». Kirjastada enam midagi ei saa ja ajalehed ei tarvita enam kirjanduslikku kaastööd [...]. Seisukord on sarnane, et Liit peab korraldama «Loomingu» suurendamisega lihtsalt hädabaitööd kirjanikele» (Tuglas Hubelile 13. X 1924).

Muidugi sõltus ajakirja majanduslik olukord levikust. «Loomingu» puhul ei saanud enam end aidata nii nagu «Tarapita» avanumbri ilmumisel: «Niisiis, «Tarapita» on väljas. Müüsin kohe Werneris 40 eks. maha ja ainult sellep. nii vähe, et see sündis õhtupoolikul, kui on vähem publikut. Homme teen veel» (Tuglas Adsonile 20. IX 1921). Mure «Loomingu» leviku pärast algas kohe esimese numbril ilmumisest. Juba 29. aprillil 1923 Adsonile kirjutades käsib toimetaja ajakirjale reklaami teha, «sest mõelge, tellijaid pole veel kümmet hingegi». 23. juunil 1923 Hubelile kirjutatud kirjas pärib Tuglas, kas ei saaks laulupeo ajal Tallinnas organiseerida «Loomingu» müümist ja tellimist. Alaline on mure ajakirja täpse ilmumise pärast — ka sellest olenes «Loomingu» autoriteet lugejate silmis.

«Omaette probleemiks kujunesid vahekorrad raamatukauplustega, kus «Loomingut» müüdi. «Kuidas aga saaksime raamatukauplustelt raha kätte?! [...] Praegu on saada ligi veerand miljonit — suur raha» (Tuglas Hubelile 21. III 1924). Kaupluste maksuvõlgu püüti sisse kasseerida sel teel, et kaastöölisele anti arvete tasumisega viivitavas äri maksujuhatusi. Sageli aga äri tõrkus ja viivitas, nii et kannatuse kaotanud honorarisaja pöördus uuesti toimetaja poole. Jälle selgitamist ja korraldamist!

«Loomingu» kaastöölise ring oli avar. Ajakiri maksis ilukirjandusliku kaastöö eest honorari, mis oli tollal kõrgeim Eestis. Seda silmas pidades kirjutas J. Barbarus pärast «Loomingu» esimese numbriga honorari kättesaamist J. Semperile (21. IV 1923): «Sääl maksavad herrad 40 mrk. värsireast, et kas või hakka elukutseliseks luuletajaks. Arvan, et Tugel käsikirje virna taha teps ära kaob, ehk vähemalt kord nädalan ahju kytta võib kaastöölise armust. Oletan seda just sellepärast, et kaastöölise valik õige laialdasel alusel syndind.»

Barbaruse naljal võis olla omajagu alust. Mõistetav on ka naljatusse peidetud okas — eks olnud «õige laialdasel alusel sündinud kaastöölise valik» Pärnu poeedile algusest peale pinnuks silmas. Ometi jäi kaastööprobleem, mis pärast iga numbriga ilmumist muutus rangete kolleegide silmis kohe ajakirja taseme probleemiks ning tekitas niiviisi palju ütlemisi ajakirja ja toimetaja aadressil, aktuaalseks kõik need aastad, mil Tuglas esimest korda «Loomingut» toimetas.

Kaastööküsimus on olnud, on ja ilmselt ka jääb toimetajate kirstunaelaks. Vaevalt leiaksime ka praegu, kus küll paljusid asju, kaasa arvatud romaanide, näidendite ja artiklite kirjutamine, on võimalik pikema aja peale ette plaanitseda, toimetaja, kes rõõmsalt kinnitaks, et kaastööd, ja nimelt seda head ja õiget, on külluses. Tol ajal, kui Tuglas esimest korda «Loomingut» toimetas, olid need asjad kaugelt vähem planeeritavad — kas või üksnes seepärast, et leivamure määras sageli tööde järjekorra ning nihutas ettepoole just vähemloomingulised tegemised. Peaaegu kunagi ei olnud tollal ladumise alguseks uue numbriga materjali tervenisti olemas. Olid autorite lubadused ja toimetaja lootused, mis mõnikord täide läksid, mõnikord mitte. Pandagu näiteks tähele, missuguste intervallidega ilmus G. Suitsu artikkel Molière'ist: 1924. aastal 4. ja 6. numbris ja 1925. aastal 6. numbris! Võib arvata, et sellega lõi autor toimetaja altvedamises vähemalt rahvusrekordi. Nagu kirjadest selgub, pidi see artikkel algama juba 1924. a. 3. numbris, jäi aga «hoolimata lugematuist tähtpäevist» saamata, nagu pärast jäi korduvalt saamata ka selle järg.

Arusaadav, et nendes asjades oli vaja sallivust eri voolude ja stiilide, erinevate esteetiliste tõekspidamiste suhtes, tarka taktikat ja tugevat diplomaatiat. Printsipiaalsust muidugi ka — ajakirja taseme hoidmiseks, kui raske viimast siis ka poleks olnud mõnikord eelnevaga sobitada. Tuglas saatis Barbarusele tagasi kaastööks läkitatud luuletuse — ja ajakiri oligi pikemaks ajaks kaotanud huvitava kaastöölise. Toimetaja saatis J. Kärnerile tagasi esitatud käsikirja kui ebaküpse, ei saatnud aga küsitud avanssi. Kirjanik solvus, süüdistas toimetajat rühnapoliitikas ja teatas, et loobub «Loomingule» kaastööd andmast (Kärner Tuglasele 22. VI 1924). Kaastööküsimusega seoses on huvitav veel kord tsiteerida D. Palgi kirja:

«Mis puutub «Loomingu» kaastöö nappusse või rohkusse, siis see on tõsi, et F. Tuglasel kui toimetajal tuli otsida ja oodata. Aga seda juhtub iga toimetajaga: toimetaja poolt soovitud materjali on ikka napilt. Tunnustatud kirjanike kaastööga oli tihti häda. Nad ju ei kirjutanud selle järgi, kuidas ajakirjal sobiv avaldada oleks olnud. Kui kirjanikul kodus sahtlis töö mingis redaktsioonis olemas oli, siis oli mõnel juhul autoril kange tarvidus kindlustada selle ilmumist üsna varakult. Käsikirja esitamine ei käinud nende soovidega alati käsikäes. Ja kui käsikirja esitatud, siis võis olukord autori poolt muutuda lausa kiireks: kuigi aja-

kirja ilmuniseni oli ainult kümmekond päeva, ei saanud autori arust kõne alla tulla tema kaastöö siirdumine järgmisse numbrisse.»

Palju komplikatsioone tekitas toimetaja töös ka tollal rakendatav avansseerimisviis. Selle vastu küll võideldi, kuid alati kaugeltki mitte edukalt.

Friedebert Tuglas ja noored autorid — see on teema, mis ei piirdu kaugeltki «Loomingu» esimeste aastatega, millest sedapuhku jutt. Kuid kas pole just need aastad selle vahekorra vaatlemiseks eriti huvitavad? Tuglas kasutas «Loomingus» suhteliselt palju noorte, alles tee algul olevate autorite kaastööd. Luuletustega esinesid K. Aben, E. Krusten, P. Krusten, A. A. Laanessaar (A. Annist), Ago Liigolta (A. Koern), P. Voolaine, V. Kaaver, M. Raud, L. Anvelt, E. Hiir, E. Kubjas, H. Talvik, J. Sütiste, J. Andreller, proosaga J. Jaik, T. Mallur (D. Palgi), J. Parijõgi, J. Ruven, M. Vasar, E. Kubjas. Nagu näeme, hakkas Tuglas juba siis kasvatama seda kaadrit, kellest praegugi mõned nii või teisiti «Loomingus» kaasa löövad. Tänapäevade võrreldes ei ole selles muidugi midagi erilist. Tuleb aga silmas pidada, et tookord kõneldi ja kirjutati tõsiselt ainult kahest kirjanikepölvest — vanemast ja keskmisest. Noored olid muidugi olemas, noored kirjutasid, kuid pidid enamasti leppima sellega, et nad ise end tunnustasid. Selles osas oli kirjanduselu alles organiseerimata. Nii tuli ka keskmisse kirjanikepölv arvatud Tuglasel tookord sageli kuulata oma eakaaslaste nurisemist selle üle, et ta oli «Loomingus» avaldanud noorte kaastööd. Tuglasel oli diplomaatlik vastus alati valmis: päriskirjanikud ei ole paremat andnud, seepärast. Täiesti avameelne olles oleks ta seejuures küll pidanud sageli lisama, et avaldas selle või teise uustulnuka luuletuse või novelli seetõttu, et märkas seal midagi huvitavat, midagi, mis lubas, andis aimata eeldusi. Sellisel puhul tuli tal endal mõnelgi korral käsi kirja põhjalikult redigeerida ja tihendada, nagu ta seda tegi näiteks J. Ruveni novelli «Prohvet» käsikirjaga. Tuglase suhtumisest noortesse kirjutab D. Palgi oma juba korduvalt tsiteeritud kirjas:

«F. Tuglas lasi noortel olla pretensioonikad, iseäratsevad, lasi olla neil ennast täis, vaatas kõigest sellest arusaava pilguga üle, kui tema arust oli tuumas olemas siiski võimeid ja kunstilisi saavutusi. F. Tuglas sallis katseks ka seda, mida ta ise ei pooldanud. F. Tuglas ei tahtnud olla just see kohtunik, kes suutis ära otsustada, millisest noorest tuleb uus eesti kirjanik. Ta andis võimaluse «Loomingus» esinemiseks nii mitmele, kes hiljem ei ole midagi toekamat avaldanud. Ta lasi «Loomingul» olla vähesel määral ka lihtsalt katsepõlluks.»

«Loomingu» asutamise pandi alus ajakirjale, mis kogu kodanliku võimu aja jäi kindlalt demokraatlikele positsioonidele ja milleta nagu ei oskagi mõelda eesti kirjanduse edasist arengut. Juba Tuglase toimetaja-aastatel 1923—1926 kujunes õnnestunult välja ajakirja laad ja ilme: avar esteetiline programm, laiad üldkultuurilised horisondid, progressi pooldav suunitlus. Et see kõik iseenesest ei tulnud, et selleks mitmesuguste eelduste kõrval ka mehist meelt ja mehist tööd vaja läks, sellest kõnelesimegi eespool. Hoopiski mitte ei tahaks aga, et esitatu jääks kõlama pessimistlikes akordides: küll oli see Tuglasele raske ja õnetu aeg! Mured murede otsas, töö teise kukil — aga rõõmud? Sest see oleks ju lausa vale, tähendaks Tuglase pea peale pööramist. Friedebert Tuglas on neid õnnelikke inimesi, kes on suutnud palju luua, palju korda saata. «Pagan võtku, küll on tuju nüüdsel ajal tööd teha ja igas kandis sekka lüüa. Tahaks, et oleks 10 pääd mõtlemiseks ja 20 kätt kirjutamiseks, et ei sööks ega magaks, vaid teeks tööd,» kirjutab ta ühes «Tarapita» algusaja kirjas 1921. aastal. Kas ei ole just nendes ridades hästi palju nonde aastate Tuglast ja Tuglast üldse? Ning üks näita meie lugu, et ka ühe peaga mõteldes ja ühe käega kirjutades, söömisest ja magamisest loobumata võib teha püsiva väärtusega tegusid.

Friedebert Tuglas ja Eesti Kirjanduse Selts*

1

ui Eesti Kirjameeste Selts (EKMS, 1872—1893) — rahvusliku liikumise ajastu omapärane massiorganisatsioon ja vaimuelu keskus ning ühiskondlike suundade võitlusareen — venestusaja tingimustes sisemiste lahkkelide tõttu hääbus, asuti ärksamate meeste poolt viivitamata uue samasuunalise seltsi asutamist üritama. Kuid mõõ-

dus tervelt 14 aastat EKMS-i sulgemisest, enne kui 1907. a. saadi luba uue organisatsiooni — Eesti Kirjanduse Seltsi (EKS) — asutamiseks. Uue seltsi algatajate eesotsas seisis eduerakondlik Tartu haritlaskond, selle hulgas ülekaalus vanema ja keskmise põlvkonna tegelased ning endised EKMS-i liikmed. Ent õigus EKS-i liikmeks astuda oli algusest peale kõigil asjahuvilistel (ühe liikme soovitusel)¹, mistõttu EKS kujunes veelgi suuremaks ülemaalse tähtsusega demokraatlikuks kultuurikeskuseks ja massiorganisatsiooniks kui oli olnud EKMS. Massilisust taotleti ennekõike selleks, et luua seltsi tegevusele majanduslikku kandepinda, sest tsaarivalitsuse ajal eesti kultuuriasutused avalikest varadest toetusi ei saanud, mistõttu seltsi peamine tuluallikas oli liikmemaks. Seltsi struktuur oli parlamentaarne: liikmete üldkogu valis esindajad asemikekokku, kes omakorda valis eestseisuse ja muud organid. EKS-i tegevus kestis mitu aastakümnet ja tal oli suuri saavutusi eesti kirjanduse, rahvaluule, keele, ajaloo, kodu-uurimise ja bibliograafia viljelemisel. Isamaasõja-järgseil aastail kustus selts märkamatult, ilma et tema lõppu saaks dateerida. Tema järelejäänud varad — arhiiv ja raamatukogu — said vastavalt Kirjandusmuuseumile ja Keele- ja Kirjanduse Instituudile.

Fr. Tuglase suhetest EKS-iga on seni ainult mainimisega möödutud. See senikäsitlemata peatükk valgustab Tuglast uuest küljest — kui ühiskonnategelast.

Fr. Tuglase aktiivsed ja passiivsed sidemed EKS-iga — asutajaliikmena, tege- lasena mitmesuguseis organeis, esimehena, teoste autorina ja tõlkijana, ajakirja «Eesti Kirjandus» kaastöölisena, kriitikaobjektina ja auhinnasaajana — algasid seltsi asutamise eeltöödest 1906 ja kestsid seltsi tegeliku lõpuni (seega üle 30 aasta), välja arvatud mõneaastane tagasitõmbumine enne 1920. aastat. See vaheaeg oli otsekui veelahkmeks kahe eriilmelise perioodi vahel ja järgnevas käsit- lemegi varasemat ja hilisemat perioodi eraldi.

2

Fr. Tuglase otsesed kokkupuuted EKS-iga selle tegevuse algusperioodil olid vähesed, kuid mitte juhuslikud, vaid küllaltki tähendusrikkad. Ta kutsuti osa-

* Eesti Kirjanduse Seltsi tegevus on põhjalikumalt läbi valgustamata. Ühe lähedalseisnu uurimust avaldades ei taha toimetus sellega öelda, et nüüd on väljendatud lõplik tõde Eesti Kirjanduse Seltsi ja tema tegevuse kohta. Toimetus.

¹ Kogu seltsi tegevuse jooksul lükkati ainult paar liikmekssoovijat tagasi: üks neist oli A. Suurkask Viljandist, teine toimetaja H. Laas Tartust.

võtma seltsi põhikirja väljatöötamisest, oli asutajaliige (nr. 20), võttis pöranda all olles ja pagulusest salaja kodumaal käies osa paarist seltsi avalikust koosolekust. EKS-i liikmete nimekirjas püsis Tuglas kuni Esimese maailmasõjani kui «kirjanik Soomemaal» (1907), «kirjanik Helsingis» (1908), «kirjanik Pariisis» (1909, 1910) või lihtsalt «kirjanik» (1911 jj.). Liikmemaksu on ta tasunud viimast korda 1912. a. eest.²

Millega on seletatav Tuglase ilmne huvi EKS-i vastu selle tegevuse algusperioodil ja miks see huvi ajapikku vaibus? Tuglase osavõtt EKS-i rajamisest ja algusperioodi tööst oli seoses «Noor-Eesti» (NE) kui kirjandusliku organisatsiooni suhtumisega Eesti Kirjanduse Seltsi.

Sajandivahetusel tekkis teatavasti Tartu keskkoolinoorte seas «Kirjanduse Sõprade» rühmitus, kes andis välja kolm raamatut «Kiiri» (1901—1902). 1904. a. alguseks kujunes G. Suitsu ja Fr. Tuglase eestvõttel illegaalne Kirjanduse Sõprade Aktsia Ühisus, et kirjastada kirjanduslikke kogumikke (albeumeid), kunstilisi, teaduslikke ja ilukirjanduslikke teoseid. Ühingu esimeseks väljaandeks oli album «Noor-Eesti». Sama nime võttis endale peagi ka aktsiaühing ise. Ühingul oli 1904. a. sügiseks 53 liiget Tartust ja Pärnust, enamikus keskkooliõpilased, kuid ka paar vanemat meest — August Kitzberg ja Juhan Liiv. Kitzberg oli ühingu laekur ning oli albumi väljaandmisel nõu, jõu ja kaastööga abiks. Albumi menust tiivustatud, laiendati kirjastustegevust (1906. a. võeti plaani tervelt 7 teose väljaandmine) ja sõnastati kirjastusprogramm, milles muuseas öeldi: «Kirjanduse ja kirjastuse seltsi on meil hädasti tarvis... «Noor-Eesti» tahab Eesti kirjanduse uuendamise mõttel iseäranis meie nooremate kirjanikkude kogumisekohaks kujuneda... Tõuseb nüüd kusagil suurem ja võimsam ettevõtte, mis «Noor-Eesti» põhjusemõtetega kokku käib, siis on viimane valmis selle püüdmisi ühiselt toetama...»

«Need read on kirjutatud 1906. a. suvel ja neist kostab juba «suurema ja võimsama ettevõtte» — E. Kirjand. Seltsi — eelteade, mille asutamisel noor-eestlasedki kaasas olid,» ütleb Fr. Tuglas oma uurimuses «Eesti Kirjameeste Selts» (lk. 316).

Nii näeme, et «Noor-Eesti» kirjanduslikuks rühmaks väljakujunev koolinoorte illegaalne kirjastusorganisatsioon tekkis juba enne EKS-i asutamist. Ehkki ringkonnad koosseisult olid hoopis erinevad, esindades kumbki eri põlvkonda, oli eesmärk ühine ja neil oli algusest peale sidemeeski A. Kitzbergi näol, kes oli osaline ka kõigis EKS-i asutamisüritustes. Ja kui 1905. a. lõpul EKS-i põhikiri oli saanud enam-vähem lõpliku kuju ja O. Kallas saatis selle teksti seisukohavõtmiseks kirjandushuvilistele, siis läks 300 eksemplarist 50 A. Kitzbergi kätte NE ringkonna jaoks. V. Reiman algatas mõlema grupeeringu ühinemise mõtte, mida ka Kitzberg pooldas: astugu «Noor-Eesti» EKS-i kirjastusosakonnaks. Ettepaneku vastuvõtmise poolt kõneles see, et katsed NE tegevust legaliseerida olid seni jäänud tagajärjeta, selle põhikirja ei kinnitatud. NE kaaluski ühinemise ettepanekut, kuid jäi äraootavale seisukohale ja mõni aeg hiljem lükkas selle tagasi. Küll otsustati osa võtta seltsi asutamisest ja põhikirja väljatöötamisest, üksikult seltsi liikmeks astuda, püüda oma kandidaate asemikekogusse läbi viia ja seltsi tegevuses edaspidi kaasa töötada. Sellist koostöötaktikat pooldasid eriti NE juhid G. Suits ja Fr. Tuglas, mobiliseerides seks ka oma ühingukaaslased.³ G. Suits

² Vt. Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamatuid (EKS Ar.) I—VII, 1908—1914.

³ Kirjandust «Noor-Eesti» asutamise ja vahekorra kohta EKS-iga: Friedebert Tuglas, Noor-Eesti 1903—1905. Kümme aastat. Noor-Eesti 1905—1915. Tartu, 1918, lk. 15 jj. — Bernhard Linde, «Noor-Eesti» kümme aastat. Tartu—Tallinn, 1918—1919, lk. 12 jj. — August Palm, Eesti Kirjanduse Selts 1907—1932. Tartu, 1932, lk. 11. — Friedebert Tuglas, Eesti Kirjameeste Selts. Tartu, 1932, lk. 316. — B. Linde, Mälestusi Eesti Kirjanduse Seltsi algaastailt. «Eesti Kirjandus» 1932, lk. 444. — Friedebert Tuglas, Mälestused. [Tallinn] 1960, lk. 132, 145—146, 148, 165—166, 264.

kui legaalne isik võis vabalt tegutseda, Tuglase kui tagaotsitava võimalused aga olid äärmiselt piiratud.

Niisuguse tegevusplaaniga mindigi 15. aug. 1906 EKS-i asutamiselele nõupidamisele. Protokollis kõiki osavõtjaid ei mainita, kuid peale Tuglase olid kohal G. Suits, B. Linde, J. Lintrop, sõnavõtjate seas mainitakse veel J. Anvelti, V. Maa-sikut jt.⁴ Oma päevaraamatus märgib Tuglas: «Kõik Tartus viibivad noor-eest-lased kohal.»⁵ Aastakümneid hiljem kirjutatud «Mälestustes» räägib Tuglas sel-lest koosolekust pikemalt. Uue «Vanemuise» väiksesse saali oli kogunenud «suu-rem arv meie kirjandushuvilisi, kui oli neid kunagi koos nähtud pärast Eesti Kirjameeste Seltsi sulgemist... Võimalikult rohkesti oli ilmunud Noor-Eesti liik-meid, kellega liitus veel teisi käremeelseid. Õieti oli see esimest korda, kus me avalikult mingi rühmana esinesime. Sellepärast oligi koosolekul teravaid vaidlusi ja selle õhkkond õieti ärev.» Traditsiooni säilitamiseks valiti juhatajaks Villem Reiman, kes oli juhatanud ka EKMS-i viimast koosolekut, ja protokollijaks EKMS-i omaaegne sekretär J. Kurrik. Ka nimena tahtsid vanemad tegelased säi-litada Eesti Kirjameeste Seltsi, kuid siin võitsid nooremad ja viisid läbi Eesti Kirjanduse Seltsi. «Teiselt poolt pooldasid vanemad seltsi struktuuris asemikkude kogu instituuti, arvestades kibedaid mineviku kogemusi. Meie vaidlesime demo-kraatlike põhimõtete pärast ägedalt selle vastu. Kuid ses küsimuses võitsid va-nemad — ja vahest õnneks, arvestades uue seltsi tulevast tegevuslaadi ning tema liikmeskonna ülemaalist koosseisu... Mulle oli osavõtt nii «Vanemuise» ava-misest kui ka Kirjanduse Seltsi asutamisest mitmeti huvitav. Nägin siin mõndki meie vanemaist tegelast esimest ja mõnd ka viimast korda... Muidugi ei või-nud ma tollal aimata, et mul enesel tuleb aastakümneid hiljem samade organi-satsioonide kõige juhtivamais instantsides pidevalt kaasa töötada. Need nii vara-sed mälestused kohustasid aga mind omaltki poolt hiljem.»⁶ — Et Tuglas viibis koosolekul inkognito, siis ei võtnud ta sõna, küll aga kasutas hääleõigust. Kui koosoleku lõpul valiti põhikirja viimistlemiseks redaktsioonitoimkond, pääses selle liikmeks ka nooreestlane G. Suits.⁷

Seltsi asutamiskoosolekut aasta hiljem Tuglas osa ei võtnud, kuid väljendas oma poolehoidu tervitustelegrammi saatmisega Ahvenamaalt. Teised nooreestlased olid jällegi kohal G. Suitsuga eesotsas. Kõige põnevamaks päevakorrapunktiks oli asemikekogu valimine. Nooreestlased, ehkki arvulises vähemuses, esitasid oma kandidaatide nimekirja.⁸ Igatahes paar-kolm NE tegelast pääses EKS-i vastloo-dud organitesse: G. Suits valiti koosoleku kirjatöimetaja abiks, valiti asemike-kogu, eestseisuse, kirjaviisi korraldamise ja ajaloo komisjonide liikmeks, Fr. Tug-las valiti asemikekogu liikme kandidaadiks, B. Linde ajakirja «Eesti Kirjandus» toimetusse.⁹

1908. a. mobiliseeris G. Suits NE jõudusid EKS-i augustikoosolekule, kus arut-lusele tulid kirjakeele korraldamise küsimused. Keeleküsimused olid tollal nii-võrd aktuaalsed, et nende pärast murti piike avalikel koosolekuil ja suhtumise järgi teatavasse keelevormidesse (näit. *hea* ~ *hää*) ning üldse keeleuuen-dusse kvalifitseeriti isikuid ja organisatsioone vanameelseiks ja progressiivseiks. Tug-las, kes viibis Tartus pöranda all, võttis sellest koosolekust osa ja kirjutab oma memuaarides: «Mida lähemale jõudis sügis, seda rohkem usaldas in oma väljas-likkumisega riskida. Ja otse augusti lõpus [tegelikult 15. ja 16. VIII] võtsin isegi

⁴ KM KO f. 16, m. 1:3.

⁵ KO KO reg. 1957/56.

⁶ Fr. Tuglas, Mälestused, lk. 269—270.

⁷ KM KO f. 16, m. 1:3.

⁸ B. Linde, Mälestusi Eesti Kirjanduse Seltsi algaastalt. «Eesti Kirjandus» 1932, lk. 444.

⁹ «Eesti Kirjandus» 1908, lk. [71, 73, 74, 76, 78].

Eesti Kirjanduse Seltsi avalikust koosolekust osa — ikka sessamas «Vanemuises». Neid koosolekuid peeti seekord nimelt kahel päeval ja nad olid pühendatud peamiselt keele ning õigekirjutuse küsimustele. Vahepeal olid Tartu ja Tallinna keelemehed Tapal oma konverentsi pidanud — nii sisuliselt kui ruumiliselt üksteisele vastu tulles — ja nüüd taheti seal vastuvõetud kokkuleppe-otsused ka Kirjanduse Seltsi poolt heaks kiita. Pikemate kõnedega esinesid cand. Leetberg, dr. Kallas, dr. Ojansuu ja dr. Hermann, kuna muid sõnavõtjaid oli leegion. Noor-Eesti seisukohti esitas Gustav Suits... Minu ülesandeks oli igal juhul võimalikult varjus ja vaikselt püsida.»¹⁰

NE juhtkonna aktiivne osavõtt EKS-i tööst ei kestnud ometi kaua. B. Linde jäi üsna varsti kõrvale. Tuglase kui põrandaaluse ja pagulase osavõtt oli üldse rohkem põhimõtteline kui tegelik. Kestvamalt ja tõsisemalt töötas G. Suits, peamiselt auhinnamõistjana ja kirjanduse aastaiülevaadete referendina. Kuid sedamööda kuidas «Noor-Eesti» kui kirjandusliku rühma ilme selgemaks ja spetsiifilisemaks kujunes, mida iseseisvamaks ning iseteadvamaks ta muutus, seda rohkem eemaldusid üksteisest NE ja EKS. 1910. a. hakkas ilmuma «Ajakiri «Noor-Eesti». Aastakäigu avasõnas meenutas G. Suits NE rühma arengut, kuidas esimestes albumites esinesid kõrvuti noored ja vanad ja igasugused stiilisunad, aga nüüd olevat NE ringkond jõudnud oma ülesannete teadlikumale formuleerimisele ja valiku tegemisele elust ja kunstist. Sellega olevat tõmmatud selge vahe EKS-i ja «Noor-Eesti» vahele: NE olevat loobunud põhimõttest «võimalikult kõiki jõudusid armastuses meie kirjanduse ja kunsti kohta ühendada», sest selle jaoks olevat ju tarvilik asutus ja ajakiri olemas — nimelt EKS ja «Eesti Kirjandus»¹¹. Ja kui lõpuks 1912. a. saabus «Eesti Kirjanikkude Seltsi «Noor-Eesti»» põhikirja kinnitus, mis andis seltsile juriidilise isiku õigused ja kindlama majandusliku aluse, ja kui 1913. a. loodi kirjanikkude seltsi kõrvale veel äriiline «Noor-Eesti Kirjastus», siis katkes lõplikult «Noor-Eesti» juhtivate tegelaste organisatsiooniline koostöö EKS-is tsaarirežiimi perioodil.

See oli suhete välne pool. Aga küsime nüüd, milline oli EKS-i varasema tegevusperioodi osa Tuglase maapagulusaegses loomingukses biograafias? Küsimust tuleb vaadelda kahes plaanis: 1) Tuglase kaastöö EKS-i väljaandeks ja 2) Tuglase loomingu hindamine seltsi avalikel ülevaatekoosolekuid, ajakirjas, aastaraamatuis ja auhinnakomisjonis.

Kogu oma tegevuse vältel andis EKS välja humanitaarteaduslikku ajakirja «Eesti Kirjandus», mida ilmus a. 1906—1940 kogusummas 34 aastakäiku. Siinkäsiteldaval perioodil leidub Tuglase kaastööd aastakäikudes 1908—1911 ning 1915 ja 1917. Arvuliselt ei ole seda palju — kokku 8 artiklit ja retsensiooni —, kuid see kuulub ajakirja kaastöö paremikkku. Juba 1908. a. üllatas noor Tuglas pikema folkloristliku uurimusega «Põrgu väravas», milles tõmbas paralleele «Kalevipoja» ja Prometeuse-müütide vahele. Essee «August Kitzberg näitekirjanikuna» (1915) — kirjaniku 60. sünnipäevaks — oli esimene asjatundlik tervikkäsitlus suurest dramaturgist. Teine essee — «Revolutsioon ja kirjandus» (1917) — käsitles kirjanduse vahekorda sõja ja revolutsiooniga. Retensioonid E. Enno teoste «Uued laulud» ja «Minu sõbrad», E. Vilde «Lunastuse» ja Eessaare Aadu «Alasti» ning «Räästaaluste» kohta moodustavad küll ainult väikese osa Tuglase pööret-tekstavast tööst eesti kriitika alal neil aastatel, kuid julge printsiipaalsuse ja asjatundlikkusega kerkivad nad tippudena üle ajakirja taseme. — EKS-i tellimuseel tõlkis Tuglas Aino Kalda «Tähelelennu» ning redigeeris uueks trükiks Kreutzwaldi «Paar sammukest rändamise teed».

Algusest peale võttis EKS jooksva ilukirjandusliku loomingu kolmes voores

¹⁰ Fr. Tuglas, Mälestused, lk. 345—346.

¹¹ Gustav Suits, Toimetuse poolt. Ajakiri «Noor-Eesti» 1910/11, lk. 3.

luubi alla. Kõigepealt avaldati ajakirjas «Eesti Kirjandus» üsna tihedalt arvustusi üksikute teoste kohta. Esimese maailmasõja eelses «Eesti Kirjanduses» ilmus mitte vähem jooksvat kirjanduskriitikat kui tänapäeva «Keeles ja Kirjanduses», harvem kirjandusloolisi artikleid. Teise vooena korraldas EKS iga aasta jaanuari algul traditsioonilise avaliku sessiooni eelmise aasta raamatutoodangu hindamiseks. Esitati ülevaateid ilukirjanduse kolme žanri, samuti muude alade kirjanduse kohta. Need koosolekud olid ikka rahvarohked ja vaidlusrikkad.¹² Aastatoodangu vaagimise kolmandaks vooruks oli auhindamine. Kitsaste aineliste võimaluste tõttu võis selts auhindu jagada ainult 5 korral, nimelt 1908., 1909., 1910., 1912. ja 1913. aasta toodangu eest. Arvustajatena ajakirja veergudel, referentidena kirjandusülevaadete koosolekuil või auhinnamõistjana esinesid enam-vähem kõik tolle aja kriitikud ja kirjandusloolased: A. Jürgenstein, J. Jõgever, M. Kampmann, Aino Kallas, K. Menning, G. Suits, K. A. Hindrey, J. Luiga, J. Aavik, H. Raudsepp, E. Hubel, M. Sillaots jt. ning (nagu öeldud) ka Tuglas.

Kuidas käis EKS-i kriitikute ja auhindajate käes Tuglase käsi?

Peab ütleva, et hinnang Tuglase töödele oli heatahtlik ja tunnustav. «Noor-Eesti» juhid Suits ja Tuglas olid lausa EKS-i lemmikud, kuigi seal NE vaimusuga muidu üsna teravas opositsioonis oldi. Nii leidis suurt poolehoidu Tuglase novellikogu «Kahekesi», eeskätt novell «Suveöö armastus». Aino Kalda hinnangus oli see «valmis kristalliseeritud kunst»¹³. A. Jürgenstein kiitis Tuglase hoolega väljatöötatud stiili, ilusat, mahedat, kõrvusililitavat ja paitavat eesti keelt. «Raamatust lõhnab noorus, värskus ja puhtus vastu.»¹⁴ Esmakordselt töölerakendatud auhinnakomisjon (A. Jürgenstein, K. Menning, G. Suits) leidis üksmeelselt, et 1908. a. ilmunud algupärasteist «Suveöö armastus» «kõige laitmatam ja parem töö on, nii hästi oma ilusa keele, hästi läbiviidud põhjusemõtte kui ka kordaläinud iseloomude kirjelduse pärast». Ümbruse kirjeldus olevat õiges vahekorras tegevuse käiguga, kusagil polevat «rohkem asjata materjali» kokku kantud kui «suveöolise eluvuse äratamiseks tarvis on. See on töö, mis igatahes auhinna vääriline on, juba absoluutlilise mõõduga mõõtes.» Tuglasele määrati esimene preemia — 100 rubla.¹⁵

Aasta hiljem leidis üksmeelset tunnustust Tuglase essee «Eduard Vilde ja Ernst Peterson». EKS-i esimees Villem Reiman märkis 1909. a. ajalookirjanduse ülevaates, et essee on kirjutatud hoolikalt, asjatundlikult ja maitsekalt. «Otsekohesust ja julgust, kellega Tuglas oma arvamisi välja ütleb, on Eesti ilukirjanduse kriitikast sell mõõdul harva leida olnud.» Tema arvates kutsub töö esile poleemikat «paremalt ja pahemalt poolt, aga see ongi ehk tema väärtuse kindlam tundemärk... Igatahes on noor annikas ilukirjanik nüüd ka kui arvustaja juba esimese sammuga Eesti ilukirjanduse hindajate esirinda tunginud.»¹⁶ EKS-i teine juhtiv tegelane A. Jürgenstein märkis samuti selle «vaimukalt, hoolega ja õiglase tahtmisega» kirjutatud võrdleva arvustuse kõrget väärtust. «See on töö, mis tervet raamatut [«Noor-Eesti II»] kannab.»¹⁷ Ja auhinnakomisjon (G. Suits, J. Luiga, A. Kallas) määras sellegi töö eest «auupalga» — 50 rubla.¹⁸

Kolmas Tuglase töö, mis EKS-is kõrget tunnustust leidis, oli essee «Kirjandus-

¹² Ettekanded avaldati täielikul kujul seltsi aastaraamatus, samuti sõnavõttude referaadid.

¹³ «Eesti Kirjandus» 1909, lk. 134.

¹⁴ EKS Ar. I [1908], lk. 153—154.

¹⁵ «Eesti Kirjandus» 1909, lk. 210. — Tuglase kõrval said veel auhindu: A. H. Tammsaare jutustuse «Pikad sammud» eest 70 rbl. ja V. Grünthal luuletuskogu eest 30 rbl. Seega anti kõik auhinnad nooreestlastele.

¹⁶ EKS Ar. II [1909], lk. 135.

¹⁷ Sealsamas, lk. 108. — «Eesti Kirjandus» 1909, lk. 480.

¹⁸ EKS Ar. III [1910], lk. 50. — Seegi kord said auhindu ainult NE ringkonda kuuluvad autorid: A. H. Tammsaare, Juhan Liiv, J. Lintrop ja Fr. Tuglas.

lik stiil», mis ilmus «Noor-Eesti» IV albumis 1912. Selle kohta andis tooniandva hinnangu EKS-i aastakoosolekul ja «Eesti Kirjanduses» Jaan Jõgever. Ta pidas seda eesti kirjanduslugu mitmeti ümberhindavat esseed albumi kandvaks tööks ja üheks küpsemaks aastatoodangus üldse, autorit aga küpseks ja sügavaks mõtlejaks. Töö väljendavat päris lihtsate vahenditega palju uusi mõtteid ja mõisteid, ideesid ja tundeid keeles, «mis praegustes oludes klassiline... Kui meil nn. «tuleviku Eesti keelt» tahetakse luua, mis ka kõrgemaid nõudmisi täita suudaks, võib see minu arvates ainult Tuglase poolt kätte näidatud teel sündida.»¹⁹

Tuglas ja Suits said Jürgensteini poolt kiita, et nad on «keeeliste uuendusteliidustest eemale hoidunud». Ka annab Jürgenstein positiivse hinde nooreestlaste (Tuglase, Suitsu, Aaviku) tõlkeharrastusele, tõstes esile head valikut ja hoolikat teostust.²⁰

Nii näeme, et Tuglase loominguga koosta EKS-is anti hinnanguid, millele ka tänapäeval enamasti võib alla kirjutada. Tuglas ise oma «Mälestustes» meenutab, et novellikogu «Kahekesi» vastuvõtt olevat olnud «autoritki kohmetamapanevalt sõbralik». Eriti olevat sellisena mõjunud kirjanduslik auhindamine, pealegi et kõik auhinnaasaajad olid uusi eneseleutamisega teid otsivad nooreestlased. Ka esse «Eduard Vilde ja Ernst Peterson» hea vastuvõtt ja auhindamine EKS-is on teda üllatanud. Ta polevat osanud ette näha seda põhimõttelist tähtsust, mida tööle omistati. Talle paistab aga tagasi vaadates silma vastuolu: samal ajal kui tema uut kirjanduslikku suunda tähistav programmiline esse Vildest ja Petersonist «Noor-Eesti» III albumis auhinnati, asunud EKS sama albumi uuesuunalise ilukirjandusliku osa suhtes opositsiooni.²¹

Muidugi polnud ka kõik Tuglase tööd võrdse väärtusega ega leidnud eranditult heakskiitu. Esineb (ja üsna teravaidki) arvustavaid repliike. Nii peab 1912. a. algupärase ilukirjanduse referent F. Karlson Tuglase pala «Üks kurblik lahkumine» (katke «Felix Ormussoni» esialgsest redaktsioonist) sisuliselt verevaeseks, elutuks ja mõttetuks. See olevat «selgeks tunnistuseks, kui ühekülgne «Noor-Eesti» stiilikultus on, mille sõnakam ja vaimukam esitaja just nimetatud kirjanik ise on». Ta tsiteerib Tuglast: «Meie tunneme, et meid mineviku talupoegliku ja väikekodanliku kirjanduse ideed, ained ja vorm enam ei rahulda, et meisellest teoreetiliselt üle oleme kasvanud, kuid uus tegelik elu ei ole veel küllalt kulturalikku ainet ning haritud keelt pakkunud. Labasust kartes ei tarvitata siis üleüldse enam reaalset ainet ja reaalset keelt, vaid luuakse oma fantastilik aine ja fantastilik keel.» Referent ütleb selle «Kirjanduslikust stiilist» võetud tsitaadi kohta: «Nii võib ainult inimene kõneleda, kes meie eluga, meie võitlustega, ootustega ja lootustega sugugi tuttav ei ole.»²²

Hulk aastaid oli imeteldud Tuglase keelt ja stiili, kuid 1913. a. kirjanduse üldülevaates ütles «Noor-Eesti» oma mees Johannes Aavik: «Mõne noorema, näit. Tuglase juures on see [nõudlikkus stiili suhtes] päris isesuguseks stiilikultuseks muutunud, kus ilus stiil peaaegu ja peaaegu oma enese eesmärgiks saab, nagu näit. ta «Õhtu taeva» eeskõnes ja mõnedes «Liiva kella» meeoleolulistes palades.»²³

Hoopiski eitavalt suhtus Tuglase stiili E. Hubel «Noor-Eesti» V albumit ja eraldi Tuglase novelli «Vabadus ja surm» arvustades. Ta üritas koguni (vastupidi üldisele arvamusel) näidete varal tõestada, et Tuglase stiil on halb, samuti et mainitud novellis puudub elav vaim.²⁴

Need olid siiski väikesed müksud. Tuglas oli igatahes kirjanik, kellega EKS-is

¹⁹ EKS Ar. V (1912), lk. 110–111. — «Eesti Kirjandus» 1913, lk. 41.

²⁰ EKS Ar. V (1912), lk. 100–101.

²¹ Fr. Tuglas, Mälestused, lk. 334, 349–350.

²² EKS Ar. V (1912), lk. 116.

²³ EKS Ar. VI (1913), lk. 96.

²⁴ «Eesti Kirjandus» 1915, lk. 267.

ringkondades seoti suuri lootusi ja ootusi. Nii nagu Esimese maailmasõja eelsetel aastatel kujutava kunsti ja muusika alal messiat, geeniusi oodati, kes Eesti Euroopasse viiks, nii ka kirjanduses. Tuglaseltki oodati maailmakirjandusse küündivat suurteost. Aino Kallas lausus juba 1909: «Mihkelsoni kunst on igal real täis lubamisi, mille täitmine Eesti kirjanduses tõusuaega tähendaks.»²⁵ Jõgever ütles: «Kuna meie Tuglaselt tulevikus veel väga palju loota julgeme...»²⁶ Aavik ennustas: «Täieväärtusliku teose jääb meile Tuglas alles võlgu, mida ta lähemas tulevikus ei viivita andmast.»²⁷ Raudsepp püstitas horoskoobi: «Kui kord Tuglasel jatkaks püsivust selles muusikalises, rütmilises Eesti keeles pikemat probleemi- ja ilmavaate sügavat romani kirjutada! Siis tohiks see roman kõrvu seista maailma-kirjanduse paremate ja moodsamate teostega.»²⁸ Skeptiline oli ainult E. Laaman EKS-i üldkoosolekul 3. I 1914 H. Raudsepale vihjates: «Üteldakse: kui Tuglasel püsivust oleks oma vormis suuremat tööd luua, siis oleks see üleüldse suurem töö ilmakirjanduses. See ei ole aga nii. Takistab verepuudus.»²⁹

Järgmisel aastal (1915) ilmuski Tuglaselt suurem ilukirjanduslik töö — romaan «Felix Ormusson». EKS-i organeis võttis teose kohta sõna tervelt neli kriitikut täiemõduliste arvustustega: K. A. Hindrey, Helmi Reiman, Juhana Luiga ja Johannes Aavik³⁰, nendest kõige pikemalt Aavik (tema retsensiooni pikkus oli 11 trükilehekülge ja mitte palju lühem Luiga oma). J. Aavik kandis oma arvustuse ette aastaülevaadete koosolekul 5. I 1916 ja protokollil järgi on auditoorium ühinenud referendi seisukohtadega. Iga arvustus lähenes teosele iseviisi, kuid igapähele oli esitada rikkalikke kriitilisi tähelepanekuid ja kaalutlusi. Teistest erinevalt oli lausa negatiivne, otse pahatahtlik J. Luiga sõnavõtt. Harva on Tuglas mõne oma töö kohta kibedamat kriitikat kuulnud kui nüüd, eriti Luiga pamfletis. Luiga «atentaat» oli nii provotseeriv, et Tuglas — vist ainukordselt elus! — ei mällanud jätta kriitikuga polemiseerimata («Kriitiline «ilo»», «Eesti Kirjandus» 1917, lk. 314—319). Igatahes ükski arvustajaist ei võinud konstateerida maailmaklassi küündiva teose sündi, ehkki enamikul neist oli teose kohta öelda mõndagi head. Hindrey loendas rea võluvaid omadusi, mis tegevat «selle raamatu tööks, mida mitte ainult ükskord kätte ei maksa võtta, vaid mida aeg-ajalt jälle peab lehitsema, et ta nii rikkaid kaunidusi uuesti maitsta». Helmi Reiman oma naiselikult vaimukas arvustuses tõstis eriti esile «värviküllaseid meeleoluja maastikukirjeldusi», mis tõestavat, et autor «oskab meie loodust nii õnnestavalt ilusas valguses näidata, et me mõnikord sooviksime tema geniaalsuse sisse uskuda». Aavik pidas «Felix Ormussoni» üheks tähtsamaks versta-postiks eesti kirjanduse arenemisloos kui esimest katset Eestis esteetilis-artistilist romaani luua. Peakangelase tüüp ning idee ise olevat meie kirjanduses uus ja algupärane. Felix Ormusson jäävat kindlasti esteetilise ja unistava noormehe kirjanduslikuks algkujuks. Aavik leidis, et Tuglasel on vähe loomupäraseid eeldusi pikemate teoste, eriti realistlike romaanide kirjutamiseks, tema õige ala olevat impressionistlik novell. Niisiis ei suutnud Tuglas EKS-i ja koos sellega kirjandusliku üldsuse ammuseid ootusi täiel määral rahuldada.

NE ja EKS-i suhetes olid vahepeal edasi arenenud need olulised nihked, millele juba eespool vihisime. NE ideoloogid Suits ja Tuglas olid seltsist tagasi tõmbunud. Nende kõrvale ja asemele olid pärast Helsingi ülikooli lõpetamist

²⁵ «Eesti Kirjandus» 1909, lk. 26.

²⁶ «Eesti Kirjandus» 1913, lk. 41.

²⁷ EKS Ar. VI (1913), lk. 99.

²⁸ Sealsamas, lk. 105.

²⁹ EKS Ar. VII (1914), lk. 10.

³⁰ «Eesti Kirjandus» 1915, lk. 123—124, 313—317; 1917, lk. 261—270. — EKS Ar. VIII (1915), lk. 116—128.

1910. a. paiku tulnud teised nooreestlased V. Grünthal ja J. Aavik. Nad rakensid kõigepealt murdekogumisele ja kirjakeele korraldamisele. Grünthal oli 1912. aastal «Eesti Kirjanduse» toimetaja ja võimaldas seal rea Aaviku keeleuenduslike tööde ilmumise. Saades EKS-i püsivateks tegelasteks, nad peagi ideeliselt ja praktiliselt võõrdusid «Noor-Eestist». Aavik tegeles tollal intensiivselt ka kirjandusküsimustega ja oli korduvalt aastaülevaadete referendiks. Ta oli ka Tuglase tööde tooniandev arvustaja EKS-is.

Veebruarirevolutsioon lõpetas Tuglase maapao ja taastas ta kodanikuõigused. Ühiskondlik ja isiklik vabanemine vallandas kaua allasurutud energia. 31-aastase küpse mehena andus ta täie sõõmuga nautima ja kasutama tegevusvabadust. Ta astus loova kirjanduselu juhtpositsioonile, kirjanduslike ürituste etteotsa. Ta koondas enda ümber boheemliku kirjanikerühma «Siuru». Ta toimetas aastail 1917—1922 (osalt koos teistega) albumeid «Siuru» I—III, ajakirju «Odamees», «Ilo», «Tarapita» ning «Postimehe» kirjanduslikku osa, samuti oli tema loominguiline viljakus neil aastail suur.

Samal perioodil, sõja- ja sõjajärgse aja olukorras, EKS-i tegevus kõigil aladel pidurdus. Sõda ning sellele järgnenud pöördelised ühiskondlikud muutused ja uued ülesanded tõmbasid ära seltsi aktiivsemad tegelased. Hea veel, et seltsil oli ükski palgaline — teaduslik sekretär J. V. Veski; tema najal selts püsis elus, aga tema üksinda ei suutnud seltsile tegevushoogu anda.

Eriti andis tunda kirjandusnimeste kõrvalejäämine. Ajakiri «Eesti Kirjandus» küll hoiti elus, kuid lõppes praktiliselt kaastöö kirjanduskriitika ja kirjanduslike artiklite alal. Aastakäigud 1918—1920 on kõige igavamad ja hallimad, seal domineerivad pikad artiklid rahvaluule (Eisen) ja ajaloo alalt. Kirjanduse aastaülevaadete traditsiooni küll püüti jätkata, kuid need kaotasid ülemaalse tähtsuse, osavõtjaid oli vähe ja referendiks oli jäänud Jürgenstein üksinda. Oma ettekandes «Eesti kirjandus sõja ajal» väitis Jürgenstein (vastupidi Tuglase üldistavale väitele, et sõjad pidurdavad loomingut), et eesti kirjanduspöld on sõja ajal rikkalikumat vilja kandnud kui rahuajal — tänu «Siuru» rühmale. Jürgenstein konstateeris NE surma ja seda, et «Noor-Eesti tugevam ja kõige produktiivsem mees» Tuglas on «Siuru» patrooniks hakanud, kuid niisamuti nagu ta polevat olnud tüüpiline nooreestlane, niisamuti puuduvat tal ka «Siuru» vaim ja ta polevat midagi siurulikku kirjutanud. Tuglase sõjaaegselt toodangust tõstis Jürgenstein esile «Teekonda Hispaania» ja «Aja Kaja». ³¹ Teises Jürgensteini ettekandes — «Eesti proosa-ilukirjandus 1920» — leidsid ainsatena kõrget hindamist Tuglase uuemad novellid «Maailma lõpus» ja «Merineitsi». «Maailma lõpus» olevat suur samm edasi «kirjaniku täiusele jõudmise teel», vahest «kõige valmim töö, mis Tuglas loonud», «vormiliselt ja sisuliselt töö, mis kahtlemata kõige parematele sarnastele ilmakirjanduses kõrvale võib astuda». Ja «Merineitsist» öeldakse: «Siin on fantaasiat, siin on reaalsel elu, siin on sügavust, siin on probleemi, siin on — ühesõnaga — kunst, seda tunnistan hea meelega.» ³²

Nii võib öelda, et EKS-i referent küllaltki objektiivselt ja kõrgelt hindas parimat, mis «Siurul» oli pakkuda. Tuglase suhtes aga võidi nüüd ometi konstateerida maailmakirjanduse tasemele jõudmist.

3

Tuglase enda otsesed sidemed EKS-iga taaselusid 1920. a. alates, kuid esialgu hoopis ebasõbralikul kujul. 1921. aastal ilmus Tallinnas «Varraku» kirjastusel Friedebert Tuglase «Kirjanduslik päevaraamat». Peatüki «Päevaküsimused»

³¹ «Eesti Kirjandus» 1920, lk. 119 ja 146.

³² «Eesti Kirjandus» 1921, lk. 97 ja 103.

kaheksas pügal selles raamatus on tervikuna pühendatud EKS-ile. Autor ütleb, et ta on 23. ja 24. II 1920 Tartu ülikooli aulas osa võtnud EKS-i üldkoosolekuist ja teda on hämmastanud osavõtjate vähesus sõjaeelseste aastatega võrreldes, mil seltsi koosolekud olid suursündmused, kuhu kogu maalt kokku sõideti ja kus vaidlustes piike murti. See on pannud Tuglase mõtlema seltsi oleviku ja tuleviku üle ja ta jõuab järeldusele, et EKS-i praegusel kujul polevat kellelegi tarvis, elu olevat temast üle kasvanud, ta on anakronism uutes oludes; ta võivat surra, ilma et keegi teda taga leinaks. Kogu oma kestvuse vältel olevat ta olnud kunsti ja kultuuri küsimustes vanameelne ning ajast ja arust diletantismi pesa. «Ta on kohaseks paigaks olnud, kus kõige selle vastu sõda käidi, mis Eesti kirjanduses tõesti loovat ja uut olnud. Tema kateedrikt on demagoogiliselt keeleuenduse liikumise, Noor-Eesti ja Siuru vastu järjekindlat sõda peet.» Kellele on vaja sellist ebakirjandusliku liikmetehulgaga kirjanduslikku massiorganisatsiooni, kus külamehed võrdleva keeleteaduse küsimusi otsustavad! Organisatsioon, mis tahab olla kõigi kultuurivoolude peegeldus, polevat meie ajal enam võimalik. Nüüd olevat võimalikud ainult rühmitused voolude ja vaadete järgi. Kui aga EKS tahab edasi elada, siis loobugu ta olevikukirjandusest ja seadku ülesandeks «meie mineviku kirjanduse — rahvaluule ja klassilise kunstluule» uurimine ning avaldamine, samuti hoolitsemine «üldteadusliku kirjanduse... ja maailma kirjanduse suurteoste väljaandmise eest». Seejuures ta peaks muutuma rahvaseltsist kinniseks teaduslikuks asutuseks ja oma tööpõldu jaotama tulevase Eesti Teaduste Akadeemiaga.

Need ehmatavalt järsud, võiks öelda siurulikult äärmuslikud mõttekäigud vajavad mõningat kommentaari. Kõigepealt polnud see esimene matusekell EKS-ile. Juba 1918. a. avaldas Henrik Visnapuu analoogilise nekroloogi; EKS kiratseb, oma vanameelises kõikeharrastavas diletantismis on ta naeruväärseks muutunud; aeg nõuab diferentseerumist ja spetsialiseerumist, seepärast tulevat EKS lõhkuda ja tema asemele luua teaduste akadeemia, kirjanike selts, kunstnike selts ja muusika selts, kes töötaksid mitte enam seltskondliku omaabi alusel, vaid riigivalitsuse toetussummadega.³³ Ka teine «Siuru» mees R. Kangro-Pool deklareeris: kirjandus — kirjanikele, teadus — teadlastele, EKS-i pole vaja.³⁴

Tuglase seisukohavõtt sõjaaegse mahakäinud EKS-i suhtes oli suurel määral õigustatud, kuid samal määral ka ülekohtune. Siin purskus järsult välja ideeline antagonism, mis EKS-i ja NE ning hiljem eriti «Siuru» vahel tosin aastaid oli küdenud, kuigi Tuglasel isiklikult pretensioone EKS-i vastu poleks tohtinud olla. Tuglas esitas teistega võrreldes vähemradikaalse lahenduskava. Kuid kõigile kolmele oli ühine siurulik iseteadvus: mitte ainult looming, vaid ka selle arvustamine olgu esmajoones kirjanike endi asi. Tuglase väited, et EKS on vastu töötanud kõigele uuele ja loovale, et ta «demagoogiliselt» ja «järjekindlalt» sõda on pidanud keeleuenduse, «Noor-Eesti» ja «Siuru» vastu ja et seal külamehed võrdleva keeleteaduse küsimusi otsustanud, on väga tugevasti liialdatud. Eelnenus tõime hulga vastupidiseid fakte varasemaist aegadest: nooreestlaste paremad tööd leidsid õiglast tunnustust, nemad said suurema osa auhindu, nad ise olid koguni kaasas auhindu jagamas, Aaviku keeleuenduslikest töödest ilmus suur osa just «Eesti Kirjanduse» veergudel ja Aavik ise tundis end rohkem kodus EKS-is kui NE-s, ka «Siuru» saavutustele andis Jürgenstein EKS-i kateedrikt kõrge hinnangu jne. Et EKS-i koosolekuil «Noor-Eestile» ja «Siurule» mitte ainult hosianna ei lauldud, ka see oli loomulik, sest EKS oli ju kirjanduslik parlament ja pidi kõigile mõtetele ruumi andma.³⁵

³³ H. Visnapuu, Kitsad piirid. «Postimees» 1918, 4. IV, nr. 28.

³⁴ Vt. J. L [uiga] artiklit «Eesti kirjanduse selts». «Vaba Maa» 1921, nr. 82.

³⁵ Olgu lisatud, et kaksipidi mõtlemisi EKS-i tuleviku kohta avaldati kahekümne aastate algul mitte ainult kirjanike ringkonnis. Rahvuslike teaduste alal

Ent samal ajal kui Tuglas oma 1920. a. tähelepanekute põhjal EKS-ile hauakõnet pidas, kõlas seltsi enda tegevusaruanne lootusrikkamalt: «1920. aastast peale avaldab Eesti Kirjanduse Seltsi tegevus hoogsa kasvamise tendentsi.»³⁶ Seega oli selts depressiooni ületamas. Tuglase mõtted seltsi tuleviku kohta — kinnise rahvaluulet ja klassikalist kirjandust väljaandva ja uuriva asutusena — jäid küll arvesse võtmata ning selts jätkas tasapisi oma tegevust senise rahvaseltsi struktuuri juures ja enam-vähem ka senise tööprofiili alusel, kuid Tuglase terav kriitika ei jätnud seltsi edasist tööd mõjutamata. Ja aja nõudel kerkis tööpoolest ajutiselt tulipunkti eesti ja maailmakirjanduse klassika väljaandmine, nimelt riikliku tellimusena Haridusministeeriumilt, sest seda vajas uus emakeelne kool. Sellega koos tekkis suur nõudmine oma klassika redigeerijate ning maailmakirjanduse tõlkijate järele. See oli töö, millest eeskätt kirjanikkond osa võis võtta.

Kutseliste kirjanike arv (mis seni oli piirdunud Vilde, Tuglase ja Tammsaarega) oli vahepeal tublisti lisandunud. Sõja-aastail kasvanud raamatunälg oli tekitanud a. 1917—1919 roosilise konjunktuuri kirjastamise alal ja loonud autoritele illusiooni, et on võimalik ära elada honoraridest. Ent rutem kui võis karta tekkis ummik, raamatuturg oli kiiresti küllastatud, kirjastajad sattusid raskustesse ja nõudmine käsikirjade järele lakkas. Kirjanikud astusid küll aegsasti ja ägedalt võitluse riiklike toetuste ja riikliku dotatsiooniga väljaantava kirjandusliku ajakirja eest, kuid seni kui saadi käima «Looming» ja rajati kultuurikapital, kulus mõnigi aasta. Seetõttu haarasid kirjanikud (ka endised siurulased) kinni EKS-i pakkumusest ja astusid temaga 1922. a. alates töövahetuse tõlkijatena ja redigeerijatena: Semper, Visnapuu, Kärner, Ridala, Suits, Roht, Vallak, Jürna, Adson, Alle, Tammsaare, Tuglas jt. Enamik neist ei sidunud ennast seltsiga pikemalt (õigem küll polnud selts nende kaastööst pikemalt huvitatud, sest mitmed võtsid ainult avanssi, aga töö venis või polnud nõutaval tasemel), mitmed aga (Tammsaare, Semper, Suits, Tuglas) jäid seltsi pidevateks kaastöölisteks kui kvalifitseeritud tõlkemeistrid.

Nii olid siis nii Suits kui Tuglas jälle EKS-is tagasi. Suits polnud enam see aktivist, mis ta oli nooruses: oli küll mitme toimkonna ja 1927. aastast ka asemikekogu liige, kuid koosolekuil käis harva. Ta võttis ja osalt ka täitis mitmeid nõudlikke kirjanduslikke ülesandeid ja valiti 1932. a. auliikmeks. Tuglas aga laskis end üha rohkem ja rohkem seltsi tegevusse kaasa tõmmata. Juba 1920. a., samal koosolekul, mis sai lähtekohaks ta EKS-vastasele artiklile, ta laskis end koos teiste endiste noorestlaste J. Aaviku ja V. Grünthaliga valida nimede muutmise (eestistamise) toimkonda. 1922. a. alates näeme teda seltsis kirjanduslikke ülesandeid täitmas: redigeerimas Kreutzwaldi «Paari sammukest rändamise teed» 3. trükki, tõlkimas Juhani Aho «Vaikset merd» (ilmus 1923) ja Aleksis Kivi «Seitset venda» (ilmus 1924), pidamas 4. III 1923 EKS-i peakoosolekul ülikooli aulas ettekannet «Ilukirjandus aastal 1922», töötamas koolikirjanduse toimkonna juhatuses ning «eesti autorite» ja «maailmakirjanduse» alatoimkondades, kuigi ta ilmselt polnud seltsi liigegi. Koolikirjanduse toimkond oligi, kes noil aastail klassika väljaandmist korraldas. 1924—1926 sai Tuglas EKS-i tööst vähe osa võtta, olles koormatud mujal (ajakirja «Looming» toimetamine, uurimistööd, tegevus Eesti Kirjanikkude Liidus jm.). Kuid 1927. aastal astus Tuglas uuesti seltsi liikmeks, valiti kohe ka asemikekogusse ning sealt omakorda eestseisusse ja ajakirja «Eesti Kirjandus» toimkonda.

Õppetoolide rajamine Tartu ülikoolis, Akadeemilise Emakeele Seltsi asutamine ja Eesti Teaduste Akadeemia loomise kavatsus kutsusid esile mõttevahetuse ka seltsi enda ringides selle üle, millised ülesanded peaksid jääma EKS-ile uues olukorras. Vt. näit. J.-t., Eesti Kirjanduse Selts enne ja nüüd, «Postimees» 30. nov. 1920, jm.

³⁶ EKS Ar. X (1917—1922), lk. 9.

Eestseisuse ametita liikmena avanes Tuglasele võimalus vahenditult tundma õppida seltsis valitsevat õhkkonda. Esimeheks oli Jürgenstein, kes oli pehme mees ja armastas eestseisuse koosolekuil anekdoote vesta. Endise asjaajaja N. Kadaka kahtlaselt sassis majandusasjad oli uus energiline büroojuhataja H. Evert juba joonde ajanud ja teostas kõva käega uut korda rahalisel asjus. Käsikäes sellega üritas eestseisuse liikmete noorem põlvkond (eesotsas A. Annistiga) intensiivistada seltsi vaimset tegevust, mille huvides 1929. a. alguses teostati suuremad ümberkorraldused: pandi uuesti ametisse teaduslik sekretär, uuen- dati põhikiri, eestseisus nimetati ümber juhatuseks (12 liiget) ja loodi juhatuse 5-liikmeline aktiiv, kirjastuskomisjon, kooli- ja rahvakirjanduse toimkonnad lii- deti kirjandustoimkonnaks, reorganiseeriti senine «Eesti Kirjanduse» toimkond erialade esindajaist koosnevaks toimetuseks.

Nende uuenduste ajal, 1929. a. jaanuaris, lahkus A. Jürgenstein ja esimehe koht jäi vakantseks. Kahe kuu vältel täitsid esimehe ülesandeid abiesimehed Jaan Roos ja Albert Saareste. Juhatuse pidi enda hulgast uue esimehe valima, kuid ühe või teise abiesimehe edutamises ei jõutud üksmeelele. Kerkis Fr. Tuglase kandi- datuur ja 25. märtsil 1929 ta valiti esimeheks. Valik oli õnnelik. Oma iseloomu, huvide ja teadmiste poolest oli Tuglas EKS-i esimeheks väga sobiv ja ta jäi sel- lele kohale 1940. aastani. Rööbiti esimehekohaga jäi talle veel rida muid pide- vaid ameteid: kirjastuskomisjoni abijuhataja, kirjanduskomisjoni liige, ajakirja «Eesti Kirjandus» toimetuse liige kirjanduse alal, asemikekogu liige. 1932. a. ala- tes oli ta populaarteadusliku sarja «Elav Teadus» toimetuse liige, 1933. aastast EKS-i esindaja riigivanema auhinnakomisjonis ja 1936. a. alates Eesti Raamatu- fondis.

EKS-i ülesanded ja tegevussuunad kodanliku vabariigi võimalustes olid seks ajaks, kui Tuglas esimeheks hakkas, juba välja kujunemas. Peamised ülesanded olid: 1) humanitaarteaduste aladel selliste vajalike teoste koostamine ja kirjasta- mine, mis nõudsid juurdemaksu ja millest erakapital seetõttu eemale hoidus (uurimusi ja publikatsioone ajaloo, kirjandusloo ja rahvaluule alalt, kodu-uuri- mistöö ja selle tulemusena maakondlike koguteoste seeria, eesti raamatute jook- sev ja retrospektiivne bibliograafia (üldnimestikud), populaarteaduslikud sarjad jne.); 2) eesti kirjanduse klassika uustrukkide ja maailmakirjanduse klassika valitud ning kvaliteetselt tõlgitud tööde väljaandmine; 3) eesti kirjakeele nor- meerimine, «Õigekeelsuse sõnaraamatu» koostamine ja kirjastamine; 4) humani- taaralaste uurimuste ja kriitika ajakirja «Eesti Kirjandus» jätkuv väljaandmine; 5) avalike ettekandekoosolekute korraldamine jooksva kirjandustoodangu hinda- miseks ning kirjanduse ja humanitaarteaduste sõlmprobleemide arutlemiseks.

Nii kujunes seltsi töökava kaugelt avaramaks kui Tuglas 1921. a. oli kavan- danud. Ka ei taotlenud ta enam seltsi liikmeskonna piiramist, vaid pidas nüüd just vajalikuks «laiematele kihtidele toetuvat kirjanduslikku keskasutist», sest on tähtis «orgaaniline side ühiskonna ja asutise vahel» («Eesti Kirjandus» 1937, lk. 523).

Suure (umb. 2000-liikmelise) organisatsiooni juhtimine toimus ühiskondlikul alusel. Juhatuse, asemikekogu ja arvukad töötoimkonnad koosnesid enamasti üli- kooli õppejõududest, ülikooli ja teiste teaduslike asutuste töötajast, kirjanikest ja keskkooliõpetajast ja nad tegid tööd tasuta. Sest kehtis range põhimõte, et seltsi valitavais organeis ei tohtinud olla isikuid, kes olid seltsiga palgavahe- korras. Juhatuse käsutuses oli mõnest palgalisest jõust koosnev büroo, mida ju- hatas majandusteadlane Herman Evert. Asjaolu, et seltsil oli õnnestunud oma teenistusse saada selline raudse järjekindluse, realistliku algatusvõime ning laial- daste kultuurihuvide poolest silmapaistev töömees nagu oli Herman Evert, kes kandis oma õlul seltsi majandust ja viis seda 1924. aastast kuni 1940. aastani edasi tõusuteed, tegi võimalikuks ning viljakaks kirjanike ja teadlaste juhtiva

töö seltsi vaimsetel aladel, kus omakorda oli kandvaks ja koordineerivaks palgaliseks jõuks teaduslik sekretär Daniel Palgi. Tuglase lähemaiks kaastöölisteks juhatuses ja toimekonnits olid kirjandusteadlane-bibliofiil Jaan Roos, prof. A. Saareste, prof. A. Oras, dr. A. Annist, mag. R. Kleis, prof. J. Mägiste, prof. H. Kruus, prof. P. Tarvel, mag. J. Silvet, kirjanik J. Semper, koolinõunik Juhana Lang jt. Tuglas oskas niihästi palgalised kui ühiskondlikud jõud liita üksmeelseks töökollektiiviks, nii et EKS tema juhtimisel tegi suuri edusamme.

Mainigem mõningaid silmapaistvamaid saavutusi ja sündmusi seltsi elus Tuglase ametiajal. Kirjastamise alal: «Kalevipoja» esimene kunstiline väljaanne Kr. Raua illustratsioonidega, mida selts juba 1911. a. alates oli üritanud, «Kalevala» iluväljaanne, suur kogu eeskujulikus tõlkes maailmaklassikat, populaarteaduslik sari «Elav Teadus» (üle 100 numbri), «Suurmeeste Elulood» (üle 50 numbri), suured sõnaraamatud (Silvet, Arumaa, Wieselgren), väike ja suur õigekeelsus-sõnaraamat (Veski, Muuk), rida maakondlikke koguteoseid, eesti raamatute üldnimestikud. Kultuurilisel alal: eesti raamatu 400 a. juubel 1935 (mille EKS algatas), Soome Kirjanduse Seltsi 100 a. juubeli tähistamine ja Tuglase isiklik osavõtt sellest 1931, EKS-i enda 25. aastapäev 1932. Majanduse alal: oma maja ostmine 1933. a. koos Eesti Kirjanikkude Liiduga Aia (praegu Vanemuise) t. 19 — esimene «Kirjanduse Maja» — ja oma trükikoja asutamine 1938. a. sealsamas «Kirjanduse Maja» keldrikorruusel, oma väljaannete trükkimiseks ja nende trükitehnilise taseme tõstmiseks.

Tuglase EKS-is sooritatud ühiskondliku töö maht on väga suur. Üksnes juhatuse ja kirjastuskomisjoni koosolekuid peeti aastas 45 ümber, seega tema esimeheametis kestel ca 500. Protokollidest nähtub Tuglase suur kohusetundlikkus — väga harva on ta koosolekuilt puudunud. Kõige tihedam oli kirjastuskomisjoni töö. Näit. 1938. aastal pidas kirjastuskomisjon 33 koosolekut, kus oli arutusel 345 päevakorrapunkti. Arutati kirjastusplaane, autorite, käsikirjade, honoraride, tiraažide, trükikoja küsimusi jm. Tuglas juhatas asemikekogu, üld- ja ettekandekoosolekuid ja pidas ise 10 ettekannet, peamiselt novelli ja romaani aastatoodangu hindamiseks.

Saamata tasu seltsi organites töötamise eest, oli seltsi tegelastel muidugi lubatud honorari saada kirjandusliku ja teadusliku kaastöö eest lepingute alusel, samuti kaastöö eest «Eesti Kirjanduses». (Selliste küsimuste otsustamisest asjaosaline ise osa ei võtnud.)

Millised teosed avaldas Tuglas EKS-i kirjastusel oma esimeheaastail? Algpärasteid: suure uurimuse «Eesti Kirjameeste Selts» (1932) ja konspektiivse «Lühikese eesti kirjandusloo» (1934 ja 1936). Tõlgetest on tähtsamad: A. Kivi «Nõmmekingsepad» (1934) ja «Seitsme venna» 2. trükk (1935), A. Kalda «Kogutud teoste» mitu köidet ja A. Anttila «Sissejuhatus kirjandusteadusse» (1938). Peale selle veel mitmeid muid tõlkeid. Tuglase tõlketoodangu suurem osa ongi ilmunud EKS-i kirjastusel.³⁷

Pärast tosin aastat kestnud vaheaega jätkas Tuglas 1930. aastast alates kaastööd ka «Eesti Kirjanduses», avaldades kogusummas ligi paarkümmend artiklit, kirjanduse ülevaadet ja retsensiooni. Neist ligi pooled on esitatud seltsi ettekandekoosolekuil. Kõige suurema põhimõttelise tähtsusega on neist «Rahvuslik kirjandus».

4

On ammugi täheldatud, et Tuglase psüühikas on ühevõrra tugevad niihästi tundmus ja fantaasia kui intellekt, ja et ühevõrra kõrgel tasemel on niihästi ta

³⁷ Fr. Tuglase tegevust EKS-is a. 1920—1940 peegeldavad seltsi aastaraamatud X—XXIII (1917/1922—1939) ja seltsi arhiiv, mida säilitatakse TA Kirjandusmuuseumi käsikirjade osakonnas.

Ilukirjanduslik kui kriitiline ja uurimuslik looming. Juba Aino Kallas ja Gustav Suits püüdsid seda Tuglase kaksikvõimet iseloomustada, öeldes, et Tuglase aju töötab nagu «mitmes eri osas» või «eri häälestuses» või «eri tasapindadel». Ja August Annist ütles: «kahepalgeline Tuglas». Säärane võime pole küll just haruldane. Maailmakirjanduses leidub taolisi andeid üsna sageli, kas või Goethe, Poe, vennad Goncourt'id. Ja üks olnud Aino Kallas ja Gustav Suits ka ise neil aladel ühteviisi tugevad või jällegi Johannes Semper. Koguni enamik meie vanemaid autoreid on olnud mingil määral ka kriitikud. Mille poolset aga Tuglas viimastest järsult üle ulatub, see on tema loomingu ühtlaselt kõrge kvaliteet mõlemal alal.

Agas Tuglase võimel on veel kolmaski dimensioon, mida tänini vähe on tähele pandud: tahtmuse ja aktiivsuse sfäär, tugev kollektiivsusetunne ja tegutsemistung. Ilukirjandusliku loomingu põhjal on Tuglast iseloomustatud kui esteetilist individualisti, uusromantikut, impressionisti, sümbolisti, kuid tegelikus elus on ta noorusest peale olnud sellele hoopis vastand — innukas ja asjalik teoinimene ühistes ülesannetes. Lugegem tema memuaaridest, millise agarusega ta tegutses juba õpilasingides ja põrandaaluse poliitilise grupi liikmena. Tema kollektiivse tegutsemise kulminatsiooniks oli aktiivne osavõtt 1905. a. liikumisest. Agas siitpeale järgnes tema eluaegne avalik tegevus kultuuririndel: «Noor-Eesti» kõigi oma ühisüritustega (organisatsioon, albumid, ajakiri), «Siuru», «Tarapita», «Pallas», Eesti Kirjanikkude Liit, EKS, «Vanemuine», üliõpilasselts «Veljesto», Kultuuritahtelise Noorpõlve Koondis ja rida muid organisatsioone, ajakirjad «Odamees», «Ilo», «Looming», «Postimehe» kirjanduslik lisa. Kõigis neis üritustes oli Tuglas kas algataja, organisator, esimees, toimetaja, ettekandepidaja, sõnavõtja või vähemalt huvirikas liige. Ja kõigele lisaks loendamatud konsultatsioonid noorte sulameestega. Märkimata ei või jätta ka kohvikute (eeskätt Tartu «Werner» ja «Ko-ko-ko») kui kohtumis- ja mõttevahetuspaikade osas Tuglase ühiskondlikus tegevuses. Tema võimet tegelikkuses suurepäraselt orienteeruda tõestavad haruldane osavus põrandaaluses elus, sobivus suhtlemises inimestega, paljud ja ulatuslikud reisirid.

Näib, et kaldumus ühiskondlikuks tegevuseks aastatega aina suurenes, kui loomingupealanguid jäid harvemaks ja laia ühiskondliku kandvusega uurimisteemad nihkusid esiplaanile. Aktiivne kaasatöötamine kirjandusliku eluga laias mõistes on kestnud vanaduspäevadeni. Ja kuigi Tuglas nüüd kõrgeas avalikust elust isiklikult juba harva osa võtab, jälgib ta kirjandus- ja kultuurielu sündmusi endise erksusega. Avalik tegevus on talle kutsumuseks, see kaldumus kuulub tema põhiloomusse. Meil pole ühtki teist kutselist kirjanikku, kes sel määral ühiskondlikust tööst osa oleks võtnud. Ja nii nagu ta oma loominguulist tööd tegi tõsiselt ja hästi, nii on ta ka avalikus tegevuses ikka olnud südamega asja juures.

Tema ühiskondliku töö fakte pole tänini süstemaatilisemalt kogutud ega eritletud ega selle töö objektiivset tähtsust ja erikaalu täpsemalt vaetud. Muidugi polnud ta mingi rahvatribuun à la C. R. Jakobson, kuid paljude meie kirjanduslike ja kultuuriliste organisatsioonide ja ürituste ajalukku on ta sügavad jäljed jättnud.

On täiesti mõistetav, et organisatsioonidest kõige südamelähedasem Tuglasele oli «Noor-Eesti». Ja kui see rühmitus hääbus, püsis vana arm samanimelise kirjastuse vastu, kes kuni lõpuni jäi tema tähtsamaks kirjastajaks. Teine väga lähedane organisatsioon oli talle Eesti Kirjanikkude Liit, ta enda loodud.

Agas mis köitis Tuglast EKS-iga? Jälgisime eelnenus EKS-i ja Tuglase vastastikuste suhete arengulugu põgusalt läbi aastakümnete. Nägime koguni teatavat dramatismi neis suhetes ja üsna otsustavat eemaldumist, agas lõpuks uut teineteiseleldmist ja tugevat vastastikut kiindumust.

Paistab, et kiindumise põhjusi oli nii isiklike kui objektiivseid. Pärast «Siuru»

ja «Tarapita» tormi ja tungi kulges Tuglase areng jõudsalt objektiivsuse suunas, nii nagu kogu kirjandus- ja kultuurielu stabiliseerus. Tuglas võttis küll aktiivselt osa paljude organisatsioonide tööst, aga enamik neist oli kitsa sihtmäärusega: Eesti Kirjanikkude Liit — kutseorganisatsioon, «Noor-Eesti Kirjastus» — ärinte ettevõte, «Pallas» — kunstnike koondis, «Vanemuine» — muusika ja teatri selts jne. Nendega võrreldes oli EKS oma iseloomult üldrahvalik. See oli demokraatlik kultuurikeskus, kus ühiselt kavandati ja viidi ellu kogu rahvale mõeldud kirjanduslikke ja teaduslikke üritusi. Näib nii, et EKS-i vaimsus vastas küpsema ea Tuglase püüdmuste ja kultuurihuvide avarusele.

EKS-il oli kõrge kvalifikatsiooniga juhtkond ja tugev palgaline personal. Esimehe tasakaalukas isiksus, ta ustav ja andunud suhtumine seltsi püüdmustesse olid peamisteks eeldusteks üksmeelse töökollektiivi kujunemisel. Ta oskas EKS-i mõõda juhtida sisemiste lahkkelide karidest, mille kätte EKMS oli hukkunud. Küllap EKMS-i ajaloo põhjalik uuriminegi teda õpetas ja hoiatas! EKS-i juhtivate ringkondade üksmeel avaldus ka demokraatiaideaali pooldamises. EKS polnud poliitilise värvinguga organisatsioon, aga kui küsimus kerkis demokraatiast või diktatuurist, siis EKS-i juhtkond oli demokraatia poolel, mistõttu selts lõpuastail sattus ebasoosinguks Pätsu-Eenpalu režiimi ees.

Nende tähelepanekute ja hinnangute paikapidavust kinnitas Tuglase lähimate kaastööliste — büroojuhataja H. Everti, teadusliku sekretäri D. Palgi ja juhatuse liikme R. Kleisi — küsitlemine. D. Palgi rõhutas Tuglase kui esimehe erku vastutustunnet ja talle loomumast sallivust teisitimõttelejate vastu. R. Kleis märkis EKS-i kirjastusliku tegevuse suurima intensiivsuse saavutamist tema juhtimise all, tema innustavat isiklikku eeskuju ja kollektiivi enamuse arvamuse arvestamist. H. Evert iseloomustas Tuglast uutest külgedest. Teda kui seltsi majandusjuhti on üllatanud Tuglase väljapaistvalt hea orienteerumine majandusküsimustes. Esimehe, büroojuhataja ja teadusliku sekretäri — kolme põhilise juhtiva jõu — koostöö on olnud vastastikuse lugupidava suhtumise tõttu häireteta, meeldiv ja edukas. Ettetükkivust ja auahnust tavalises mõttes on Tuglasel vähe olnud, küll aga inglispärast ambitsiooni. Võimu ja paragrahvide asemel on Tuglas kaitsenud õiglust ja inimlikkust. Ta on olnud eeskujulik sõnapidamises ja rahaasjus ja üldse inimesena moraalselt sellisel kõrgusel, kuhu vähesed küünivad. Ehkki tagasihoidlik, soliidne, objektiivne, polnud ta kõige selle juures mitte paindlik kompromissimees ega oportunist-olupoliitik, vaid pigem võitluseinimene. Tema üheks delikaatseks jooneks on olnud vastase enesetunnet säästa, temast üle olles teda mitte alandada. Avarat arusaamist ja perspektiivitunnet omades on ta EKS-i osa Eesti kultuurilises arenemises tähtsaks pidanud ning selle heaks kogu oma jõu ja võimisega töötanud.³⁸

Tuglas oli EKS-i kõige pikema staažiga esimees — 11 aastat. Enne teda olid järjekorras esimeesteks olnud: V. Reiman — 7 a., J. Köpp — 8 a., J. Jõgever — 2 a., A. Jürgenstein — 5 aastat. 1940. a. kevadel avaldas Tuglas soovi lahkuda esimehe kohalt tervise ja oma kirjandusliku töö huvides. Juhatuse koosolekul mais 1940 oli küsimus otsustamisel. Tuglase soovi mõisteti ja kahjutundega lepiti ta lahkumisega. Andes teatepulga üle uuele esimehele Hans Kruusile, ei lahkunud Tuglas siiski täiesti EKS-i juhtgrupist, vaid jäi juhatusse edasi töötama ametita liikmena.

³⁸ D. Palgi A. Palmile 14. XII 1965. — R. Kleis A. Palmile 19. XII 1965. — H. Evert A. Palmile 24. XII 1965. Kõik adressaadi valduses.

Uno Lahe luule. 1954—1964

Pole sugugi mugav ega meeldiv tunne seista silm silma vastas satiiriku ja rooskajaga, eriti pärast seda, kui ta tähelepanu äratanud viisil ja kauniste pilkaval kombel on alles hiljaaegu sõna võtnud ka arvustuse arvustajana; pole sugugi mugav tunne seista sellisama autoriga silm silma vastas, luuletaja viimane raamat peos, ja alustada järjekordselt selle ühepajatoidu kokkuvääritamist, «mida viimastel aastatel pakutakse eesti luulekriitika laualt». (Vt. sama ajakirja eelmise aastakäigu 785-ndat lehekülge, aga ka järgmisi.) Seda enam, kui sa tead, et kriitika kritiseerimine ja haletsemine käesoleval kirjanduslikul suurhooajal omavaheliste vestluste ning avalike välja- ja ülesastumiste hea tooni ning etiketi juurde kuuluvad. Ent julgemalt, julgemalt — nõrkade närvidel pole kirjanduse mail midagi peale hakata, iseäranis kui sa oled saatuse poolt määratud kriitikapõldu kündma, äestama või libistama. Ja muide, on veel üks elutarkus ja -tõde, küllap ka kunstitõde: oska selgi puhul kaineks jääda, süda kõvaks teha, silma, kõrva ja mõistust ning enesekriitikat teritada, kui autor kriitikale kiitust hüüab ja ovatsioonid korraldab, kui kriitikale meeldida püütakse. Ning seda teame ja oleme näinud samuti, missuguste tunnete ja nägudega siis kriitika ja ajalehtede ajakirjade peale vaadatakse, kui uus raamat arvustuse poolt üldse märkamata jääb. Ja tõsi ta on: tähendab, sa oled kusagil kõrval, kirjandusest ja elust

eemal, omaette. Sinu kohta võib midagi öelda, nii suusoojaks, võib ka mitte öelda — kirjanduse arengu põhivoolusse see ühel kui teisel juhul vaevalt et midagi lisab.

Iseasi, kui öelda on, aga siiski ei öelda, siiski vaikitakse. On niisuguseidki juhtumeid.

Võib endale enam-vähem ette kujutada, milliseks oleks kujunenud selle raamatu sisukord siis, kui U. Lahe kümnet loominguaastat haaravad «Luuletused»¹ oleks kokku pannud kirjandusloolane. Võib-olla oleks kogu siis tõepoolest saanud ülevaatlikum ja kokkuvõtlikum, luuletaja loomingut mitmekülgsemalt ühe autori antoloogiaks liitvam. Võib-olla. Nüüd on sellest saanud U. Lahe järjekordne luuletuskogu, paksem küll ja enamal määral luuletaja varasemat loomingut haarav kui senised kogud, ent siiski raamat, mis tahab esindada ennekõike poeedi tänaseid ühiskondlikke ja kunstilisi tõekspidamisi, mis soovib osa võtta kõigepealt meie päevade mõtteteedest ja vaidlustest ja unistustest — «argipäevade tasemelt». Niisugused on need U. Lahe kogud ikka olnud — uued värvid ja peoga varasemaid lisaks. Ja üldse, kas pole varavõitu anda välja akadeemilisi või ka poolakadeemilisi kogutud teoseid loojast, kes on kuskil oma arengutee keskpäigas, kes pole veel kunagi olnud valmis, täis- ega lõplikult küps — kui just seda antoloogia väljaandmise tegu mitte põhjendada väiteta, et U. Laht ei saagi kunagi lõplikult valmis, et tema luule lõpp-punkt on pluss-miinus lõpmatus. Mis on muidugi ka õige. Tema luule horisondil

¹ Uno Laht: «Luuletused». Kirjastus «Eesti Raamat», Tallinn, 1965. 248 lk. Hind 62 kop.

terenduvad aiva uued taotlused. Nii nagu ei saa Tallinn kunagi valmis, nii ei saa ilalgi lõplikult valmis U. Lahe luule, ja, muide, poeesia üldse.

Meeldejäädvalt on U. Laht kirjeldanud ja analüüsinud kogumikus «Eilsest tänasesse» oma sõjaeelseid internaadikaaslasti tolleaegselt Roosikrantsi tänavalt, seda kirjut koolipoiste ühiselamu peret — nende iseloomu, maailmavaatelist küpsemist ja saatuseid. Kirjaniku luules täiendab sedasama teemat populaarne «Mu vana klass». Ka meie tänane luuletajatepere kujutab endast üsna kirevat seltskonda. Eesti nüüdisluule õnneks. Sõjajärgseil aastail oli see pere vähem kirev ja sedavõrd ka vaesem. U. Lahe luuletete algul oli see juba mitmenäolisem. Hoopis rikkaks on ta saanud viimastel aastatel. Raske on ülehinnata seda värskust, seda uue puhangut ja nooruslikkust, mida on toonud endaga meie luulesse ja üldse eesti kirjandusse kas või ilmunud kaksteist noortekassettide luulevihikut, mis muuhulgas tõendasid veel kord, et igal põlvkonnal tuleb maailmuuesti avastada, ikka ja jälle, et iga kunstnikepõlvkond näeb maailma uuel vaateveerult ja omamoodi.

U. Lahel on selles luuletajateperes olnud läbi möödunud kümne loomingu-aasta alati tuntavalt oma nägu ja karakter: irriteeriv, keelt hammaste taga mittepidav sõnaga korralekutsuja ja nõökaja, kes teab küll, kuidas pal ja meeldiv olla, aga kes kiuste seda olla ei taha. Ega saagi olla. Tema kodaniku- ja luuletajakontseptsioon ei tunnista rahulolu, stagnatsiooni, endaimetlust, nahahoidmist ja umbropsu elamist. Seda on ta deklareerinud «Piimahammastest» peale, ja teoks teinud sama kaua. Piimahammaste plombeerimisel ei võtnud ta kuulda nende nõuandeid, kes soovitasid:

Ära sa rasvunud hingesid hirmuta
— ülista laotuses säravaid tähti!

(«Plombeeritud piimahambad»)

Sedasama kinnitab ta vähem otse-sõnaliselt, ent sama veendunult aastaid

hiljem «Rahulikus ametis», aga ka luuletustes «Kured», «Süte kandmisest pealael» ja mitmes käesoleva raamatu lõpposa epigrammis. Seda tõdeda «Luuletuste» puhul on seda rõõmustavam, et väikekodanluse pealetung elus ja luules — rõhutaksin, ka luules — on viimasel ajal küllalt äge ja järjekindel. Väikekodanlus, loova vaimu surm algab sealt, kustpeale asjad hakkavad valitsema inimest, esemed võtavad võimust nende omaniku üle, hoiatab autor; kustpeale inimesi hakkab ähvardama oht muutuda «asisteks», kui kasutada A. Hindi terminoloogiat. Poeesias (ja üldse kirjanduses) algab tõusikliikkus nähtavasti kuskilt sealt, kustpeale algab enda imetlemine kirjanduses. Ja ei saa kuidagi öelda, et seda endaimetlust, enda seadmist maailma nabaks praeguses eesti luules vähe oleks.

Kurgede pärast ei tunne ma muret
— küll nad leiavad koduse kalda!
Ent mõned poeedid kui eksinud kured
jäävad veel pilvede valda...

! Seal nad kurluutavad maailmavalust
väljaspool ruumi ja aega,
kuni kord laskuvad kangeina jalust
igauks oma kapsaada.

(«Kured»)

Kümme aastat. Kui U. Laht 1954. aastal tuli lugejate ette oma esikkoguga («Piimahambad» oli tolle aasta ainuke uudiskogu: nii suur oli siis meie aastane luuletoodang), tõi ta endaga eesti nõukogude luulesse rohkesti esmast ja uudset. Sedasama, mitte küll igakord just samal määral, andsid ta järgnevad kogud: «Sinelitaskust seannahkse portfellini», «Selle suve värvid», «Suitsuangerjad ja kastemärjad roosid», «Linnupesa teraskiivris», «Kümme küüne laulud». Nii et — nagu oleks ikka, kõik need kümme aastat ja kas mitte rohkemgi olnud meil seesama Uno Laht. Aga siin nad seisavad kõrvuti — algus ja praegune, esimesed ja viimased. «Dialektiline anekdoot», «Eesel» ja «Vormimütsid viltu peas» (käesolevas kogus küll ilma algse üles-

kutse-moraalita) ühelt poolt — jätame kõrvale need kõige esimesed ja vahepealsed, mis siia raamatusse pole pääsenud ja millest mitmed üldse vaevalt enam kõlbavadki tänasele lugejale trükkida — ja «Üldriiklikud Bürokratismi matused», «Nälg», «Hällilaul», «Tädi Alma vestleb kuldkaladega» ning «Neitsi Santa Byrograzia» teiselt poolt. Kaks otsekui täiesti erinevat isiksust poeesias. Olustiku satiirik, välist ja esimesel pilgul silmahakkavat nägev, pikalt ärajutustav, lodev U. Laht ning olemusse süüviv, nähtuse tagamaid uuriv, sõna ja kujundi täpsusele ja värskusele ehituv luule. Looline luule ühelt poolt ning energilise kujundi keelde tõlgitud tähelepanek ja mõte teiselt poolt. See, loomulikult, ei ole üksnes U. Lahe kümne aasta arengutee, eilsest tänasesse astumine, see on väga laias, ka R. Parve, M. Raua ja D. Vaarandi plaanis meie viimaste aastate poeetilise küpsemise, täiseastumise, suureks luuleks saamise tee.

U. Laht on oma luules ennekõike publitsist, on seda ikka olnud. Loomingutee algul põhiliselt riimföljetonist, viimastel aastatel ühiskondlikult aktiivse kodaniku luule viljeleja. Ta on rääkinud oma luules asjadest, mis ei ole üksnes tema, vaid ka lugeja probleemid, ta on võtnud kõne alla ikka selle, mille aeg on seadnud päevakorda kõige teravamalt. Või kui öelda kunstiametnike keeles: ta luule peegeldab te-

gelikkuse reaalseid vastuolusid. Eriti teravalt tunnetab ta oma viimaseaegses loomingus administratiivse maailma ohtu inimesele.

U. Lahe luule missiooniks on äratamine, tardumusest lahtiraputamine. Et hea luuletuse, aktiivse kunstiteose aluseks on eelkõige eluline probleem, seda mõistis ja mõistab U. Laht oma esimestest luuletustest alates. Et konkreetsest faktist ja elulisest probleemist üksi siiski ei piisa, et luule kestvam toime kasvab välja probleemi ja teostuse koosmõjust, selle on luuletaja avastanud praktikas hiljem. Seda tõestab ka käesolev, küllalt ebaühtlane ja mitmeplaaneline luuletuskogu. Paljude aastate arengut märgistav ja luuletaja järjekordset uuestisündi tähistav kogu Üha valdavamaks saab U. Lahe loomingus teise, kunstireaalsuse plaanil loodud tegelikkus, kusjuures see uus, luuletaja poolt loodud reaalsus on alati tihedalt seotud tolle esimese, maise reaalsusega, kust ta loomingu toitu saab.

Lõpetaksin deklaratsiooniga. Küll laenatuga. Roger Garaudy rõhutas Karel Čapeki 70. sünnipäevale pühendatud sümposiumil: inimese suurimaks vaenlaseks on enesega rahulolu ja looja suurimaks süüks uinutavate teoste loomine. Tahaks loota ja soovida, et poeet ka tulevikus ei luba meid uinuda enesega rahulollu — ei meid ega ennast.

E. Mallene

RINGVAADE

Eesti NSV Kirjanike Liidus

Kirjanike Liidu presiidiumi koosolekul 4. jaanuaril arutati kirjastamisküsimusi: koos kirjastuse «Perioodika» direktori G. Valguga kirjanike V kongressi kajastamist ajakirjanduses, kirjastuse «Eesti Raamat» esindajatega eesti kirjanduse väljaandmist vene keeles. Ka 14. jaanuaril olid Kirjanike Majas «Eesti Raamatu» juhtivad töötajad. J. Toomla tutvustas algupärase ilukirjanduse toimetuse plaane, T. Kalinina lastekirjanduse toimetuse, J. Ojamaa ja L. Riikojä tölkeilukirjanduse toimetuse omi. Kirjastuse töötajad sisustasid ka kirjandusliku kolmapäeva 19. jaanuaril.

Kahel korral on Kirjanike Majas J. Smuuli eesistumisel koos olnud Friedebert Tuglase 80. sünnipäeva tähistamise juubelikomisjon. Juubeliüritustest kujuneb keskmeks pidulik õhtu «Estonia» teatris.

Jaanuari viimasel päeval heitis teoreetilise seminari koosolekul, mis seegi kord toimus kunstnike osavõtul, pilgu Nõukogude diplomaatiase Eesti NSV Ministrite Nõukogu esimehe asetäitja, välisminister A. Green.

Kuuajalisele draamaseminarile Jaltasse sõitsid meilt A. Kaalep ja R. Kaugver.

Juubelikonverents Kirjandusmuuseumis

Veerandsada aastat tagasi — 11. septembril 1940 avaldati seadlus Kirjandusmuuseumi loomise kohta endiste Eesti Rahvaluule Arhiivi, Eesti Kultuuriloolise Arhiivi, Eesti Bibliograafilise Asutuse ja Eesti Rahva Muuseumi Arhiiviraamatukogu baasil. Uus muuseum alustas tööd 1. novembril 1940. aastal. 1953 omistati talle Fr. R. Kreutzwaldi nimi.

Eesti NSV TA Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Kirjandusmuuseumi traditsiooniline Kreutzwaldi päeva teaduslik konverents 26. ja 27. detsembril 1965 oligi pühendatud muuseumi 25. aastapäevale.

Avasõnas märkis akadeemik J. Saat tunnustavalt Kirjandusmuuseumi suurt tähtsust kõigi humanitaarteaduste jaoks ja leidis, et uurimuste taseme ja teaduslike tööde rohkuse poolest väärisk muuseum instituudi nimetust.

Kirjandusmuuseumi direktor E. Ertis andis ülevaate muuseumi arengust, fondide kasvust ja teaduslikust uuri-

mistööst. Ainuuksi käsikirjade osakonna kogud on täienenud 250 000 lehekülje võrra, bibliograafia osakonna kartoteekides on nüüd 1 200 000 sedelit.

Sõsarmuuseumi — Võru Lauluisa muuseumi loomisest ja arengust 25 aasta jooksul rääkis Fr. R. Kreutzwaldi nimelise Memoriaalmuuseumi direktor A. Krull. Lauluisa keeleteaduslikke harrastusi käsitles TRÜ professor A. Kask.

Uudse pilguga lähenes 1950. aastate kirjanduse ja kriitika vahetõrgetele muuseumi vanem teaduslik töötaja Ülo Tont, kes näitas veenvalt, kuidas dogmatism, vulgaarne lähenemine kirjandusele ja tüüpilisuse mõiste moonutamine takistasid kirjanduselu arengut.

Rahvaluule valdkonnast oli kaks siskat ettekannet muuseumi teaduslikelt töötajalt: S. Lätt tutvustas meie rahvakalendri küsimusi ja M. Proodel rääkis loomajuttude omapärasest tänapäeva rahvatraditsioonist.

Friedebert Tuglase osa Eesti Kirjan-

«duse Seltsi juhtimisel ning seltsi osa meie progressiivses kultuuripärandis analüüsis muuseumi endine bibliograafia osakonna juhataja A. Palm. Kirjandusteadlane N. Andresen käsitles Fr. Tuglase tähtsust ja osa eesti kirjandusloos.

Elava arvamustevahetuse kutsusid

esile peamiselt Ü. Tontsi, A. Palmi ja N. Andreseni ettekanded.

26. detsembri õhtul siirduti Raadi kalmistule, et süüdata küünlad Fr. R. Kreutzwaldi haual. Lauluisa luuletusi esitas rahvakunstnik E. Liiger ja Kreutzwaldi isiksusest rääkis kirjandusteadlane R. Põldmäe.

Ilja Ehrenburg 75-aastane

Ilja Ehrenburg, prosaist ja luuletaja, publitsist ja väsimatu rahu eest võitleja, sai 27. jaanuaril 75-aastaseks. Niimetagem siinkohal vaid romaane, mis eesti keelde on tõlgitud ja eesti lugeja poolt hea vastuvõtu osaliseks saanud: «Pariisi langemine», «Torm» ja «Üheksas laine». 1961. a. ilmus «Loomingu» Raamatukogu» väljaandel üks osa tema viimasest teosest «Inimesed, aastad, elu», kandes pealkirja «Pariis, 1908—1914». Suure Isamaasõja ajal oli Ehrenburgi võitlev publitsistika eesti sõjameeste lemmiklektüüriks ja sellel polnud vaenlase suhtes mitte väiksem löögijõud kui mõnel löögiarmeel või kaardiväekorpusel.

Ilja Ehrenburgi juubelisünnipäeva puhul toob «Literaturnaja Gazeta» ära NSV Liidu Kirjanike Liidu juhatus sekretariaadi tervitustelegrammi. Selles õnnitletakse Ehrenburgi kogu Nõukogudemaa paljurahvuselise kirjanikepere nimel. «Meie maal ja raja taga on Teie kui väljapaistva nõukogude prosaisti ja publitsisti, suure ühiskonnategelase ja väsimatu rahuvõitleja nimi õigusega üldise tunnustuse võitnud,» öeldakse telegrammis.

Vadim Koževnikov pühendab samas «Literaturnaja Gazeta» numbris Ehrenburgile, tema loomingle ja ühiskondlikule tegevusele lühikirjutuse. Ta ütleb selles muuhulgas: «Ehrenburg on ära käinud keeruka, vastuoksusliku ja otsinguterikka tee. Sellel teel oli kõrgusettevõtte ja ebaõnnestumisi, vaielda-

vaid teoseid ja suuri täielikke võite. Mitmetahuliselt andekana on ta loonud kümneid romaane, jutustusi ja artikleid. Tema elu peamiseks taotluseks on olnud võitlus inimeste õiguse eest rahulikule tööle ja õnnele.

Ilja Ehrenburg on alati püüdnud näidata ajajärgu tähtsamate sündmuste ja nähtuste mõtet. Aeg on üks tema raamatute tegelasi, eriti tema sõjaromaanides ja inimkonna kõige demokraatlikumat liikumist — rahuliikumist käsitlevais teostes... Sõja-aastail kõlasid rahva õilis ja karm viha, tema võitluse kõrge paatos ja vankumatu võidutähe kirjaniku artiklites ja pamflettides. Neile oli palju muu kõrval iseloomulik mitte ainult fašismi poliitiliste, vaid ka moraalsete aluste paljastamine. Hiilgavad sõjaaegsed väljaastumised on tähtis etapp mitte ainult Ehrenburgi enese loomingu, vaid ka kogu nõukogude publitsistika ajaloos.

Tunneme Ilja Ehrenburgi kui üht kõige väsimatumat võitlejat rahu eest sõjajärgseil aastail. Kirjaniku sellesuunaline väsimatu tegevus tekitab imetlust ja lugupidamist.»

Ilja Ehrenburg viibis oma juubeli ajal Prantsusmaal. See oli seoses eelseisva «ümmarguse laua» konverentsi korraldamisega, millest võtavad osa ida ja lääne ühiskonnategelased.

Ka Eesti NSV Kirjanike Liidu juhatus sekretariaat saatis juubilarile õnnitlustelegrammi.

Leipzigigi teadlased Vjošenskajas

Nobeli preemia laureaat Mihhail Šolohhov valiti sügisel Leipzigigi Karl Marxi nimelise Ülikooli audoktoriks. Ülikooli filoloogiateaduskonna dekaan professor Eberhard Brüning ja slaavi

keelte õppejõud doktor Erhard Hexel-schneider tegid nüüd külaskäigu kirjaniku kodustaniitsasse Vjošenskajas. Seal andsid nad Mihhail Šolohhovile üle audoktori diplomi.

Prantsusmaal ilmus vene luule valimik

Möödunud aasta lõpus ilmus Pierre Segheri kirjastusel vene ja nõukogude poeetide ulatuslik antoloogia «Vene luule» («La Poésie Russe»), milles on esindatud 94 luuletaja loomingu XVIII sajandist kuni tänapäevani. Prantsuskeelsete tõlgete kõrval annab antoloogia ka luuletuste venekeelsed originaalid. Väljaande initsiaatoriks ja valimiku koostajaks on Elsa Triolet, kes taotles tutvustada prantsuse lugejale nii vene luule paremiku kui ka erinevate aja-järkude ja kirjandusvoolude kõige ilmekamaid esindajaid. Antoloogia valmis tõlkijate kollektiivi mitmeaastase töö viljana. Vene luulet vahendavad Aragon, Charles Dobzinski, Claude Frioux, Guillevic, François Kerel, André Liberati, Jean Marcenac, Léon Robel ja Elsa Triolet. Antoloogiat võib nimetada tõeliseks ühistööks, kuna kõik

tõlked arutati ühiselt põhjalikult läbi.

Vene luule valimiku ilmumise puhul korraldati 18. novembril 1965 Pariisis Mutualité saalis vene luule õhtu, kus küllakutsutud nõukogude poeedid B. Ahmadulina, S. Kirsanov, L. Martõnov, R. Roždestvenski, B. Slutski, A. Surkov, V. Sosnora, A. Tvardovski ja A. Voznessenski esitasid oma värsse, mille tõlkeid deklameerisid Pariisi silmapaistvad näitlejad. Ajaleht «Humanité» hindas seda õhtut aasta ühe tähtsama kirjandusliku sündmusena. Vastilmunud antoloogiale andsid nõukogude poeedid allkirju kahes Pariisi raamatukaupluses.

«Vene luule» ilmumist nimetas K. Simonov ajalehes «Pravda» uueks sillaks prantsuse ja vene luule, prantsuse ja vene kultuuri vahel.

Prantsuse kirjanduse ajaloo uudne käsitlus

Hiljuti ilmus «Éditions Sociales» kirjastusel viieköiteline «Prantsusmaa kirjandusliku ajaloo» («Manuel d'Histoire Littéraire de la France») esimene köide, mis hõlmab ajajärku prantsuse kirjanduse tekkimisest kuni XVI sajandi lõpuni. Kirjanduse ajalugu valmis Marksistliku Teadusliku Uurimise Keskuses (Centre d'Études et Recherches Marxistes) kollektiivse tööna Pierre Abrahami ja Roland Desné juhtimisel. Omapärase pealkirjaga tahetakse rõhutada selle väljaande erinevat lähene-mist kirjandusele võrreldes tavapärase kirjandusajalugudega. «Prantsusmaa kirjanduslikus ajaloos» vaadeldakse kirjandust kui osa ühiskondlikust elust, tihedas seoses ajalooliste sündmuste, majanduslike ja sotsiaalsete tingimustega ning teiste kunstialade arenguga. Kirjanduse ajaloo koostamisest võtsid osa mitmed teiste teadusharude silmapaistvad spetsialistid — ajaloolane Émile Tersen, keeleteadlane Marcel Cohen, poliitökonoomia spetsialist Maurice Bouvier-Ajam jt. Uurimust võib nimetada kirjanduse marksistliku käsitluse katseks, olgugi et mitte kõik autorid ei lähtu marksistlikest seisukohtadest. Teos on määratud laiale lu-

gejaskonnale, kuid uurimistöö sügavusega pakub huvi ka teadlastele.

«Prantsusmaa kirjanduslik ajalugu» ei ole varasemate uurimistulemuste kokkuvõtteks, vaid sisaldab uudseid seisukohti mitmete küsimuste kohta. Uut ja olulist pakuvad Jean Garel kangelas-lauludest ning Jean de Meungi ja Rutebeufi satiirilise loomingu, J.-C. Payen rebaseromaanist ja esimestest kroonikutest, J. Dufournet Villonist, P. Minvielle Rabelais'ist, Henri Weber XVI sajandi poeesiast, F. Hincker poliitilise sisuga kirjandusest, Maurice Nicolot Montaigne'ist. Köitele lisatud kronoloogilised tabelid näitavad, missuguses sotsiaalses, poliitilises ja kunstielu atmosfääris sündisid kirjanduse tähtteosed.

«Prantsusmaa kirjandusliku ajaloo» teine (XVII sajand) ja kolmas köide (XVIII sajand) ilmuvad lähemate kuude jooksul, neljas (XIX sajand) ja viies (XX sajand) loodetakse järgmisel aastal.

Tutvustades uut kirjandusajaloo väljaannet, rõhutab Pierre Abraham, et Prantsusmaa tõeline suurus avaldub tema kirjanduse, mitte aga sõdade aja-loos.

Erskine Caldwelli intervjuu

Pariisis viibiv Erskine Caldwell jutustas «Les Lettres françaises'i» kaastöölisele oma vaadetest kirjandusele, enesest ja oma loomingust.

Jutt keerleb kõigepealt Caldwelli ühe esimese teose, romaani «Issanda jumala põllulapi» ümber. Caldwell ütleb, et tema romaani algallikaks olid faktid, mitte inimesed. «Kirjutasin selle raamatu kolmekümnendail aastail USA-s tekkinud ränga majanduskriisi muljete all. Tahtsin näidata, kuidas see kriis kajastus lõunas elavate talupoegade ja tekstiilitöölise elutingimustes. Ma ei tea kunagi, kuidas minu teose sündmused edasi arenevad, missugused tegelased neist osa võtavad ja missuguseks nende saatus kujuneb. Kui ma ette teaksin, mis teatud korral ja ajal peab toimuma, mul oleks igav ja mul ei jätkuks julgust edasikirjutamiseks. Minu kangelased ei järgi eeskujusid. Nad on täielikult välja mõeldud. Inimesed meid ümbritsevas maailmas on enamasti hallid ja üksluised. Nende tegudes on vähe «romantilist».

Et teos oleks veenev ja tõepärane, peavad selle tegelased olema ettekujutuse viili. Nad peavad olema tõepärasemad elust enesest.

Ma ei arva, et romaanikirjaniku ülesanne seisaks kirjeldamises. Ei. Sellele, mida tema silmad näevad, peab ta midagi juurde lisama või ära võtma, vastavalt oma laadile ümber tegema, peamise esile tõstma.»

Ajakirjaniku küsimusele, kas ta peab ennast oma epohhi väljendajaks, vastas Caldwell jaatavalt, kuid lisas sellele juurde, et ta väljendab oma ajajärku kui kirjanik, aga mitte kui ajakirjanik. Ajakirjanik ei võta sellest aktiivselt osa, mida ta kirjeldab. Vastupidi paneb kirjanik palju juurde omast käest.

«Olen kõik oma teosed kirjutanud aja vaimu arvestades. 1940. a. kirjutatud romaanis kajastuvad neljakümnendate aastate probleemid, 1960. a. kirjutatud romaanis kuuekümnendate aastate omad. Ma pole kunagi lahutanud teost epohhist. Minu iseloomus pole miikku taanduda...»

Nicolás Guillén kultuurirevolutsioonist

«Revolutsioon avas kuuba haritlaskonnale avarad teed. Mõtlen kirjandust ja teisi kunstiharusid, samuti teaduslikke uurimusi,» ütleb kuuba rahva-poet Nicolás Guillén.

«Revolutsioon on kuuba kultuuritegelastele stimuleerijaks, aga ühtlasi nende loomingute teemaks,» väidab Guillén. Revolutsioon annab loendamatu hulgal

teemasid. Kuid seejuures märgib poet, et kuuba kirjanik võib käsitleda mistahes teemat, sest Kuubas eksisteerib absoluutne vabadus nii väljendusvahendite kui ka teose sisu suhtes.

Poet ise töötab värsiraamatu kallal, mis peegeldab luuletaja tundeid võidurikka revolutsiooni palge ees, ja selle pealkirjaks on «Minul on...».

EDUARD MÄNNIK

Pärast pikaajalist ja rasket haigust suikus 30. jaanuaril igavesele unele Eesti NSV teeneline kirjanik Eduard Männik. Meie keskelt lahkus andekas proosakirjanik ja veendunud kommunist, kes aktiivselt osa võttis meie nõukoguliku kultuuri rajamisest ja arendamisest.

Eduard Männik sündis 12. jaanuaril 1906 töömehe pojana Tartus. Tema noorus ei kujunenud muretuks, juba koolipõlves tundis ta enda nahal tolleaegse ühiskonna ränki vastuolusid. Kehvade ainelistele tingimuste tõttu jäi keskkool lõpetamata, varakult tuli tal endal hakata leiba teenima.

Kooliajast peale tundis Eduard Männik suurt huvi trükisõna vastu. Ta luges palju ja hakkas ka ise kirjutama. Algul lihtsaid ajalehesõnumeid, hiljem vesteid, följetone, jutukesi ja jutte. 1930. aastal ilmus tema sulest romaan «Hall maja», mis oma ainestiku ja paljastava toime tõttu kodanliku seltskonna kihama pani. Ühteaegu kaastöö tegemisega ajalehtedele ja ajakirjadele töötas Eduard Männik mitmel pool: raudtee-ehitusel, turbarabas, kraavilõikamisel, metsatöödel, kaevanduses, saeveskis ja mujal.

Eduard Männik tervitas siiralt nõukogude revolutsiooni võitu 1940. aasta suvel. Ta ei jäänud kõrvalseisjaks, vaid rakendus jäägitult uue elu ehitamisele. Männikust kujunes kommunist. Suure Isamaasõja ajal haaras ta relva pihku, võttes osa rasketest kaitselahingutest Eestimaa territooriumil ja fašistlike sissetungijate purustamisest Eesti Korpuse ridades. 1944. aasta sügisel sai ta Saaremaa vabastamislahinguis raskelt haavata.

Pärast tervenemist pühendas Eduard Männik end tervenisti kirjanduslikule loominguale. Üksteise järel ilmu-

vad kolm sõjajuttude ja -novellide kogu: «Südamete proov», «Viisteist sammu» ja «Võitlus kestab». Neile järgneb valikkogu «Üle mägede» ja uued jutustustekogud «Traataed» ning «Inimesed vaekausil», mis kõnelevad elust kodanlikus Eestis ja nõukogude tänapäevast. Ta avaldab ka esimese osa romaanist «Meie isad». Viimaseil aastail avaldas ta kaks kogumikku vesteid, följetone, humoreske ja satiirilisi jutte.

Eduard Männik on olnud meie nõukoguliku lühiproosa viljakaks pioneeriks. Tema loomingu paremikul, eriti rindejuttudel ja -novellidel, on püsiv koht eesti kirjanduses.

Eduard Männik võttis energiliselt osa Eesti NSV Kirjanike Liidu ja tema häälekandja «Looming» tegevusest, olles kuni surmani Kirjanike Liidu juhatuse ja «Loomingu» toimetuse kolleegiumi liige. Suurt huvi tundis ta alati noorte loomingu vastu, jagades nendega oma loominguulisi kogemusi, aidates neid oma nõuannete ja näpunäidetega.

Eduard Männik oli elurõõmus ja avameelne inimene, hea sõber ja seltsimees. Hoolimata sõja ajal saadud raskest vigastusest ja viimaste aastate kurnavast haigusest sisendas ta alati teistele optimismi.

Nõukogude valitsus on kõrgelt hinnanud Eduard Männiku teeneid, autasustades teda Tööpunalipu ordeniga ja medaliga «Eeskujuliku töö eest» ning omistades talle Eesti NSV teenelise kirjaniku aunimetuse.

Mälestus Eduard Männikust kui andekast kirjanikust ja heast seltsimehest jääb alatiseks elama meie südames.

EESTI NSV KIRJANIKE LIIT

Sisukord

E. Okas		D. Vaarandi	
Friedebert Tuglas 1906. a.		Isiklikku Tuglasest	258
Toompea vanglas	161 ees	J. Smuul	
L. Tiitsar		Kolmkümmend aastat tagasi	263
Tundmatule sõdurile	163	E. Pikk	
Fr. Tuglas		Laulupuu	265
Katkeid «Felix Ormussoni»		H. Siimisker	
teisest osast	165	Friedebert Tuglasele mõeldes	267
A. Annist		A. Ehin	
Algelamusi	173	Sügisene I, II	274
A. Beekman		Agu	274
Kaevupeegel	175	Ümbrus on täis kole heledat	
H. Laretei		õhku	275
Mees suure kalaga	209	** (Loojuv päike tõstis...)	275
Kangelane ja poeet Isamaasõja päevilt		** (Kui mul poleks kõrvu)	275
M. Džalil		H. Pukk	
Minu laulud	246	Lastekirjandust lugedes	276
Hundid	247	Ü. Tont	
Unenägu vanglas	248	Friedebert Tuglas ja «Loo-	
Minu kingitus	248	mingu» algus	282
A. Rammo		A. Palm	
Viimsed mõtted	251	Friedebert Tuglas ja Eesti	
N. Baturin		Kirjanduse Selts	297
Sõda nagu päris	252	E. Mallene	
Tsüklist «Mosaik»	253	Uno Lahe luule. 1954—1964	311
L. Toom		Ringvaade	314
Tõlkija ja kriitiku mõtisklusi			
Friedebert Tuglasest	254		

Toimetuse kolleegium: Erni Hiir, Paul Kuusberg, **Eduard Männik**, Ralf Parve,
Paul Rummo, Ilmar Sikemäe, Juhan Smuul, Aleksei Sokolov,
Anton Vaarandi (toimetaja).

Toimetuse aadress: Tallinn, Harju tn. 1, tel. 413-65, 407-80, 407-81.

Kirjastus «Perioodika», Tallinn, Pikk tn. 37.

Ladumisele antud 8. I 1966. Trükkimisele antud 4. II 1966. Trükiarv 10 000.
Staitsele Paberivabriku trükipaber nr. 1, 70×108, 1/16. Trükipoognaid 10 + kleebis.
Formaadile 60×90 kohaldatud trükipoognaid 14,18. Arvestuspognaid 13,9.
MB-01400. Tellimise nr. 66. Trükikoda «Ühiselu», Tallinn, Pikk tn. 40/42.

«Looming» nr. 2, veebruar 1966. Hind 50 kop.

На эстонском языке

Орган Союза писателей ЭССР «Лoomинг» («Творчество»)

№ 2, февраль 1966.

50 коп.

Индекс
78174